સ્વાધ્યાય

દીપોત્સવી

વિ. સં. ૨૦૨૦

પુસ્તક ૨; અંક ૧

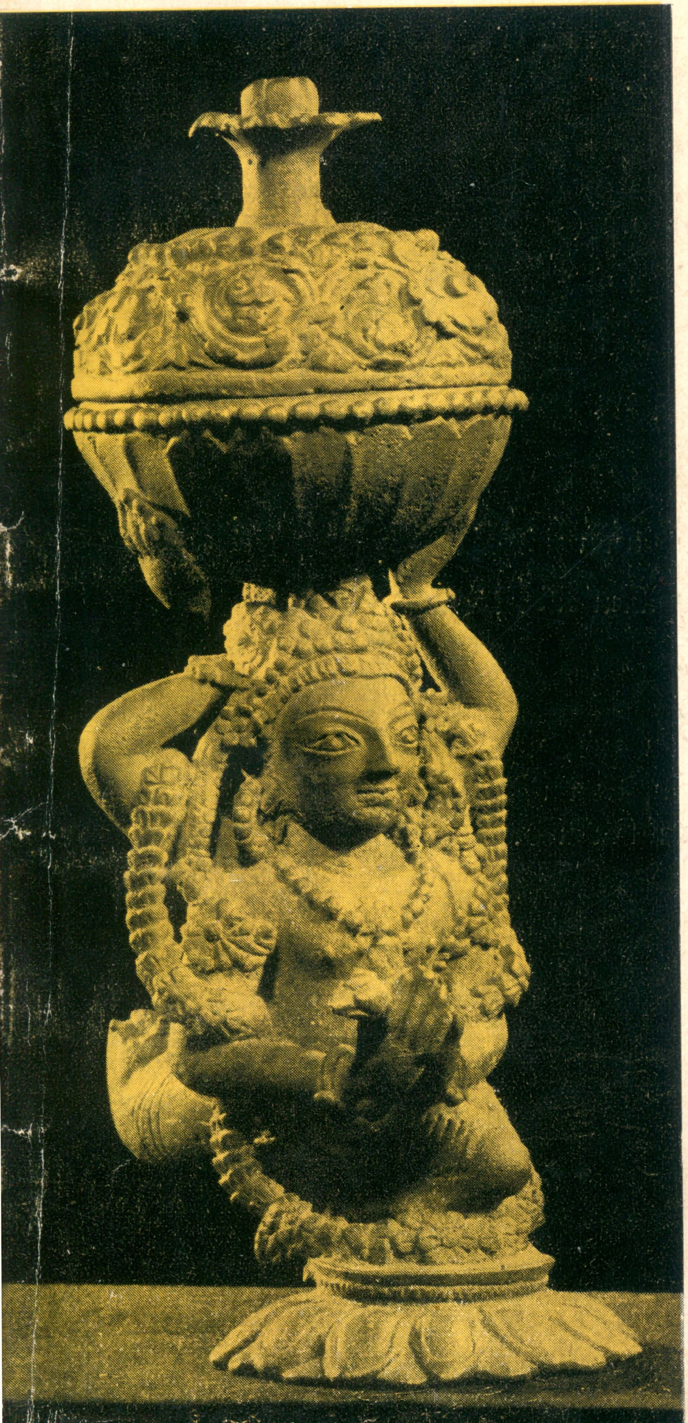

શામળાજીનું એક પ્રાચીન માતૃશિલ્પ

સ્વાધ્યાય
અને
સંશોધનનું
ત્રૈમાસિક

સંપાદક
ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા
નિયામક, પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર,
વડોદરા

પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર
મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય
વડોદરા

સ્વાધ્યાય

સ્વાધ્યાય અને સંશોધનનું ત્રૈમાસિક

૧. વર્ષમાં ચાર અંક બહાર પડશે—દીપોત્સવી અંક, વસન્તપંચમી અંક, અક્ષયતૃતીયા અંક અને જન્માષ્ટમી અંક.

૨. **લવાજમ :**

—ભારતમાં....રૂા. ૧૨=૦૦ ન.પૈ. (ટપાલ ખર્ચ સાથે)

—પરદેશમાં, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકા માટે....૩ ડૉલર

યુરોપ અને અન્ય દેશો માટે....૨૨ શિલીંગ

૩. આખા વર્ષના ગ્રાહકો વર્ષની શરૂઆતથી જ નોંધવામાં આવશે.

૪. **જાહેરાતો :**

આ ત્રૈમાસિકમાં જાહેરાતો આપવા માટે લખો—

સંપાદક, 'સ્વાધ્યાય', પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર, પોસ્ટ બૉકસ નં. ૭૫, વડોદરા.

૫. **લેખકોને વિજ્ઞપ્તિ**

'સ્વાધ્યાય'માં પ્રસિદ્ધ થવા માટે, પાનની એક જ બાજુએ, શાહીથી સુવાચ્ય અક્ષરે લખેલા લેખો મોકલવા લેખકોને વિનંતી છે; શક્ય હોય તો લેખ ટાઈપ કરી મોકલવા વિનંતી છે.

પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર,
પો. બૉક્સ નં. ૭૫,
વડોદરા.

સંપાદક

સ્વાધ્યાય

દીપોત્સવી, વિ. સં. ૨૦૨૦ પુસ્તક ૨

નવેમ્બર, ૧૯૬૪ અંક ૧

અમૃતકલશકૃત 'હમ્મીરપ્રબન્ધ'

એક સંક્ષિપ્ત પરિચય-નોંધ

ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

પદ્મનાભકૃત 'કાન્હડદેપ્રબન્ધ' (સં. ૧૫૧૨=ઈ. સ. ૧૪૫૬) અને લાવણ્યસમયકૃત 'વિમલપ્રબન્ધ' (સં. ૧૫૬૮=ઈ. સ. ૧૫૧૨) જેવાં ઐતિહાસિક મારુ-ગુર્જર કાવ્યો સાથે તુલના કરી શકાય એવું કાવ્ય અમૃતકલશકૃત 'હમ્મીરપ્રબન્ધ' (સં. ૧૫૭૫=ઈ. સ. ૧૫૧૮) છે. જાલોરના રાજા કાન્હડદેવે સુલ્તાન અલાઉદ્દીન ખિલજી સામે ખેડેલા વીરત્વપૂર્ણ વિગ્રહનું એક સાચા કવિ અને દેશાભિમાની પદ્મનાભને હાથે થયેલું વર્ણન 'કાન્હડદેપ્રબન્ધ'માં છે. 'વિમલપ્રબન્ધ'માં પાટણના ચૌલુક્ય રાજા ભીમદેવ પહેલાના પ્રતાપી મંત્રી વિમલશાહનું પરંપરાગત ચરિત્ર એક જૈન સાધુ કવિએ આલેખ્યું છે. 'હમ્મીરપ્રબન્ધ'ના કર્તા અમૃતકલશ પણ એક જૈન યતિ કે સાધુ છે, અને તેમનો આશય, રણથંભોરના શરણાગતવત્સલ અને ટેકીલા ચૌહાણ રાજવી હમ્મીરદેવે પોતાને આશરે આવેલા મુસ્લિમ અમીરોને બચાવવા માટે અલાઉદ્દીન સામે લડતાં કરેલા સર્વસ્વસમર્પણને બિરદાવવાનો છે; પણ એ કૃતિ અભ્યાસીઓને હજી સુધી અજ્ઞાત રહેલી છે.

રણથંભોર ઉપર હમ્મીરદેવે ઈ. સ. ૧૨૮૩ થી ૧૩૦૧ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. શરણાગતના રક્ષણ માટેની હમ્મીરહઠ ભારતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં વિખ્યાત છે, પણ રાજસ્થાનમાં તો એ સર્વજનવિશ્રુત છે. રાજસ્થાની લોકસાહિત્યનો એક જાણીતો દુહો છે કે—

> સિંહ–સવન, સત્પુરુષ–વચન, કદલી ફલત ઇક વાર;
> તિરિયા–તેલ, હમીર–હઠ ચઢે ન દૂજી વાર.[1]

રાજસ્થાનના સાહિત્યમાં હમ્મીર વિષે ઘણું લખાયું છે. નયચન્દ્રસૂરિનું સંસ્કૃત 'હમ્મીર-મહાકાવ્ય' (સંપાદક: ની. જ. કીર્તને, મુંબઈ, ૧૮૭૯) હમ્મીરની વીરગતિ પછી આશરે એંશી

૧ આ દુહાનો ગુજરાતી ભાવાનુવાદ આવો કંઈક કરી શકાય: સિંહણ એક જ બચ્ચાને જન્મ આપે છે, સત્પુરુષનું વચન એક જ વાર અપાય છે, કેળ એક જ વાર ફળે છે; સ્ત્રીને માથે (લગ્ન માટે) ફરી વાર તેલ સિંચાતું નથી અને હમ્મીર–હઠ બીજી વાર ચઢતી નથી અર્થાત્ હમ્મીરનો કોલ કદી ફરતો નથી.

વર્ષ બાદ રચાયું હોવા છતાં એના આધારભૂત જીવનચરિત્ર જેવું છે, અને મુસ્લિમ તવારીખોમાં હમ્મીર વિષે મળતી માહિતી સાથે એની તુલના કરતાં જણાય છે કે હમ્મીરના જીવનવૃત્ત વિષેનાં સમકાલીન ઐતિહાસિક સાધનોનો નયચન્દ્રસૂરિએ ઉપયોગ કર્યો હતો એ નિઃશંક છે. અકબરના સમકાલીન ચન્દ્રશેખર કવિએ રાવ સુર્જન અને તેના પૂર્વજોની પ્રશસ્તિરૂપે રચેલા સંસ્કૃત 'સુર્જનચરિત'માં પણ હમ્મીરનું ચરિત્ર છે. ચૌદમા સૈકા આસપાસ રચાયેલા 'પ્રાકૃત પિંગલ'માં હમ્મીરની પ્રશંસાનાં આઠ પદ્ય ઉદ્ધૃત થયેલાં છે; એ પદ્યોની ભાષા પ્રાચીન મારુ-ગુર્જર અને અવહટ્ઠના મિશ્રણ જેવી છે. હમ્મીરના વીરત્વને બિરદાવતા કોઈ સળંગ કાવ્યમાંથી આ પદ્યો ઉદ્ધૃત કરેલાં છે એમ અનુમાન થાય છે; એની રચના 'પ્રાકૃત પિંગલ'ની પહેલાં થઈ હશે એ સ્પષ્ટ જ છે. એ કાવ્ય મળતું નથી. શાર્ઙ્ગધરે સંકલિત કરેલા વિખ્યાત સંસ્કૃત સુભાષિતસંગ્રહ 'શાર્ઙ્ગધર-પદ્ધતિ'માં (ઈ. સ. ૧૩૬૩) અને મૈથિલી વિદ્વાન ગદાધરકૃત 'રસિકજીવન'માં (ઈ. સ. ૧૬૬૦ આસપાસ) હમ્મીરની પ્રશંસાના શ્લોકો ઉદ્ધૃત થયેલા છે, અપ્પય્ય દીક્ષિત (ઈ. સ. ૧૫૨૦-૧૫૯૧)-કૃત 'કુવલયાનન્દ'માં અક્રમાતિશયોક્તિના ઉદાહરણ તરીકે હમ્મીરપ્રશંસાનો એક શ્લોક ટાંકેલો છે. આ શ્લોકો 'હમ્મીરમહાકાવ્ય'માં નથી. એ જો છૂટાં સુભાષિતો ન હોય તો હમ્મીર વિષેનાં કોઈ કાવ્યોમાંથી લેવાયા હશે.

મારુ-ગુર્જર ભાષામાં હમ્મીર વિષેની સૌથી જૂની ઉપલબ્ધ રચના એ ભાંડા વ્યાસકૃત 'હમ્મીરાયણ' અથવા 'હમ્મીરદે ચોપાઈ' છે. એમાં ૩૨૬ કડી છે. સં. ૧૫૩૮ (ઈ. સ. ૧૪૮૨)-માં એ રચાઈ છે.[1] ત્યાર પછી રાજસ્થાની ભાષામાં હમ્મીરની પ્રશસ્તિ ગાતી અનેક રચનાઓ થઈ છે. મહેશ કવિકૃત 'હમ્મીરરાસોનો'ની હસ્તપ્રત (નં. ૫૩૮૪) જોધપુરના રાજસ્થાન પુરાતત્ત્વ મન્દિરમાં છે.[2] એમાં ૩૯૫ કડી છે અને એની રચના ૧૮મા સૈકાની લાગે છે. ખેમ કવિકૃત 'હમ્મીરાયણ'ની હસ્તપ્રત પણ એ જ સંસ્થામાં છે. એની ૧૩૭૩ કડીઓ છે.[3] એ જ ખેમ

---

૧ આ કૃતિનું સંપાદન શ્રી. ભૅંવરલાલ નાહટાએ કર્યું છે (સાદૂલ રાજસ્થાની રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, બીકાનેર, સં. ૨૦૧૭).

૨ એ સંસ્થાના કામ અંગે બએક વર્ષ પહેલાં જોધપુર જવાનું થતાં ત્યાંની હસ્તપ્રતોમાંથી કેટલીક નોંધો કરવાની તક મને મળી હતી. મહેશ કવિના 'હમ્મીરરાસો'ની પ્રારંભિક કડી આ પ્રમાણે છે:

શ્રીગણેશ અરુ સરસ્વતી, બુધિ બાની કે દાનિ;
કવિ મહેસ બર્નનુ કરત, હઠ હમીર કો જાનિ.

૩ ખેમ કવિકૃત 'હમ્મીરાયણ'નો આદિ-અંત નીચે પ્રમાણે છે:

આદિ:—

પ્રથમ સૌરું સરસ્વતી, લાગું ગુરુ કે પાય;
હમીરાયણ કહત હૂં, અછર દ્યો સમઝાય.

અન્ત:—

નામ અમર હંમીર કો, અમર દિલી સુરતાણ;
એ પરબત જુગ જુગ અમર, કહાં લૌં કરું વખાણ.
જૈસી દેષી તૈસી લિષી, સુરતા લીજ્યો જોય;
ચૂક વિચૂક જુ માફ કરિ, આગૈં પીછૈં હોય.

આ છેલ્લી કડી ખેમ કવિની નહિ, પણ હસ્તપ્રતના લહિયાની છે.

કવિકૃત 'રાજા હમ્મીરદે કવિત્ત' ભાંડા વ્યાસકૃત 'હમ્મીરાયણુ'ના પરિશિષ્ટમાં, સં. ૧૭૦૬માં લખાયેલી હસ્તપ્રત ઉપરથી મુદ્રિત છે; એથી એમ કવિ એ પહેલાં થઈ ગયો એ નક્કી થાય છે. મુંબઈમાં ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના સંગ્રહમાં (નં. ૨૫) મૂલણદાસકૃત 'હમ્મીરપ્રબંધ' નામનું મારવાડીમિશ્રિત ઐતિહાસિક કાવ્ય છે.[૧] એમાં કુલ ૨૯૯ કડી છે. રાજરૂપ કવિએ સં. ૧૭૯૮માં રચેલ 'હમીર રા છંદ'ની હસ્તપ્રત બિકાનેરની અનૂપ સંસ્કૃત લાયબ્રેરીમાં છે. ભટ્ટ મોહિલ કે મલ્લકૃત 'ચહુવાન હમીર રી વચનિકા'ની હસ્તપ્રત આગ્રાના શ્રી. ઉદયશંકર શાસ્ત્રી પાસે છે. સં. ૧૭૯૮માં લખાયેલી એક હસ્તપ્રત ઉપરથી હમ્મીરની પ્રશંસાનાં કેટલાંક કવિતો શ્રી. ભેંવરલાલ નાહટાએ 'હમ્મીરાયણ'ના પરિશિષ્ટ (પૃ. ૪૪-૫૧)માં છાપ્યાં છે. જોધરાજકૃત 'હમ્મીરરાસો' (સં. ૧૮૮૫) અને ચન્દ્રશેખરકૃત 'હમ્મીરહઠ' (સં. ૧૯૦૨) પ્રમાણમાં અર્વાચીન રચનાઓ છે, અને એ બંનેનું પ્રકાશન બનારસની નાગરી પ્રચારિણી સભાએ કર્યું છે. ગ્વાલ કવિકૃત 'હમ્મીરહઠ' સં. ૧૮૮૩માં રચાયેલી છે. રાજસ્થાની લોકસાહિત્યમાં હમ્મીર વિષેનું બીજું ઘણું સાહિત્ય હોવાનો સંભવ છે. મારુ—ગુર્જર પ્રદેશની બહાર, મૈથિલી કવિ વિદ્યાપાત ઠાકુરકૃત સંસ્કૃત કથાગ્રન્થ 'પુરુષ–પરીક્ષા' અંતર્ગત 'દયાવીર કથા'માં હમ્મીરહઠનો વૃત્તાન્ત આલેખાયેલો છે એ નોંધપાત્ર છે.[૨] આ બધી રચનાઓ ઉપરાંત મધ્યકાલના સંસ્કૃત, મારુ–ગુર્જર અને રાજસ્થાની સાહિત્યમાં હમ્મીર વિષે જે અનેક પ્રાસંગિક ઉલ્લેખો, પ્રશંસાત્મક વચનો, ઉક્તિઓ કે ઉપમાઓ મળે છે તે પણ એક અલગ અભ્યાસનો વિષય બને એમ છે.

આમ જોઈ શકાશે કે લોકભાષામાં રચાયેલા હમ્મીરવિષયક સાહિત્યમાં અમૃતકલશકૃત 'હમ્મીરપ્રબન્ધ' એ કેવળ ભાંડા વ્યાસકૃત 'હમ્મીરાયણ'થી અર્વાકતન છે. એમાં કુલ ૬૮૦ કડીઓ છે. એની નકલ વડોદરા યુનિવર્સિટીના પ્રાચ્ય વિદ્યામન્દિરમાં જળવાયેલી છે (હસ્તપ્રત નં. ૧૩૯૮૪). કોઈ જૈન ગ્રન્થભંડારમાંની સં. ૧૫૯૫માં લખાયેલી હસ્તપ્રત ઉપરથી સન

---

૧ આ પ્રતિના વર્ણન તથા કાવ્યના આદિ–અંત માટે જુઓ 'શ્રીફાર્બસ ગુજરાતી સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ' (કર્તા શ્રી. અંબાલાલ જાની), ભાગ ૧, પૃ. ૧૨૭-૨૯. એમાં ગુજરાત વિષે કેટલેક સ્થળે આભિમાનિક વચનો છે.

૨ હમ્મીરના રાજ્યકાળના, સં. ૧૩૪૫ (ઈ. સ. ૧૨૮૮)ના બલવનના શિલાલેખમાં તથા 'હમ્મીરમહાકાવ્ય'માં હમ્મીરને વિદ્વાનો અને કવિઓનાં આશ્રયદાતા તરીકે વર્ણવેલો છે. 'શાર્ઙ્ગધરપદ્ધતિ'નો સંકલનકાર શાર્ઙ્ગધર હમ્મીરને પોતાના એક પૂર્વજ કવિ–પંડિત રાઘવદેવના શિષ્ય તરીકે વર્ણવે છે. યુવરાજ તરીકે તાલીમ લેતાં હમ્મીરે શસ્ત્રાભ્યાસની સાથે શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો હશે એ નિશ્ચિત છે, પણ 'શાર્ઙ્ગધરપદ્ધતિ'માં હમ્મીરરચિત એક શ્લોક ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે એ સવિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. એ શ્લોક હમ્મીરકૃત હોય તો એના વ્યક્તિત્વનો ખરેખર દ્યોતક છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી :

वयरयाः क्रोष्टारः प्रतिश्रुणुत बद्धोऽञ्जलिरयं
किमप्याकाङ्क्षामः क्षरति न यथा वीरचरितम् ।
मृतानामस्माकं भवति परवश्यं वपुरिदं
भवद्भिः कर्त्तव्यं नहि नहि पराचीनचरणम् ॥
हम्मीरनरेन्द्रस्य ।

('શાર્ઙ્ગધરપદ્ધતિ', પૃ. ૬૦૬)

૧૯૪૫માં એની નકલ કરાવીને પ્રાચ્ય વિદ્યામન્દિરના સંગ્રહમાં મૂકવામાં આવી છે, પણ કયાંની હસ્તપ્રત ઉપરથી નકલ થઈ છે એની નોંધ સંસ્થાની યાદીમાં નથી; તથા મેં જોયેલા અથવા આ દુર્લભ કાવ્ય માટે જ્યાં મેં તપાસ કરી–કરાવી એવા કોઈ ગ્રન્થભંડારમાં એની મૂલ હસ્તપ્રતનો પત્તો લાગ્યો નથી; એટલે અત્યારે તો આ નકલથી જ સંતોષ માનવાનો રહે છે. લેખનવર્ષના ઉલ્લેખવાળી એની પુષ્પિકા નીચે પ્રમાણે છે:

इति हमीरदें-अल्लावदी सुरताणचरित्रं समाप्तम्। ग्रंथाग्र ८५० श्लोक। संवत् १५९५ वर्षे। आसोमासे शुक्लपक्षे १० ॥ तिथौ गुरुवासरे लिषिता पं. नयधीरगणिशिष्येण विमलधीरेण। पं. धनराज-कृते लिषिता ॥ शुभं भवतु ॥ यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लिषितं मया। यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥

'હમ્મીરપ્રબન્ધ'ને અંતે રચનાવર્ષનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે:

સંવત પનર પંચોત્તરઇ, ચૈત્ર બહુલ આઠમિ દિનિ સરઈ;
રિતિ વસંત અનઇ ગુરુવાર, રચ્યું **પવાડુ** એહ ઉદાર.
ભણઇ ગણઇ જે નર સાંભલઇ, પાપ તાપ સંકટ સવિ ટલઈ;
યશ તણુ નવિ લાભઇ માન, સુણતાં દિનિ દિનિ ગંગસ્નાન.

(કડી ૪૭૯-૮૦)

'પનર પંચોત્તરઇ'નો અર્થ ૧૫૭૫ અને ૧૫૦૫ એમ બંને થઈ શકે; પણ કાવ્યને અંતે આપેલાં તિથિવાર, જ્યોતિષની ગણતરી પ્રમાણે સં. ૧૫૭૫ સાથે જ બંધ બેસી શકે એમ છે, એથી એ રચનાવર્ષ નક્કી છે.[૧]

'હમ્મીરપ્રબન્ધ'નો પદ્યબંધ ચોપાઈ, દુહા અને વસ્તુ છંદમાં મુખ્યત્વે છે. કાશ્મીર-મુખમંડની સરસ્વતી, ગણેશ અને હરસિદ્ધિ માતાને પ્રણામ કરીને કવિ કાવ્યરચનાનો આરંભ કરે છે:

૧ જાણીતા જ્યોતિર્વિદ્ પ્રો. હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટે આ વિષે તપાસ કરીને, તા. ૨૬-૩-૬૩ને રોજ મને લખેલા પત્રમાંથી પ્રસ્તુત અંશ અહીં ઉતારું છું: "પેલી તિથિ બાબત તપાસ કરતાં એ તિથિ મૂળ લેખકની તેમ જ લહિયાની બંનેની ચૈત્રાદિ વિક્રમ સંવત અને પૌર્ણિમાન્ત માસવાળી પદ્ધતિની છે. સં. ૧૫૦૫માં ગુરુવાર બેસતો નથી; સં. ૧૫૭૫ યોગ્ય છે. તેથી સં. ૧૫૭૫ની મૂળ લેખકની તથા લહિયાની તિથિ અહીં ખ્રિસ્તી તારીખની સાથે લખું છું. વિક્રમ સંવત ૧૫૭૫ ચૈત્ર વદિ ૮ ગુરુવાર = ઈ. સ. ૧૫૧૮ માર્ચ તા. ૪. આ મૂળ લેખકની તિથિ છે. લહિયાની તિથિ સં. ૧૫૯૫ આસો સુદિ ૧૦ ગુરુવાર = ઈ. સ. ૧૫૩૮ ઑકટોબર તા. ૩. અહીં શુકલ પક્ષ હોવાથી માસ પૌર્ણિમાન્ત કે અમાન્ત એ બેમાંથી કોઈ પણ હોઈ શકે છે, પણ મૂળ લેખક અને લહિયાના સમયની વચ્ચે માત્ર ૨૦ વર્ષનું અંતર છે અને સંભવ છે કે તે બંને એક જ પ્રદેશના હોય. તે પ્રદેશમાં વીસ વર્ષમાં વિક્રમ સંવતની પદ્ધતિ ચૈત્રાદિ કાયમ રહીને મહિનાઓ પૌર્ણિમાન્તમાંથી બદલાઈને અમાન્ત બની જાય એ સંભવિત લાગતું નથી. આ ચર્ચાથી તમારી તિથિ (લેખકની કે લહિયાની)ને કંઈ અસર થતી નથી, તેથી મારો નિર્ણય તો કાયમ રહે છે, પણ આપણે ગઈ કાલે આપણી જૂની તિથિનાં નિર્ણયના જુદા જુદા પ્રકારોની ચર્ચા કરી હતી અને તે દૃષ્ટિએ આ કિસ્સાનો વિચાર કરવાનું ઠરાવ્યું હતું, તેથી આ ચર્ચા અહીં કરી છે."

કાસમીરમુખમંડણુ સામિ, દુરીય પણાસઇ જેહનઇ નામિ;
હંસ ચડી, કરિ પુસ્તક વીણા, સ્મૃતિ પુરાણ શાસ્ત્રરસિ લીણા.
સા સારદ પ્રણમું ભામિણી, સેતવસ્ત્રધર ગજગામિણી;
અલિય વિઘન સંકટ સવિ હરઇ, કવિયણ જણ બહુ મનિ વિસ્તરઇ.
શ્રીસુરિજ પ્રણમું નિજ સંતુ, જાઇ પાપ જસુ નામ લિયંતુ;
ગવરીપુત્ર ગજવદન વિશાલ, સિદ્ધિ બુદ્ધિ વર વચન રસાલ.
સુરનર કિંનર સારઇ સેવ, ધુરિ પ્રણમું લંબોદર દેવ;
વીરષેત્ર ઊજેણી થાન, કલિયુગિં મ્લેચ્છ દિઇં બહુમાન,
પ્રણમું ચરણકમલ તસ તણાં, હરસિદ્ધિ હરઇ દુરી હમ તણાં.

(કડી ૧ થી ૪, અને ૫ નો પૂર્વાર્ધ)

પોતે ઓસ ગચ્છના સાધુ મતિકલશના શિષ્ય શ્રીકલશનો શિષ્ય છે એમ કવિ કહે છે:

ઓષ ગચ્છ ગિરૂઆ વિતપન્ના, શ્રીમતિકલસ સુસીસરતન્ના;
સિરીકલસ ગિરૂઆ ગુરુરાય, તે સહિગુરુના પ્રણમી પાય;
રાય હમીર તણુ પ્રબંધ, મહિમાસાહ મીર સંબંધ.
કોપિ ચડચૂં ઢિલ્લી સુરતાણ, સરણઇ ગણિ રહ્યુ ચૌહાણ;
કિણિ પરિ તે વિગ્રહ હોઇં, વિણ સંબંધ ન જાણઇં કોઇં.

(કડી ૫નો ઉત્તરાર્ધ અને કડી ૬-૭)

પરંતુ અહીં કે કાવ્યને અંતે કવિએ પોતાનું નામ આપ્યું નથી; પોતાનો સ્પષ્ટ નામોલ્લેખ તો તે ૧૨૩મી કડીમાં કરે છે:

તામ રાજા તામ રાજા ધરઇ ઉલ્લાસ,
મહિમાસાહ બોલાવીઉ, બોલ બાંહ દેઇ સરણિ રષિઉ,
ગ્રામ ઠામ બહુ અચ્છ દીય, અમીય વાણિ તસુ ભાષિ ભાષિઉ,
અમૃતકલસ મુનિવર ભણઇં, હિવ સુણયો સહુ કોઇ,
મીર રહઇ જે પરિ હવઇ, અચિરજ જોયો લોઇ.

૮મી કડીથી કવિ હમીરનાં માતા-પિતાનો, એની રાણીઓનો, એનાં સંતાનોનો અને ભાઇનો ઉલ્લેખ કરે છે. એનાં સૈન્ય અને શસ્ત્રાસ્ત્રોનું ટૂંકું વર્ણન (કડી ૧૮-૨૩) એ પછી છે. ૨૪ થી ૫૦ કડીમાં રણથંભોર નગરની જાહોજલાલીનું અને કિલ્લાની શસ્ત્રસજ્જતા તથા અખૂટ પુરવઠાનું છટાદાર વર્ણન છે. અલાઉદ્દીન અને હમ્મીર વચ્ચેના પ્રસ્તુત વિગ્રહનો ઉલ્લેખ ૫૧મી કડીમાં કરીને અલૂઉદ્દીનના ઐશ્વર્ય અને તેના વિજયોનું તથા દિલ્હી નગરનું વિસ્તૃત વર્ણન (કડી ૫૨-૮૨) કવિ કરે છે. અલાઉદ્દીનનો પ્રીતિપાત્ર સરદાર અલૂખાન હતો; એનો વજીર મહિમાશાહ (જેનું નામ ફારસી તવારીખોમાં મીર મોંગોલ મહમ્મદશાહ છે) તથા મહિમાશાહનો નાનો ભાઈ ગાભરૂ[1] (ગબરૂ) મીર હતો. તેમણે કાલૂ મલિક નામે સરદારને મારી નાખ્યો

૧ 'હમ્મીરમહાકાવ્ય'માં એનું 'ગર્ભરૂક' એવું સંસ્કૃત નામ આપ્યું છે।

હતો; આથી અલાઉદ્દીન તેમના ઉપર કોપાયમાન થયો અને તેમનાં માથાં કાપીને લાવવાનો તેણે હુકમ કર્યો. આથી તેઓ સુલ્તાનનું રાજ્ય છોડી નાઠા અને રણથંભોરના ગઢની તળેટીમાં આવી સરોવરના કિનારે તેમણે મુકામ કર્યો. હમ્મીર ઉપર તેમણે આશરો મેળવવા માટે વિનંતીપત્ર લખી મોકલ્યો; હમ્મીરે એમને મુલાકાત માટે બોલાવ્યા અને તેઓ પાદશાહે મોકલેલા નથી, પણ ખરેખર દુઃખના માર્યા આવ્યા છે એ વાતની ખાત્રી કરી. અમીરોએ કહ્યું કે:

દેસ દેસંતર ઘણું ફિર્યા, કિહાં ન લાધુ ઠાણ;
સરણાઈપંજર સુણુ, તું હમ્મીર ચૌહાણ.

(કડી ૧૦૬)

હમ્મીરે એમનો શરણાગતો તરીક સ્વીકાર કર્યો તથા પુષ્કળ ધન અને જાગીર આપીને તેમને પોતાની પાસે રાખ્યા (કડી ૮૩-૧૨૮). અલાઉદ્દીનનો કોપ ઊતરશે એ ભયથી, શરણાગતોને પાછા સોંપી દેવાનું સમજાવવા માટે મહાજનનો સમુદાય રાજા પાસે આવ્યો. પણ ટેકીલા રાજાએ તેમનું માન્યું નહિ, અને શરણાગત અમીરો સાથે તે આનંદપૂર્વક રહેવા લાગ્યો (કડી ૧૨૯-૧૪૬). જે પાદશાહી માણસો આ અમીરોનો પીછો કરતા હતા તેમણે જઈને પાદશાહને ફરિયાદ કરી, પાદશાહે અલૂખાનની સરદારી નીચે સત્તર ખાન સાથે રણથંભોર ઉપર લશ્કર મોકલ્યું; આ બાજુ હમ્મીરે પણ સામના માટે સર્વ તૈયારીઓ કરી અને ત્યારથી ખરા અર્થમાં વિગ્રહનો આરંભ થયો. શરૂઆતમાં મુસ્લિમ સૈન્યનો પરાજય થયો; અલાઉદ્દીન પોતે લશ્કરની સરદારી લઈને આવ્યો અને રણથંભોરને તેણે ઘેરો ઘાલ્યો. હમ્મીર અને એનું સૈન્ય પૂરા વીરત્વથી લડયું, પણ રતિપાલ, રણમલ્લ વગેરે પોતાના જ સેનાપતિઓના ખુટામણને કારણે હમ્મીરને ગઢનું રક્ષણ અશકય લાગતાં નગરમાં સર્વ વર્ણોની સ્ત્રીઓએ જૌહર કર્યાં અને હમ્મીર અને તેના મુસ્લિમ શરણાગતો તથા વિશ્વાસુ સુભટો કેસરિયાં કરીને વીરગતિને પામ્યા:

લોહાલ્યા રાઉત રણિ જુડઇં, ઘણા સૂર સમરંગણિ પડઇં;
ભલુ લડયુ મહિમાસા મીર, જાજઉ રણમિલ સાહસધીર.
વીરમદે હમીરદે ભાઈ, ઘણા કિલા કીયા તિણિ ઠાય;
દાખ્યઉ પૌરુષપણું આપણું, સૂર સુહડ રણિ પડિઉ ઘણુ.
જયજયકાર કરઇ સુરલોઇં, હમીર સમુ જગિ કોઇ ન હોઇં;
સમરંગણિ પડયુ રાય હમીર, પગતલિ પડીઉ પાંચઇ વીર.

(કડી ૬૫૭-૫૯)

એ જ વખતે કિલ્લા ઉપર, ત્યાં રહેલા રજપૂતોએ આગ લગાડી અને સાતે દરવાજા સાથે કિલ્લો ભસ્મીભૂત થઈ ગયો:

તબ ઊભઇ કોટિ ઊઠી ઝાલ, જબ હમીરદે કીધુ કાલ;
બલીઉ ગઢ નઇં સાતઇ પોલિ, બલીયાં કનક કોસીસાં ઉલિ.

(કડી ૬૬૦)

અને કવિ નિર્વેદપૂર્વક ઉચ્ચારે છે :

રે રે સુયણુ ! મ કરઉ ગર્વ, જીવીય ધન તે મિથ્યા સર્વ;
રણથંભ કેરઉ સુરતાણુ, સ્વર્ગલોકિ પુહુતુ ચૌહાણ.

(કડી ૬૬૨)

અલાઉદ્દીન પગપાળો ત્યાં આવ્યો; હમ્મીરદેવના ભાટ નાલ્હ પાસે તેણે દિવંગત વીરને અને તેમના સુભટોને ઓળખાવ્યા અને તેમને લશ્કરી માન આપ્યું :

પાલઉ તિહાં આવ્યુ સુરતાણુ, જિહાં પડચુ છઇ હમીર ચૌહાણુ;
દેષી રૂપ બલ રાજા તણું. પાતસાહ મનિં ઘુમણુ ઘણું.
નાલ્હ ભાટ પૂછઇ સુરતાણુ, એ માહિ કો હમીર ચૌહાણુ ?
સાતલ, જાજઉ, રણુમિલરાય, કુણુ વીરમદે મહિમાસાય ?
સુણિ ષુંદાલિમ એહ હમીર, એ વીરમદે, એ હોઇ મીર;
એ સાંતલ, એ રણુમિલરાય, એહુ જાજઉ પડીઉ તિણિ ઠાય.
વીર પડ્યા દેષી સુરતાણુ, નાંખ્યા સવિ હથીઆર કમાણુ;
મુંહડાથી નાષ્યઉ તંબોલ, છત્ર ચમર રાષ્યાં ચકડોલ.

(કડી ૬૬૩-૬૫)

હમ્મીર સાથે સ્વાર્થ ખાતર દગો કરનાર રણમલ્લ અને રતિપાલ (રયપાલ)નો વધ કરવાનો અલાઉદ્દીને તે જ વખતે નિર્ણય કર્યો. નાલ્હ ભાટે સુલ્તાનને આશીર્વાદ આપ્યા; સુલ્તાને એને ગામ ઇનામમાં આપવા માંડ્યાં ત્યારે તેણે એ નશ્વર સમૃદ્ધિનો અસ્વીકાર કર્યો, પણ હમ્મીરનું રાજ્ય જેમણે ગુમાવરાવ્યું એ પાપીઓનો સંહાર કરવાની માગણી કરી. રણમલ્લ અને રતિપાલને સુલ્તાને શૂળીએ ચઢાવ્યા. નાલ્હ ભાટ આનંદિત થયો અને જાતે જ પોતાનો વધ કરીને સ્વર્ગમાં ગયો. પાદશાહે સર્વને અગ્નિદાહ દેવરાવ્યો અને હમ્મીરના શબને ગંગાના પ્રવાહમાં વહેવરાવ્યું (કડી ૬૬૭-૭૪). છેવટે, આ કલિયુગમાં થયેલા હમ્મીર અને અલાઉદ્દીનના યુદ્ધને કવિ સત્યયુગમાં માંધાતાનાં યુદ્ધો સાથે, ત્રેતાયુગમાં રામ-રાવણના યુદ્ધ સાથે અને દ્વાપરમાં કૌરવ-પાંડવના યુદ્ધ સાથે સરખાવે છે. રણથંભોરમાં મહાભારત વીત્યું, જેમાંથી કોઈ ઊગર્યું નહિ. સુલ્તાન ગઢ ઉપર ચઢ્યા, પણ તેણે મસાણ વિના કંઈ જોયું નહિ. નવું નગર વસાવીને તે રાજરીતિ અનુસરવા લાગ્યો :

કૃતયુગિ ઝૂઝ મંધાતા કીયાં, ત્રેતા રામ-રાવણુ ઝૂઝીયા;
દ્વાપર કૌરવ-પાંડવ ઝૂઝચા, ઈણિઇ કલિ હમીર-ષુંદાલિમ ભિડ્યા.
મહાભારથ વીતુ રણુથંભિ, કોઈ ન ઉગર્યું તીણુઇ રંભિ;
ધન સરણાઇ-પંજર હમીર, ગમ્યુ રાજ, નવિ આપ્યા મીર.
મોટઉ દિલ્લીપતિ સુરતાણુ, જિણિં વરતાવી સઘલઇ આણુ;
મોટઉ હીંદૂ હમીરદે સાચ, જીણુઇ પાલી આપણી વાચ.
ગઢ ઊપરિ ચડીઉ સુરતાણુ, કાંઇ ન દેષઇ, દેષઇ મસાણુ;
નવ્યું નગર વસાવી કરી, બયેઠઉ રાજરીતિ અણુસરી.

(કડી ૬૭૫-૭૮)

'હમ્મીરપ્રબન્ધ' અને 'વિમલપ્રબન્ધ'ના રચનાકાળમાં માત્ર ૭ વર્ષનો તફાવત છે. 'હમ્મીરપ્રબન્ધ'ના કર્તાએ 'વિમલપ્રબન્ધ' જોયો હોય એમ લાગતું નથી. વળી 'વિમલપ્રબંધ' એ મંત્રી વિમલશાહનું ચરિત્ર છે, પણ તેમાં બીજા અનેક વિષયોનું પ્રાસંગિક નિરૂપણ છે. 'હમ્મીરપ્રબન્ધ'ની જેમ તે પ્રધાનતઃ વીરરસનું કાવ્ય નથી. એથી ઊલટું જ, 'કાન્હડદેપ્રબન્ધ' એ પ્રધાનતઃ વીરરસનું કાવ્ય છે; એ કાવ્ય 'હમ્મીરપ્રબન્ધ'ના કર્તાએ વાંચ્યું છે, એટલું જ નહિ, પણ એને સમાન વિષયની પ્રબન્ધરચનામાં એક નમૂના તરીકે લીધું છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. 'હમ્મીરપ્રબન્ધ' (કડી ૨૪-૫૦)ના રણથંભોરના વર્ણન સાથે 'કાન્હડદેપ્રબન્ધ' (ખંડ ૪, કડી ૯-૫૯)નું જાલોરગઢનું વર્ણન સરખાવી શકાય એવું છે. 'હમ્મીરપ્રબન્ધ' (કડી ૫૨-૭૦)માંનું અલાઉદ્દીનના વિજયોનું વર્ણન 'કાન્હડદેપ્રબન્ધ'(ખંડ ૨, કડી ૬૨-૭૫)માંના એ પ્રકારના વર્ણનની અસર નીચે લખાયેલું છે એમાં શંકા નથી. 'કાન્હડદેપ્રબન્ધ'ની કાવ્યબાનીની ઠીક ઠીક અસર અમૃતકલશ ઉપર જણાય છે; જો કે એનું ખરેખરું શ્રેય તો વીરરસનાં મારુ-ગુર્જર કાવ્યની તત્કાલીન પ્રણાલિને આપવું જોઈએ એમ મને લાગે છે. નિરપેક્ષ રીતે જોતાં, વીરરસના એક સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક કાવ્ય તરીકે 'હમ્મીરપ્રબન્ધ'ની વિશેષતા ગણનાપાત્ર છે.

'કાન્હડદેપ્રબન્ધ' જેવા વિશિષ્ટ પુરોગામી કાવ્યની શાબ્દિક છાયા 'હમ્મીરપ્રબન્ધ'માં કેટલેક સ્થળે દેખાય છે. એવાં થોડાંક સ્થાનો અહીં નોંધું છું:

[૧]

હપ્ર : જિણિ અવસરિ હમ્મીરદે, રાજ કરઇ રણથંભ;
અલાવદીનસું ઊપજઇં, ધુરિ વિગ્રહ આરંભ.

(કડી ૫૧)

કાપ્ર : તિણિ અવસરિ ગૂજરધર રાય, સારંગદે નામિ બોલાઇ;
તિણિ અવગુણીઉ માધવ બંભ, તહી લગઇ વિગ્રહ આરંભ.

(ખંડ ૧, કડી ૧૩)

[૨]

હપ્ર : તુરકે જાણું હુતું ઇમ, હીંદૂ રહઇં હમ આગલિ કીમ?
બલિ બલિ ગોહ કિ નવિ નીસરઇ, કિહાં કાલ દારુણ અણુસરઇં.

(કડી ૧૯૫નો ઉત્તરાર્ધ અને ૧૯૬નો પૂર્વાર્ધ)

કાપ્ર : અલૂષાનિ એહવૂં નવિ જાણ્યું. જે લાગેસ્યઇ પાપ;
દરિ દરિ નવિ ગોહ નીસરઇ, કિહાં નીસરઇ સાપ.

(ખંડ ૧, કડી ૧૧૦)

[૩]

હપ્ર : મીઠાષાન બફાષાન હતા, પકડી લીધા તે જીવતા.

(કડી ૨૩૬ ઉત્તરાર્ધ)

કાપ્ર: સાહ્લ સીંહ મલિક બે મોટા બંદિ જીવતા કીધા.

(ખંડ ૧, કડી ૨૧૫ પૂર્વાર્ધ)

[૪]

હપ્ર: બાલ વૃદ્ધ મિલી ઘઇ આસીસ, જીવિ હમ્મીર તૂં કોડિ વરીસ.

(કડી ૨૪૭ ઉત્તરાર્ધ)

બાલ વૃદ્ધ મિલી દિં આસીસ, જીવ હમીર તું કોડિ વરીસ.

(કડી ૪૪૩, પૂર્વાર્ધ)

કાપ્ર: અબલા વિપ્ર દીઇ આસીસ, કાન્હડ જીવઉ કોડિ વરીસ.

(ખંડ ૧, કડી ૨૫૦ ઉત્તરાર્ધ)

[૫]

હપ્ર: કેતા વીર પડ્યા રણમાહિ, કેતા ધાયા સરિસા જાઇ;
કેતા મુષિ ટોઇ છઇ નીર, કેતા રુઇ સંભારિં વીર.

(કડી ૨૫૦)

કાપ્ર: એક ઘુમંતા જાઇ ઘાઇ, એક ડોલી ઉપાડ્યા જાઇ;
એક તણઇ મુષિ ટોઈઇ નીર, પાલા પુલઇ ઊંબરા મીર.

(ખંડ ૨, કડી ૩)

[૬]

હપ્ર: અતિ લડાક ગાઢા વાંકડા, માર્યા મ્લેચ્છ ઘણા માંકડા.

(કડી ૨૫૧ ઉત્તરાર્ધ)

કાપ્ર: મારી મ્લેછ માંકડા મૂંગલ, પછઇ પડ્યા રિણ માહિ.

(ખંડ ૧, કડી ૯૧ ઉત્તરાર્ધ)

ભાગે કણુશિ પડી તરૂયારિ, મ્લેછ માંકડા મારી.

(ખંડ ૧, કડી ૨૨૧ ઉનરાર્ધ)

[૭]

હપ્ર: કેતા ધગડ તિ રણિ વાઉલા, માર્યા બંધવ પડીઆ માઉલા;
તેહ તણઇ શુદ્ધિ ન લહઇ સાર, સવિ મલિ કરિ તે કરઇ પોકાર.
દિન આથમી ઉપડી જવ રાતિ, ઢાંકી મૂહ લાજતાં વિભ્રાંતિ;
અલૂષાન સાથઇ બહુ ષાન, પયઠઉ યોગિનિપુર વર ઠાણિ.

(કડી ૨૫૫-૫૬)

કાપ્ર : એક તણા બંધવ ભરતાર, એક તણા કૂટરા કુમાર;
જે જે હતા રિણ વાઉલા, એક તણા માર્યા માઉલા.

(ખંડ ૨, કડી ૯)

અલૂષાન અંધારૂં કરી, વસ્ત્ર એક મુષિ અંતરિ ધરી,
ઇસઉ વેષ નવિ ભાવઇ ભલઉ, નગરમાંહિ પઇઠઉ એકલઉ.

(ખંડ ૨, કડી ૪ ઉત્તરાર્ધ, ૫ પૂર્વાર્ધ)

[૮]

હપ્ર : પકડ્યા બીહિ ભાણેજ રાઉલા, સુણિ સુરતાણ હુઆ આકુલા.

(કડી ૨૬૯ ઉત્તરાર્ધ)

કાપ્ર : જેહ ઊપરિ વાલ્હિમ નઇ હેજ, પાતસાહના બે ભાણેજ;
સાદલ સીહ માલિક જે હતા, પ્રાણઇ બંદિ કર્યા જીવતા.

(ખંડ ૨, કડી ૧૬ ઉત્તરાર્ધ, ૧૭ પૂર્વાર્ધ)

[૯]

હપ્ર : બોલઇ સાહ તિ મચ્છરભર્યું, કુણ હીંદૂ આણ્યુ, કિહાં ઊગર્યું ?
કુણ રણથંભ ? કિહાં ચૌહાણ ? કુણ હમ્મીર સો કહીઇ રાણ ?
કુણ સંભરિ ? કિહાં છઇ અજમેર ? કુણ છઇ હીંદૂ કેતઇ ફેરિ ?
જિણિ રણિ ભાગા સત્તરિ ષાન, લૂટ્યા હસમસ કટક કુણઠાણ.

(કડી ૨૭૧-૭૨)

કાપ્ર : પૂછઇ વાત પાતિસાહ ઇસી, ગૂજરાતિ તે કહીયઇ કિસી ?
કિસ્યૂં ષંભાયત, અણહલપુર ? કિસ્યૂં દીવગઢ, માંગલહુર ?
ઝાલાવાડિ, સોરઠ છઇ કિસી ? એ રાઉત સુણીઇ સાહસી.

(ખંડ ૧, કડી ૨૧ ઉત્તરાર્ધ અને ૨૨)

[૧૦]

હપ્ર : કોપિ ચડયુ અલ્લાવદી, દાઢી ઘલઇ હાથ;
થું ખુદા કિસ્યું કરઇ ? હિવ લાભઇ પરમત્થ.
હિવ ભંજઉં ચૌહાણકઉં, ગઢ રણથંભ લિઉં પ્રાણિ;
મહિમાસાહ મીર ગાભરૂ, બાંધી આણું ઠાંણિ.

(કડી ૨૮૦-૮૧)

કાપ્ર : વારઇ વારઇ હારિ સાંભલી, તતખિણ હૂઉ હેરાણ;
કિસી ભલાઇ ઊઠી તુરકાંણઇ, ઇમ બોલઇ સુરતાણ.

(ખંડ ૨, કડી ૫૯)

કઇ સોનગિરિ પાલટૂં પ્રાણિ, કઇ અમ્હે આયુધ નાષૂં.

(ખંડ ૨, કડી ૭૭ ઉત્તરાર્ધ)

[૧૧]

હપ્ર : રાય હમીર પાષરણું કરી, લોહ પષાલઇ નઇ ઊતરી.

(કડી ૩૬૩ પૂર્વાર્ધ)

કાપ્ર : સોમનાથ મૂકાવ્યઉ રાઉલિ, પછઇ પખાલિયાં લોહ.

(ખંડ ૧, કડી ૨૨૨ ઉત્તરાર્ધ)

[૧૨]

હપ્ર : અનરથમૂલ મહિમાસાહ વૈરી ગજનીષાન તિ માર્યું.

(કડી ૪૫૩ ઉત્તરાર્ધ)

કાપ્ર : અનરથ તણઉ મૂલ જે હૂંતઉ માધવ મુહતઉ માર્યઉ.

(ખંડ ૧, કડી ૯૦ ઉત્તરાર્ધ)

[૧૩]

હપ્ર : અલાવદીન કલકી અવતાર, ઇણઇ કલિયુગિ અવતર્યું મુરારિ.

(કડી ૫૦૦ ઉત્તરાર્ધ)

કાપ્ર : રુદ્ર રૂપિ સુરતાણ અવતરિઉ, કિમ ઘાલીજઇ ઘાઉ ?

(ખંડ ૨, કડી ૧૩૬ પૂર્વાર્ધ)

'કાન્હડદેપ્રબન્ધ'માંથી 'હમ્મીરપ્રબન્ધ'ના કર્તાને જે પ્રેરણા મળી હશે તથા પ્રાચીનતર કૃતિનું અમૃતકલશ ઉપર જે સાહિત્યિક ઋણ છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આ અવતરણોની તુલનાથી આવશે. હમ્મીરના જીવન વિષેના અન્ય સાહિત્યના સન્દર્ભમાં 'હમ્મીરપ્રબન્ધ'નો અભ્યાસ તથા તેનું ઐતિહાસિક મૂલ્યાંકન એ વળી અધ્યયનનો બીજો રસપ્રદ વિષય છે.

વડોદરા યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગની પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રન્થમાલામાં 'હમ્મીરપ્રબન્ધ'ના સંપાદન અને પ્રકાશનની આયોજના થઈ છે, પણ એ પ્રકાશનને હજી સમય લાગશે. તે પહેલાં, મારુ-ગુર્જર ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસીઓને આ દુર્લભ ઐતિહાસિક કાવ્યની જાણ કરવા માટે એ વિષેની આ સંક્ષિપ્ત પરિચય-નોંધ અહીં પ્રગટ કરી છે.

ધર્મારણ્યનાં પંચાવન ગામો

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

'પુરાણોમાં ગુજરાત' નામના અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથમાં પૃ. ૧૧૨, ૧૧૩ ઉપર શ્રી. ઉમાશંકર જોષીએ રામચંદ્રજી દ્વારા મોઢ બ્રાહ્મણોને દાનમાં મળેલાં ધર્મારણ્યનાં પંચાવન ગામોની યાદી આપેલી છે; પણ તે વિષે વધુ સંશોધન થવાની આવશ્યકતા જણાતાં એ જ ગ્રંથના પ્રાસ્તાવિક પૃ. ૧૦ ઉપર તેઓ આ પ્રમાણે લખે છે: "ધર્મારણ્યનાં ૫૫ ગામોની યાદીઓમાંથી મળતા તે તે નામના સંભવિત પર્યાયો આપ્યા છે, છતાં તેમાંનાં બધાં જ આજનાં કયાં ગામોનાં નામો છે તે નક્કી થઈ શકયું નથી. તે વિભાગના નકશા મેળવવામાં પણ સફળતા મળી નથી. તે ૫૫ નામો કયાં કયાં ગામોનાં નામનાં સંસ્કૃતીકરણ છે, તે અંગે પૂરક નિબંધની અપેક્ષા રહેશે જે અન્ય કોઈ પૂરી પાડશે તોપણ મને એટલો જ સંતોષ થશે."

ધર્મારણ્યનાં આ પંચાવન ગામો વિષે માહિતી એકત્ર કરીને લખવાનું સૂચન મને ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ દોઢેક વર્ષ ઉપર કર્યું હતું. મુલકી (રેવન્યુ) ખાતાની મારી નોકરી અંગે ધર્મારણ્ય પ્રદેશ (મહેસાણા જિલ્લા)નાં ગામોના હું સતત સંપર્કમાં રહેલો અને ત્યાંના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં પણ રસ લેતો આવ્યો છું. વળી મોઢ તરીકે મોઢેરા-ધર્મારણ્ય વિષેની માહિતી મળે તે મેળવવામાં પણ મને રસ પડે એ સ્વાભાવિક છે. મારી પાસે વહીવંચાની પોથી ઉપરથી ઉતારેલા એક જૂના ટાંચણમાં મોઢ બ્રાહ્મણોનાં મોઢેરા સાથેના ૫૬ સ્વસ્થાન (પાટલા) તથા ગોત્ર, પ્રવર વગેરેની કેટલીક માહિતી ઉપલબ્ધ હતી. એ ટાંચણ, ધર્મારણ્ય પુરાણ, મોઢ બ્રાહ્મણોના સમવાયનાં વસતીપત્રક, મારો ધર્મારણ્યનો પ્રત્યક્ષ પરિચય વગેરેની સતત મેળવણી કરતાં કરતાં અનેક અનુભવી માણસો તથા ઇતર સાધનોથી આ ગામો વિષે જે માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ તથા જે નિર્ણયો અથવા અનુમાન ઉપર હું આવ્યો છું તે આ લેખ દ્વારા રજૂ કરું છું.

'મોઢ માર્તણ્ડ' માસિકના વિદ્વાન તંત્રી સ્વ. પ્રભાશંકર જયશંકર પાઠક "ધર્મારણ્ય ગ્રંથ"નું પદ્મપુરાણના પાતાલખંડને અનુસરીને ભાષાંતર કરેલું છે. તે ભાષાંતરમાં ધર્મારણ્યનાં આ પંચાવન ગામોનાં નામના કેટલાક સંભવિત પર્યાયો તેમણે પણ આપેલા છે તે પર્યાયો શ્રી. જોષીના સ્કંદપુરાણને આધારે આપેલા પર્યાયો સાથે કયાંક મળે છે અને કયાંક નથી મળતા. બેઉ પુરાણોની ગામોની યાદીમાં પણ તફાવત છે. વહીવંચાની નોંધવાળા ટાંચણમાં પણ મોઢ બ્રાહ્મણનાં જે સ્વસ્થાન (પાટલા) ગણાવ્યાં છે તેમાં ઘણી અશુદ્ધિઓ છે, છતાં તે અશુદ્ધ ટાંચણ આ ગામનાં હાલનાં નામો નક્કી કરવામાં અમુક અંશે સહાયભૂત બને તેવું છે. તે ટાંચણ મહદ્ અંશે સ્કંદપુરાણની યાદીને અનુસરતું લાગે છે.

આ ત્રણે સાધનો ઉપરથી મેં ધર્મારણ્યનાં ગામો વિષે અમુક નિર્ણયો કે અનુમાન તારવ્યાં છે. અલબત, બીજી પૂરક માહિતી માટે ભૌગોલિક તથા જ્ઞાતિ સમવાયોની નોંધો પણ અવલોકનમાં

લીધી છે. સ્થળનામો વિષે ઘણી જિજ્ઞાસાથી તપાસ કરી છે. આ હકીકત શ્રી. જોષીની ગામોની યાદીના ક્રમે અત્રે ગામવાર પરિચ્છેદ પાડીને રજૂ કરવામાં આવી છે.

શ્રી. ઉમાશંકર જોષીના ગામોના પર્યાય આગળ કૌંસમાં (पु. गु. जो.): સંજ્ઞા તથા સ્વ. પ્રભાશંકર જ. પાઠકના ધર્મારણ્યવાળા પર્યાયો આગળ કૌંસમાં (प्र. ज. ध.): સંજ્ઞા તેમ જ વહીવંચાના ટાંચણની માહિતી આગળ કૌંસમાં (व. टां.) સંજ્ઞા બતાવી છે.

૧ **સીતાપુર** :—(पु. गु. जो.): સીતાપુર, (प्र. ज. ध.): સીતાપુર, (व. टा.): પહેલો પાટલો સીતવાડાનો છે. ગોત્રદેવ્યા જ્ઞાનજ દેવી. ૧ સીતવાડીઆ ત્રવાડીઃ કુશકુશ ગોત્રના, વિશ્વામિત્રઃ દેવરાજઃ ઉધલેતિ ३ प्रवर ॥ સામવેદ કૌથમી શાખાના......વગેરે.

'સીતવાડિયા ત્રવાડી' ઉપરથી આ ગામનું નામ આપણને સીતવાડા હોવાનું લાગે. પાંતીજ તાલુકામાં ઓરાણ પાસે સીતવાડા ગામ છે. પણ સીતાના નામ પરથી સીતાપુર બંધાવ્યાની વાત બેઉ પુરાણો બતાવે છે. એટલે સીતવાડાને સીતાપુર માનવા કારણ નથી. ધર્મારણ્યની સમીપ જ આવેલું હાલનું વીરમગામ તાલુકાનું સીતાપુર ગામ આ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. સ્વ. ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ પણ આ જ ગામનો સીતાપુર તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. *

૨ **શ્રીક્ષેત્ર** :—(पु. गु. जो.): શ્રીક્ષેત્ર, (प्र. ज. ध.): શ્રીક્ષેત્ર, (સરખેજ), (व. टां.) શ્રીક્ષેત્રઃ सरखेजी वोहराः વછસીયા જાની......વગેરે.

શ્રીક્ષેત્રનું સરખેજ નામ બતાવેલું છે તે યથાર્થ છે. મોઢેરા ભાંગ્યા પછી ધર્મારણ્ય રચાયું તે સમયે સરખેજ મોઢ બ્રાહ્મણોનું સૌથી મહત્ત્વનું કેન્દ્ર ગણાતું હતું. વહીવંચાની યાદી પણ સરખેજ નામને ટેકો આપે છે. વળી સ્વ. પ્ર. જ. પાઠકના ધર્મારણના અનુવાદમાં અધ્યાય ૬૧માં પણ શ્રીક્ષેત્રનો ઉલ્લેખ આવે છે અને તેને સરખેજ તરીકે જ ઘટાવેલું છે. એટલે અમદાવાદથી ધોળકા જતી રેલ્વે લાઈન પર આવતું સરખેજ ગામ એ જ શ્રીક્ષેત્ર હોવાનું નક્કી થાય છે.

૩ **મુદ્ગારી–મગોડી** :—(पु. गु. जो.): મુદ્ગલી-મગોડી. (प्र. ज. ध.): मगोडि, (व. टां.): મગોડીયા ત્રવાડી; ભારદ્વાજીઃ આંગિરસઃ બાર્હસ્પત્યઃ ભારદ્વાજેતિ ત્રીપ્રવરઃ

મુદ્ગલી તે હાલનું દહેગામ તાલુકાનું મગોડી ગામ છે. ત્યાં મોઢ બ્રાહ્મણોની વસતી અગાઉ સારી હતી. હાલ બે ઘર છે.

૪ **મુશલી** :—(पु. गु. जो.): મુશલી-શોહોલી, શાહોલિયા. (प्र. ज. ध.): સિહોલી. (व. टां.): શીહોલીયા ત્રવાડી, કુશકુશિયા ×× સામવેદ કૌથમી શાખા.

મુશલી ગામ કોઈ જાણવામાં નથી પણ પદ્મપુરાણ સિહોલી નામ આપે છે તે તથા વહીવંચાનો ચોથો પાટલો સિહોલિયા ત્રવાડીનો ઉલ્લેખ કરે છે તે ધ્યાનપાત્ર છે. એ બેઉના આધારે સાબરમતીને પૂર્વ કાંઠે પેથાપુરથી થોડે દૂર આવેલું સિહોલી ગામ આ હોવાનું જણાય છે. સરખેજમાં હાલ પણ સિહોલિયા કુશકા અર્થાત સિહોલના કુશકુશ (કૌશિક) ગોત્રના બ્રાહ્મણો વિદ્યમાન છે.

* ધર્મારણ્ય અને બ્રહ્મક્ષેત્ર (ગુજ. સાહિત્યસભાની કાર્યવાહી, સને ૧૯૪૨-૪૩: વિભાગ ૨જો પૃ. ૧૮૧).

૫ **જ્યેષ્ઠલોજ** :—(पु. गु. जो.): જ્યેષ્ઠલા-જ્યેષ્ઠલોજ, (प्र. ज. ध.): જ્યેષ્ઠલજ્જ, (व. टां.) જેઠલજા જાની। વછશિયા....વગેરે.

કલોલ તાલુકાના ખાખરિયા ટપ્પામાં આવેલું જેઠલજ ગામ આ હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે જેઠલજ ઉપરથી જેઠલજા જાની થયા. સરખેજમાં હાલ જેઠલજા જાની બ્રાહ્મણો છે. જેઠલજ દશકોશી-તેરગામ સમવાયનું ગામ છે.

૬ **શ્રેયસ્થાન** :—(पु. गु. जो.): શ્રેયસ્થાન, શેરથા, (प्र. ज. ध.): શ્રિયઃસ્થાન (શેરથા), (व टां.): શેરથીયા ત્રવાડી, કુશકુશિયા......વગેરે.

કલોલ તાલુકાનું શેરથા ગામ તે જ શ્રેયસ્થાન છે. ત્યાં હાલ પણ મોઢ બ્રાહ્મણની સારી વસતી છે. આ ગામ ચોખરા સમવાયમાં છે.

૭ **દંતાલી** :—(पु. गु. जो.) દંતાલી, (प्र. ज. ध.): દંત્તાલી—દંતાલી. (व. टां.): દંતાલિયા ભારદ્વાજી ત્રવાડી...વગેરે.

દંતાલી શેરથાની પાસે જ આવેલું ગામ છે. મૂળ 'દંતસ્થલી'નું અપભ્રંશ દંતાલી થયાનું સમજાય છે. દંતાલી દસક્રોઈ તાલુકાનું ગામ છે. ત્યાં મોઢ વિપ્રનાં હાલ ચાર ઘર છે.

૮ **વટપત્ર** :—(पु. गु. जो.): વટપત્ર-વનોડી-વટસ્થાન, વડોદરા, (प्र. ज. ध.): વટપત્રક (વડોદરા), (व. टां.): વડોદરિયા કુશકુશિયા ત્રવાડીઃ ભારદ્વાજી વગેરે.

અહીં શ્રી. જોષીએ વટપત્રના પર્યાય તરીકે વનોડી આપેલું છે તે સંદિગ્ધ લાગે છે. હવે પછી અ. અંક ૨૦ ઉપર આવનાર વનોડ સાથે તેનું મળતાપણું ગેરસમજ પેદા કરે તેવું છે.

વટપત્રકને શ્રી. જોષી તથા પાઠક બેઉ વડોદરા ગણે છે તે વિષે સંદેહ રાખવા જેવું નથી. વડોદરા તથા ખેડા જિલ્લાનાં બીજાં પણ અનેક ગામ આ યાદીમાં આવે છે તે આગળ ચાલતાં જણાઈ આવશે.

૯ **ગોવ્યંદલી** :—(पु. गु. जो.): ગોવ્યંદલી-ગોદણી (प्र. ज. ध.): ગોવિંદ (ગોવિંદક) (व. टां.): ગોવંદડિયા વછશિયા જાની × × સામવેદ કૌથમી.

આગળ અ. અંક ૨૨ ઉપર ગોવિંદણ ગામ આવે છે તેની સાથે આનું મળતાપણું લાગે છે. કડી તાલુકામાં ગોવિંદપુરા ગામ છે તે હશે? અમરેલી-ધારી પાસે પણ ગોવિંદપુર છે પણ આ સાથે તેનો મેળ પડતો નથી. **ગોદણી** ગામ જાણમાં નથી. વહીવંચાના પ્રયોગ ઉપરથી ગોવંદક ગામ હોઈ શકે. (આની વધુ સ્પષ્ટતા માટે અ. અંક ૨૨ની નોંધ જુઓ).

૧૦ **કૃષ્ણવાટ** :—(पु. गु. जो.): કૃષ્ણવાટ-કંટા-કણ્ટવાડા (प्र. ज. ध.): કૃષ્ણવાડ (કઠવાડા), (व. टां.): કઠવાડીયા કુશકુશીયા रावलः વિશ્વા. દે. ઉદલ ૩ પ્રવર। વછશિયા જાની.

દહેગામ તાલુકાનું કઠવાડા ગામ તે કૃષ્ણવાટ છે. ત્યાં મોઢ બ્રાહ્મણનાં ૧૦૦ ઘર છે. હાલ પણ ત્યાં વત્સસ્ (વછશિયા) અને કુશકુશ ગોત્રના બ્રાહ્મણો વસે છે.

૧૧ **ચનસ્થન :**—(पु. गु. जो): ચનસ્થન-ચોષલી-ચેષલી-ચેખલી. (प्र. ज. ध.): ચયનસ્થલ-ચાણસદ. (व. टां.): ચેખલિયા કુશકુશિયા ત્રવાડીઃ વછશિયા.

ચનસ્થન અથવા ચયનસ્થલ તે હાવનું ચાણસદ હોવાનું સ્વ. પ્ર. જ. પાઠક સૂચન કરે છે. ચરોતરના તેર ગામના સમવાયમાં ચાણસદ આવેલું છે અને હાલ ત્યાં મોઢ બ્રાહ્મણનાં ૧૫ ઘર છે, પણ શ્રી. જોશી ચેખલી-ચેખલા એવા પર્યાય આપે છે તે વધુ ધ્યાનપાત્ર છે. વહીવંચાનું ટાંચણ પણ **ચેખલિયા** કુશકુશિયા ત્રવાડીની નોંધ લે છે. વળી સૌરાષ્ટ્રમાં ગયેલા મોઢમાં પણ ચીખલિયા (ચેખલિયા) ત્રવાડી પ્રશસ્ત છે. એટલે ચનસ્થન તે ચાણસદ નહિ પણ સાણંદ પાસેનું ચેખલા ગામ ગણવું જોઈએ. ચેખલા દશક્રોશીના તેર ગામ સમવાયમાં અંતર્ગત છે અને ત્યાં મોઢ બ્રાહ્મણનાં પાંચ ઘર છે.

૧૨ **દહલોડ :**—(पु. गु. जो.): દહલોડ (દેહાલોડી)—દેહલોલ-દેહલોડિયા. (प्र. ज. ध.): દેશાલ-દેહલોડું, (व. टां.): દેલોડિયા કુશકુશીયા દીક્ષિતઃ આંગિ૦ આંબ૦ યૌનાશ્વઃ ૩ પ્રવર.

આ દેહલોડું ગામ ક્યાં આવ્યું તે સ્પષ્ટ થતું નથી. વહીવંચાના ટાંચણ ઉપરથી તેનું અપભ્રંશ નામ **દેલોડ** હોવાનું જણાય છે. માંડલ પાસે દલોડ (DALOD) ગામ છે તેમ જ પંચમહાલમાં ડેરોલ પાસે પણ ડેલોલ ગામ આવેલું છે. ધર્મારણ્યની સમીપતાને લીધે દલોડ ગામ આ હોય એ વધુ સંભવિત અનુમાન છે.

અ. અંક ૫૩ના ગામ દેહોલો-દેલોલા સાથે આનું સામ્ય, આ ગામ પુરાણકારની શરતચૂક કે પ્રમાદથી દુબાર થયું—બેવડાયું હોય એમ સૂચવે છે.

૧૩ **કોહેચ :**—(पु. गु. जो.): કોહેચ. (प्र. ज. ध.): કુહુક (કુહા), (व. टां.): કુહેચા. કુશકુશીયા ત્રવાડી × બીજા ભારદ્વાજી ત્રવાડી વગેરે.

વહીવંચાના ટાંચણનો નિર્દેશ લક્ષમાં લેતાં સ્વ. પ્ર. જ. પાઠક કુહા ગામ બતાવે છે, તે યથાર્થ લાગે છે. દશરાશીના બાવીસી સમવાયમાં કુહા બ્રહ્મણોનું સૌથી મોટું ગામ છે. મોઢ બ્રાહ્મણનાં હાલ પણ ત્યાં ૧૦૦ ઘર છે. ભારદ્વાજ અને કુશકુશ ગોત્રના બ્રાહ્મણો ત્યાં વિદ્યમાન છે. આ કુહા ગામ કુહા-ભાવડા નામથી પણ ઓળખાય છે. તે ભુવાલડી પાસે આવેલું છે. જૂના ટાંચણમાં कोहजम् નામ પણ મળે છે.

૧૪ **ચંદનક્ષેત્ર :**—(पु. गु. जो.): ચંદનક્ષેત્ર-ચંદન, ચાંચોદખ, ચાંદણખેડ, (प्र. ज. ध.) : ચંદનક્ષેત્ર (ચાનખેડા), (व. टां.): ચાંદખેડિયા ભારદ્વાજી ત્રવાડી......વગેરે.

ચંદન + ક્ષેત્રનું અપભ્રશ ચાંદખેડ-ચાંદખેડા અગર ચાનખેડા થયું છે. સાબરમતીથી કલોલ જતી રેલ્વે લાઈન ઉપર આ નામનું પહેલું જ સ્ટેશન (ચાંદખેડા) આવે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં શિહોર તથા પાલિતાણામાં જઈ વસેલા બ્રાહ્મણો આજે પણ ચાનખેડિયા ત્રવાડી કહેવાય છે.

૧૫ **થલ :**—(पु. गु. जो.): થલ-થલગ્રામ, (प्र. ज. ध.): સ્થલ (થોળ), (व. टां.): થોલિયા ભારદ્વાજી ત્રવાડી × × વછશિયા જાની......વગેરે.

કડી તાલુકાનું થોળ ગામ તે જ આ સ્થલ-થલ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. દશકોશીના તેર ગામ સમવાયમાં તેનો સમાવેશ થાય છે. હાલ પણ ત્યાં મોઢ બ્રાહ્મણની વસ્તી છે.

૧૬ **મોઉત્રી :**—(पु. गु. जो.): મોઉત્રી. સ્વ. પ્ર. જ. પાઠકના ધર્મારણ્યમાં તેમ જ વહીવંચાવાળા ટાંચણમાં આ ગામનો કોઈ ઉલ્લેખ જણાતો નથી. સંભવતઃ આ દશકોશી દ્વાવોત્તર સમવાયનું પાલણપુર પાસેનું મેતા ગામ હોઈ શકે. ત્યાં મોઢ બ્રાહ્મણનાં પાંચ ઘર છે.

૧૭ **હસ્તિનાપુર :**—(पु. गु. जो.): હસ્તિનાપુર-હાથીજણ. (प्र. ज. ध.): હસ્તિનાપુર (હાથીજણ), (व. टां.): હાથિજણા, વછશિયા જાની, × × ભારદ્વાજી ત્રવાડી.

બાવીસી સમવાયનું હાથીજણ ગામ દેહગામ તાલુકામાં આવેલું છે. હાલ પણ ત્યાં મોઢ વિપ્રનાં ૧૦ ઘર છે. ભારદ્વાજ ગોત્રના હાથીજણથી સરખેજ આવી વસેલા બ્રાહ્મણો હાલ પણ હાથીજણા કહેવાય છે.

૧૮ **કર્પટ :**—(पु. गु. जो.) કર્પટ-કપડવાણુક-કપડવણજ. (प्र. ज. ध.): કર્પટ (કપડવંજ), (व. टां.): કપડવંજા ભારદ્વાજી ત્રવાડી। કુશકુશિયા ત્રવાડી.

કપડવંજ કદાચ મોઢ બ્રાહ્મણોની વસ્તીનું સૌથી મોટામાં મોટું કેન્દ્ર છે. હાલ ત્યાં મોઢ બ્રાહ્મણનાં ૭૦૦ ઘર છે. સર ચંદુલાલ ત્રિવેદી (પહેલા ગુજરાતી ગવર્નર) પણ આ કપડવંજના મોઢ બ્રાહ્મણ છે. કપડવંજ કાર્પટવાણિજ્ય નામે ઓળખાતું અને રાષ્ટ્રકુટવંશના રાજ્યમાં વિદ્યમાન હતું. 'કપડવાણુક' પર્યાય કર્પટ વાણિજ્યનું જ અપભ્રષ્ટ રૂપ જણાય છે.* તે કાપડના વેપાર માટે વસેલું હતું.

૧૯ **જન્હવી :**—(पु. गु. जो.): જન્હવી-જન્હોરી. (प्र. ज. ध.): જ્યણું, જ્યણુ (ઝાણુ), (व. टां.): જાણોરિયા કુશકુશીયા ત્રવાડીઃ વિ. દે. ઉ. ઇતિ ત્રિપ્રવર ॥ ભુવાલડી પાસે દશ-ક્રોઈમાં ઝાણું ગામ આવેલું છે તે આ હશે ?

૨૦ **વનોડ :**—(पु. गु. जो.): વનોડ-વનોડી. (प्र. ज. ध.): વનોદં-વનોડ (વનોડા), (व. टां.): વડોદરીયા કુશકુશીયા ત્રવાડી × × ભારદ્વાજી ત્રવાડી......વગેરે.

શ્રી. જોષીએ અ. અંક. ૮ના વટપત્રમાં 'વનોડી' 'પર્યાય આપેલો છે તે ત્યાં બંધબેસતો નથી. ટાંચણુના ગોત્રમાં સૂચિત વડોદડિયા શબ્દ ઉપરથી સાણંદ પાસેનું વડોદરા યાદ આવી જાય છે. ખેડા જિલ્લામાં ડાકોર પાસે પણ વનોડા છે. પણ માંડલ પાસેનું વણોદ (Vanod) ધર્મારણ્યની સમીપતાને લીધે વધુ પસંદ કરવા યોગ્ય લાગે છે.

૨૧ **ફનફાવલી :**—(पु. गु. जो.): ફનફાવલી-ફીણાંવ-ફોણા-ફીણાવાયન. (प्र. ज. ध.): ફેનકાવલી (ફેણાવ), (व. टां.): ફીણુવા ત્રવાડી ભારદ્વાજી, ભા. આં. બા. ઇતિ ત્રિપ્રવરઃ ॥

ફીણાવથી આવેલાં, ટાંચણુમાં ઉલ્લિખિત ફીણવા ત્રવાડી આજે સરખેજમાં છે. ફીણાવ (ફેણાવ) ગામ ખેડા જિલ્લામાં વીરસદ પાસે આવેલું છે. પુ. ગુ.ના બીજા પર્યાયો બંધબેસતા થતા નથી.

૨૨ **ગોવિંદણ :**—(पु. गु. जो.): ગોવિંદણ-ગોલંદણ, (प्र. ज. ध.): ગોવિંદ (ગોવિંદડુ), (व. टां.): ગોવંદડીયા ત્રવાડી કુશકુશીયાઃ વિશ્વા. દેવ. ઉદ્દલ. ઈતિ ત્રિપ્રવરઃ ॥

* 'સ્વાધ્યાય' ત્રૈમાસિક (પુ. ૬, પૃ૦ ૧૪૮-૧૪૯)

વહીવંચાવાળા ટાંચણનો 'ગોવંદડીયા શબ્દ જોતાં અ. અંક ૯ના ગોવ્યંદલી સાથે આનું મળતાપણું સમન્વય છે. જૂના ગ્રંથોમાં પૂરી માહિતીના અભાવે કે પ્રમાદથી પણ આવાં પુનરાવર્તન થાય છે. ગોવંદડીયા ત્રવાડી અને ગોવંદડીયા જાંનીના પાટલા અલગ અલગ બતાવવાની પરિપાટીને લીધે પણ આવા પુનરાવર્તનની શક્યતા ખડી થઈ હોય.

તે છતાં આ શબ્દ દહેગામ તાલુકાના ગલુદણ ગામ માટે પ્રયોજાયો હોય એમ અમારું અનુમાન છે. पु. गु. जो.નો **ગોલંદણ** શબ્દ પણ આને કૈંક પુષ્ટિ આપશે. મૂળ બાવીસી સમવાયના ગલુદણમાં મોઢનાં આશરે ૪૦ ઘર છે.

૨૩ **થલત્યજ :**—(पु. गु. जो.): થલત્યજ-થલજા, (प्र. ज. ध.): સ્થલતેજક (થળતજ), (व. टां.): થલતજા કુશકુશીયા ત્રવાડીઃ વિશ્વા. દેવરાજ ઉદ્દલ ઇતિ ત્રિપ્રવરઃ ॥

દશકોસીના તેર ગામ સમવાયમાં થળતજ આવેલું છે. તેમાં મોઢ બ્રાહ્મણનાં ૭ ઘર છે.

૨૪ **ચારણસિદ્ધ :**—(पु. गु. जो.):—ચારણસિદ્ધ-ચારણંસિદ્ધા-નારણસિદ્ધા-વારણસિદ્ધા; (प्र. ज. ध.): ચારણસિદ્ધ (ચેખલા), (व. टां.): વારણીયા સિદ્ધા, કુછશીયા જાંની વગેરે.

શ્રી. જોષીના પર્યાયો ઘણા છે, પણ તેમાંનો છેલ્લો વારણસિદ્ધા શબ્દ વહીવંચાના ટાંચણ સાથે મળે છે, તેથી તે ધ્યાનપાત્ર બને છે. કલોલ તાલુકાના ખાખરિયા ટપ્પામાં વારણા ગામ છે તે આ હોવાનું અનુમાન થઈ શકે છે.

સ્વ. પ્ર. જ. પાઠક ચેખલા પર્યાય આપે છે પણ અંક ૧૧નું ચનસ્થન તે ચેખલા હોવાનું જોઈ ગયા છીએ એટલે તે પર્યાય અહીં બંધબેસતો નથી.

૨૫ **ભાજ્યજ :**—(पु. गु. जो.): ભાજ્યજ-ભાલજા, (प्र. ज. ध.): ભાલજં (ભાલજ), (व. टां.): ભાલજા કુછશિયા જાંની × × વછશિયા ઉપાધ્યાઃ. . . . વગેરે.

આ ચરોતર પ્રદેશમાં તેર ગામના સમવાયમાં આવેલું ખેડા જિલ્લાનું ગામ ભાલેજ હોવાનું જણાય છે. હાલ ત્યાં મોઢ બ્રાહ્મણનાં પંદર ઘર છે.

૨૬ **મોહોધ :**—(पु. गु. जो.): મોહોધ-મહોવી-મોહોવી (प्र. ज. ध.): મોહાભમ્ (મોભું), (व. टां.): મોભિયા કુશકુશીયા ત્રવાડી, વિ. દે. ઉ. ॥ ३ ॥

પાદરા તાલુકામાં મોભા ગામ છે, તે હોઈ શકે.

૨૭ **આડયામલિયા :**—(पु. गु. जो.): આઇયામલીયા-ઇયાશ્લીઆ-તિયાશ્રી. (व. टां.): આંબલિયા શાંડિલિયા ઉપાધ્યાઃ । વગેરે.

પદ્મપુરાણમાં આ નામ મળતું નથી. पु. गु. जो.ના પર્યાય કોઈ સૂચન પૂરું પાડે તેવા લાગતા નથી. વહીંવચાના ટાંચણ ઉપરથી આંબલિ કે આમલિ ગામ નીકળે છે. કદાચ સાણંદ પાસેનું આંબલી ગામ હોઈ શકે? ગોધરા પાસે પંચમહાલમાં પણ આંબલી ગામ છે.

આમ છતાં પાદરા પાસે આવેલું તેર ગામ સમવાયનું **આમલા** ગામ જ્યાં હાલ પણ મોઢ બ્રાહ્મણનાં ૪૦ ઘર છે તેને માટે વધુ શક્યતા છે.

૨૮ **ગોધર :**—(पु. गु. जो.): ગોધર–ગોધરી, (प्र. ज. ध.): ગૌધર (ગોધરા), (व. टां.): ગોધરિયા કૌશીક ગોત્રના ત્રવાડી × × ઉપાધ્યાય જાતુકર્ણ ગોત્રસ્ય......વગેરે.

આ ગામ ગોધરા હોવાનું અનુમાન સાચું લાગે છે. કપડવંજ–વાડાશિનોર વિભાગમાં ગોધરા પણ મોઢ બ્રાહ્મણોનું સ્વસ્થાન ગણાય છે. ત્યાં કૌશિક ગોત્રીઓનાં ૨૦ ઘર ગણાય છે.

૨૯ **વટમાલિકા :**—(पु. गु. जो.): વટમાલિકા-વાડસુહાલી-વાટસ્રહાલ, (प्र. ज. ध.): વટ્સુમાલિકા (વાટસુવાલી); (व. टां.): વાટસુંવાહાલિયાઃ ધારણસ ગોત્રનાઃ ઉપાદ્યા × × વછશિયા જાંની × × કુશકુશ ગોત્રના ત્રવાડી વગેરે.

આ કદાચ અમદાવાદ પાસેનું વટવા ગામ હશે? વધુ તપાસની આવશ્યક્તા રહે છે. વટવામાં મોઢ બ્રાહ્મણનાં ૪ ઘર છે.

૩૦ **મારણજ :**—(पु. गु. जो.): મારણજ–માણજા, (प्र. ज. ध.): માણજ (માણજ), (व. टां.): માણજા, શાડિલિયા ઉપાદ્યા × × કુશકુશ ગોત્રના ઉપાધ્યાય....વગેરે.

ખેડા જિલ્લામાં નાર પાસે માણજ (MANAJ) ગામ આવેલું છે તે મારણજ હોવાનું જણાય છે. પ્ર. જ. પાઠકવાળા ધર્મારણ્યમાં તો તેનો સંસ્કૃતમાં પણ માણજ તરાકે જ ઉલ્લેખ થયેલો છે. ચરોતરના નવ ગામ સમવાયમાં માણજ અંતર્ગત થયેલું છે.

૩૧ **સાનદીયા :**—(पु. गु. जो.): સાનદીયા–સાણદા, (प्र. ज. ध.): શાણોદં-(સાણંદ), (व. टां.): સાણદા કુશકુશિયા પંડ્યા, વિશ્વા૦ દેવ૦ ઉ૦ ३ ॥

આ ગામ સાણંદ હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે. પણ હાલના સાણંદનું નામ દશકોશી (અમદાવાદથી આશરે દશ કોશના વિસ્તાર)ના કોઈ સમવાયમાં અંતર્ગત થયું જણાતું નથી. ન જાને!

૩૨ **આનન્દી :**—(पु. गु. जो.):—આનન્દી, (प्र. ज. ध.): આનંદં (આણંદ), (व. टां.): આણંદિયા ભારદ્વાજી ત્રવાડી × × શાંડીલ ગોત્રના ઉપાધ્યા......વગેરે.

આનન્દી તે વર્તમાન આણંદ હોવાનું ઉપરની હકીકત ઉપરથી જણાય છે, પણ મોઢ બ્રાહ્મણોના વસ્તીપત્રકમાં તેનો ઉલ્લેખ જોવા મળ્યો નથી.

૩૩ **પાટડીઅ :**—(पु. गु. जो.): પાટડીઅ–પાટડી, (प्र. ज. ध.): પાટડાવલી-(પાટડી), (व. टां.): પટરિયા કુશકુશ ગોત્રના પરોંત: વિ૦ દે૦ ઉ૦ એ ત્રણ પ્રવર।

પુરાણોમાં ગુજરાતના કર્તા તથા સ્વ. પ્ર. જ. પાઠક બેઉ પાટડાવલીને માટે પાટડી શબ્દ આપે છે. પણ વહીવંચાએ કહેલા કુશકુશ ગોત્રના પરોંત પાટડીમાં હોવાની ખાત્રી થવી જોઈએ. વસ્તીપત્રક આ બાબતમાં કાંઈ પ્રકાશ પાડતું નથી.

અમદાવાદના માણેકચોકનું નામ દંતકથા દ્વારા જેમની સાથે સંકળાયેલું છે તે નાથબાવા માણેકનાથનું નામ પાટડીની વસાહત સાથે પણ એક દંતકથાથી સંકળાયેલું છે. તે છતાં હરપાલ મકવાણાએ વાઘેલાઓના રાજકાલમાં પાટડી વસાવ્યાની હકીકત વધુ વિશ્વસ્ત જણાય છે.

૩૪ **ટીકોલી :**—(पु. गु. जो.): ટીકોલી, (प्र. ज. ध.): ઢીકલપુરં (ઢીકોલ), (व. टां.): નિકોલા કુશકુશિયા ત્રવાડીઃ વિ૦ દે૦ ઉ૦ ३ પ્રવરઃ ।

ટીકોલી ગામ જાણવામાં નથી. સ્વ. પાઠકે સૂચવેલ ઢીકોલ પર્યાય સંભવિત છે. મોઢ બ્રાહ્મણોમાં દહેગામ તાલુકાના વાસણા ચાંધરી ગામે અમુક વિપ્રોને 'ઢીકોલા-ઢેંકોલા' કહે છે. તેઓ પોતાનું અસલ સ્થાન ઢીકોલ (ઢેકોલ) જણાવે છે. પણ તે ગામ ક્યાં આવ્યું તે સ્પષ્ટ કહી શકતા નથી. તપાસ કરતાં ઢીકોલા (DHIKOLA) ગામ ભીલવાડા પાસે રાજસ્થાનમાં આવેલું છે. ત્યાંથી આ બ્રાહ્મણો ધર્મારણ્યમાં ગુજરાતમાં આવ્યા હશે ?

પણ વહીવંચાવાળું ટાંચણ કદાચ વધુ સાચું હોઈ શકે. તે આ સ્થાનના કુશકુશ ગોત્રના ત્રવાડીઓને 'નિકોલા' અર્થાત નિકોલ ગામના કહે છે. નર્મદાકાંઠે કબીરવડની નિકટમાં એક નીકોલ ગામ છે. પણ ધર્મારણ્યના ગામની શોધમાં તેટલે બધે દૂર ન જતાં અમદાવાદ પાસેનું નિકોલા ગામ આ ત્રવાડીઓનું સ્થાન માનવું વધુ યર્થાથ ગણાશે.

૩૫ **ગંભીધણી :**—(पु. गु. जो.): ગંભીધણી-ગમીધાણી. (प्र. ज. ध.): ગંધવતી-(ધમીજ). વહીવંચાવાળા ટાંચણમાં ૩૫મો પાટલો ગરુદણના ધારણસ ગોત્રના ઠાકરનો બતાવેલો છે. આ ગરુદણ (ગલુદણ)નો ઉલ્લેખ અગાઉ અ. અંક ૨૨ના ગોવિંદણની ચર્ચામાં અમે કરેલો છે. એ ગોવિંદણ ગલુદણ હોય કે ન હોય પણ આ ગંભીધણી કે ગંધવતી ગલુદણ હોવાનું બિલકુલ ગળે ઊતરે તેમ નથી. વળી ટાંચણમાં બતાવેલા ઠાકર પણ ગલુદણમાં નથી. એટલે આ ટાંચણમાં અહીં કંઈક ગલતી થયેલી જણાય છે.

પદ્મપુરાણાન્તર્ગત ધર્મારણ્યખંડમાં આ સ્થાન ગંધવતી નામે ગણાવ્યું છે. સ્વ. પ્ર. જ. પાઠક તેને ધમીજ માને છે. ધમીજ ગામ દહેગામ તાલુકામાં આવેલું છે, પણ હાલ ત્યાં મોઢની વસતી હોવાનું વસતીપત્રક પરથી જણાતું નથી.

૩૬ **માતર :**—(पु. गु. जो.): માતર-માત્રા, (प्र. ज. ध.): માતરમ્ (માતર), (व. टां.): માત્રજા કુશકુશિયા ત્રવાડી વિ. દે. ઉ. ३ ।

આ સ્થાન હાલનું માતર ગામ હોવાનું જણાય છે.

માત્રમધ્ય :—(पु. गु. जो.): માત્રમધ્ય-માત્તમોરા. (प्र. ज. ध.): માત્રમેધ્યં (માતમોડું): (व. टां.): માત્તમોરા કુશકુશિયા ત્રવાડી. વિ. દે. ઉ. ३ ।

આ માતમોરૂ કે માતમોડું ગામ ક્યાં આવ્યું તે સ્પષ્ટ સમજાતું નથી, પણ સમી તાલુકામાં માત્રોટા ગામ છે તે કદાચ આ હોઈ શકે. ધર્મારણ્યની સમીપના પ્રદેશમાં જ એ ગામ આવેલું છે.

બલવતી :—(पु. गु. जो.): બલવતી-બલોજા-બલોલા, (प्र. ज. ध.): બકુપતી (બડોળ), (व. टां.): બઢોલા કુશકુશિયા ત્રવાડી, વિ. દે. ઉ. ३.

સુંવાળ બાવીશી સમવાયનું મુખ્ય ગામ બલોલ તે આ બલવતી-બકુવતી હોવાનું જણાય છે. ધર્મારણ્યની નજીકનું આ ગામ આજે પણ મોઢ બ્રાહ્મણોની સારી વસતી ધરાવે છે. વહીવંચાના ટાંચણમાં ઉલ્લિખિત બઢોલા અથવા બડેલા ત્રવાડી સૌરાષ્ટ્રમાં પણ કેટલેક સ્થળે જઈ વસ્યા છે.

૩૯ **રાજ્યજ :**—(पु. गु. जो.): રાજ્યજ-શંત્યજ. (प्र. ज. ध.): દશત્રિજં (દશંતજ); (व. टां.): સાંતજના લોકાક્ષ ગોત્રના ત્રવાડી....વગેરે.

નામો ઉપરથી રાંતેજ અને સાંતેજ (સાંતજ) બે ગામોની શકયતા જણાય છે. 'દશત્રિજ' ઉપર ભાર મૂકીએ તો ચુંવાળનું દેત્રોજ (દૈત્યરાજપુર) પણ સ્મરણે ચઢે છે. રાંતેજ ગામ પણ બે છે. એક કલોલ તાલુકામાં અને બીજું ચાણસ્મા * તાલુકામાં-ધર્મારણ્ય પ્રદેશમાં છે. રાંતેજને પસંદગી મળે તો ધર્મારણ્ય પ્રદેશનું જ રાંતેજ ગણવું પડે.

પણ ટાંચણમાં સાંતજના ત્રવાડીનો ઉલ્લેખ છે. તેથી કલોલ તાલુકાના, દશકોશી તેર ગામ સમવાયના સાંતેજનો જ આ સ્થાન માટે અગ્રિમ દાવો ગણાય. સાંતેજમાં મોઢ બ્રાહ્મણનાં ૨૦ ઘર છે. ચુંવાળના રાંતેજમાં એક પણ નથી.

૪૦ **રૂપાવલી :**—(पु. गु. जो.): રૂપાવલી–રૂપોલા, (प्र. ज. ध.): રૂપાવલી (રૂપાલ), (व. टां.): રૂપાલા કુચ્છસીયા પંડા × × વચ્છસીયાં જાની × × ભારદ્વાજી ઉપાદ્યા વગેરે.

બેઉ પુરાણોના તથા ટાંચણના ઉલ્લેખો પરથી આ રૂપાલ નામના ગામનો ઉલ્લેખ હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે. પણ કયું રૂપાલ તે પ્રશ્ન ખડો થાય છે.

રૂપાલ નામનાં ઘણાં ગામ છે. (૧) કલોલ તાલુકાનું રૂપાલ, (૨) સાબરકાંઠામાં એક રૂપાલ છે, (૩) બનાસકાંઠામાં પણ રૂપાલ છે, (૪) ધોળકા તરફ પણ રૂપાલ છે.

કલોલ તાલુકાનું રૂપાલ મોટું ગામ છે, પ્રાચીન પણ છે. તે પ્રાચીન રૂપાવટી ગણાય છે અને દંતકથા પ્રમાણે રામ, પાંડવ તથા સિદ્ધરાજ સાથે સંકળાયેલું છે. ત્યાંનાં વરદાયિની માતા પણ પ્રાચીન ગણાય છે. આ રૂપાલમાં હાલ મોઢ બ્રાહ્મણની વસતી નથી. પણ તેની આસપાસ મોઢ બ્રાહ્મણનાં, ભરચક વસતીવાળાં ગામો આવેલાં હોઈ એક કાળે ત્યાં પણ મોઢ પિત્રો વસતા હશે એમ માની શકાય. આ રીતે કલોલ તાલુકાનું રૂપાલ ગામ રૂપાવલી હોવાનું અમે માનીએ છીએ.

૪૧ **બહુધન :**—(पु. गु. जो.): બહુધન–બોધણી, (प्र. ज. ध.): બોધની (બાંધણી), (व. टां): ધારણા (?) કૌશીક ગોત્રના ત્રવાડી × × કુશકુશ ગોત્રના ઉપાદ્યા....વગેરે.

બાંધણી ખેડા જિલ્લામાં કરમસદ પાસે આવેલું છે, ત્યાં ચતુર્વેદી અગિયાસણા મોઢ બ્રાહ્મણનાં બે ઘર છે. ધારણસ ગોત્ર પણ કદાચ હશે.

૪૨ **છત્રીટ :**—(पु. गु. जो.): છત્રીટ–છત્રોટા; (प्र. ज. ध.): છત્રાજં (છત્રાલ); (व. टां): શત્રોટા કુશકુશિયા ત્રવાડી. વિ૦ દે૦ ઉ૦ ૩ ।

કલોલ તાલુકાનું છત્રાલ ગામ હોવાનો સંભવ છે. છતાં વધુ સંશોધનની જરૂર રહે છે.

૪૩ **અલુ :**—(पु. गु. जो.): અલુ–ખલ; (व. टां.): અલુયેચા વછશિયા જાની, ભ્રગુ વગેરે ૫ પ્રવર । વછશીયા ઉપાદ્યા .....વગેરે.

---

* મારી પાસેના જૂના ટાચણમાં 'राखज' એવો ઉલ્લેખ પણ આ ગામ માટે મળે છે જે નોંધપાત્ર ગણાય.

પદ્મપુરાણની ધર્મારણ્યકથામાં આ ગામ નથી. કલોલ તાલુકામાં અલુવા ગામ છે. ત્યાં મોઢ બ્રાહ્મણો જૂના સમયથી વસેલા છે, તે કદાચ આ હોઈ શકે. પણ અલુવામાં વહીવંચાના ટાંચણમાં ઉલ્લેખ કરેલા ઉપાધ્યા અવટંકવાળા બ્રાહ્મણ નથી એટલે વધુ સંશોધનની જરૂર છે.

૪૪ **વંશજ વાસંતડી :**—(पु. गु. जो.): વંશજ વાસંતડી–વાંસડી. (प्र. ज. ध.): **વંશજાભિધમ્** (વાંસજડુ); (व. टां.): વાંસજડીયા કુશકુશ ગોત્રના ઉપાધ્યા : વિ૦ દે૦ ઉ૦ ૩ ।

કલોલ તાલુકાનું વાંસજડા ગામ સંભવિત ખરું. પણ વસતીપત્રકમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી એટલે શંકા રહે છે.

૪૫ **જાયાસંરણ :**—(पु. गु. जो.): જાયાસંરણ–જાયાસણા–જાસ્વા–જાખાસણ; (व. टां.): જાશોજણા વછશિયા જાંનીઃ ભ્રગુ૦ શ્ચ૦ આ૦ ઉ૦ ય૦ ૫ ॥

આ નામ પદ્મપુરાણની કથામાં મળતું નથી. पु. गु.ના ઉલ્લેખમાં જાખાસણ ગામ સૂચવેલું છે. તે મહેસાણા તાલુકામાં બલોલ પાસે આવેલું હશે. હાલ મોઢની વસતી નથી પણ જૂના વખતમાં કદાચ હોય.

દશક્રોશી તેર ગામ સમવાયનું(કલોલ તાલુકાનું) જાસપુર ગામ આ હોઈ શકે કે કેમ તે પણ વિચારણીય છે. જાસપુરમાં મોઢ બ્રાહ્મણનાં ૩ ઘર છે.

૪૬ **પોતિકી :**—(पु. गु. जो.): પોતિકી-ગોતીયા-ગીતા; (प्र. ज. ध.): ગોતિકા-(ગોતા). (व. टां.): ગોતિયા કુશકુશ ગોત્રના ત્રવાડી; વિ. દે. ઉ. ૩ ।

સરસ્વતીપુરાણમાં ઉલ્લેખ પામેલા ગોવત્સ (વાછડા સોલંકી) કે અડિયા ગામને આ ગોતા સાથે સંબંધ હશે ? * ધર્મારણ્ય ક્ષેત્રની નજીકના જ પ્રદેશમાં એ સ્થાન છે, પણ સ્વ. પ્ર. જ. પાઠક ગોતા નામ આપે છે તે જોતાં અમદાવાદ નજીક દશક્રોઈ તાલુકાનું ગોતા ગામ આ હોઈ શકે.

૪૭ **ચિત્રલેખ :**—(पु. गु. जो.): ચિત્રલેખ-ચરણીયા-વરલીયા; (प्र. ज. ध.): ચિત્રલેખકમ્ (ચિત્રાલ). (व. टां.): ચરેલિયા ભારદ્વાજી ત્રવાડી....વગેરે.

ચરેલ ગામ રાજકોટ જિલ્લામાં ભાયાવદર પાસે આવેલું છે. પણ સૌરાષ્ટ્રનાં કોઈ ગામ આ યાદીમાં આવતાં નથી એટલે તેનો દાવો વિચારી શકાય તેવો નથી. સ્વ. પાઠક ચિત્રાલ નામ આપે છે તે વિચારણીય છે. મોઢ બ્રાહ્મણ કવિચિંતક સાગરની આશ્રમભૂમિ બનેલું પાદરા તાલુકાનું ચિત્રાલ ગામ આ હોઈ શકે.

૪૮ **દુગ્ધાવલી :**—(पु. गु. जो.): દુગ્ધાવલી-દુધિયા; (प्र. ज. ध.): દુગ્ધાલી (દુધૈયા); (व. टां): દુધૈયા ધારણસ ગોત્રના નાના ઉપાધ્યા....વગેરે.

કચ્છમાં ભચાઉ પાસે તથા સૌરાષ્ટ્રમાં મોરબી પાસે દુધાઈ નામનાં ગામો છે, પણ તે આપણી યાદીના ક્ષેત્રથી ઘણાં જ દૂર છે. કડી પાસે તે જ તાલુકાનું દુધઈ ગામ છે તે આ સ્થાનનું સૂચક હશે ? વધુ તપાસની આવશ્યકતા છે.

---

* 'સરસ્વતીપુરાણ'—સં: શ્રી કનૈયાલાલ ભા. દવે, પૃ. ૫૯, ૬૦.

૪૯ **હંસાવલી :**—(પુ. ગુ. જો.): હંસાવલી-હાલોલા-હોસોના-હાંસોલાસ; (પ્ર. જ. ધ.): હંસાલી (હાંસોલ); (વ. ટાં): હાંસોલા માંડવછ ગોત્રના દવે. . . .વગેરે.

પુ. ગુ.નો એક પર્યાય 'હાલોલા' છે. તે હાલોલનો સૂચક તો ન હોય? હાલોલ પણ વાડાસિનોર વિભાગના મોઢ બ્રાહ્મણોના સમવાયનું ગામ છે, પણ હંસાવલી-હંસાલીનો હાલોલા સાથે કોઈ મેળ પડતો નથી એટલે તે કલ્પના નિરર્થક જેવી લાગે છે. હંસાલી-હંસાવલી શબ્દો તથા વહીવંચાના ટાંચણનો હાંસોલા શબ્દ આપણને સ્વભાવિક રીતે જ હાંસોલ ઉપર લઈ જાય છે; અને તેને સ્વ. પાઠકનો પણ ટેકો છે. એટલે સાબરમતી નજીક આવેલું હાંસોલ ગામ આ હોવાનું જણાય છે.

૫૦ **વૈહોલ :**—(પુ. ગુ. જો.): વૈહોલ-વૈહોલા-વૈલોલા-વૈહાલા; (પ્ર. જ. ધ.): બલવતી (બહિયલ); (વ. ટાં): બીહોલા કુશકુશ ગોત્રના ત્રવાડી। વિ. દે. ઉ. ૩।

પુ. ગુ. જો.નો 'વૈલોલા' પર્યાય નરોડા પાસેના વેલાલ ગામનું સ્મરણ કરાવે છે, પણ વહીવંચાવાળા ટાંચણનો બીહોલા શબ્દ તથા સ્વ. પ્ર. જ. પાઠકનો નિર્દેશ આપણને સ્પષ્ટ રીતે બહિયલ ગામ સૂચવે છે. બહિયલ ગામ દહેગામ તાલુકામાં આવેલું છે.

૫૧ **આસાવલી :**—(પુ. ગુ. જો.): આસાવલી-અસાલા, (પ્ર. જ. ધ.): આશાવતી-અસારવા. (વ. ટાં): આસોલા કુચ્છશ ગોત્રના દિક્ષત ×× ધારણુસ ગોત્રના દિક્ષત......વગેરે.

આસાવલી અને આશાવતી શબ્દો આશાપલ્લી અર્થાત અસારવાનો ઉલ્લેખ કરે છે. અસારવા પણ જૂનું ગામ છે. વલ્લભકુળના આચાર્યો દ્વારકા જતાં અસારવામાં ભાઈલા કોઠારીને ત્યાં રહેતા એવો ઉલ્લેખ મળે છે. આ અસારવા હાલ તો અમદાવાદમાં ભળી ગયું છે પણ ત્યાં અગાઉ મોઢ બ્રાહ્મણો હશે એમ માની શકાય.

અસાલા તથા આસોલા શબ્દો ઉપરથી અસલાલી ગામનું પણ સ્મરણ થાય છે. અમદાવાદ નજીકનું અસલાલી ગામ દશકોશી–બાવીસી સમવાયનું મોઢ બ્રાહ્મણની વસતીવાળું ગામ છે, પણ વસતીપત્રક પ્રમાણે અસલાલીમાં શાંડિલ્ય ગોત્ર બતાવેલું, જ્યારે વહીવંચાવાળા ટાંચણમાં કુશકુશ અને ધારણુસ ગોત્ર બતાવ્યાં છે. આ જોતાં અસલાલીને નહિ પણ અસારવાને આસાવલી માનવું હિતાવહ લાગે છે.

૫૨ **નાલાવલી :**—(પુ. ગુ. જો.): નાલાવલી–નાલાડા–નાલોલા; (પ્ર. જ. ધ.): નાલિકાવલી (નાલોલ); (વ. ટાં.): નારોલા વચ્છશ ગોત્રના ઉપાધ્યા, ×× ધારણુસ ગોત્રના ઉપાધ્યા......વગેરે.

વ. ટાં.ની નોંધ ઉપરથી અમદાવાદ સમીપનું નારોલા ગામ સૂચિત થાય છે. અ. અંક ૪૯થી શરૂ થતાં ગામો અમદાવાદની પાસેનાં જ નીકળે છે તે ધ્યાનપાત્ર છે.

૫૩ **દેહોલો :**—(પુ. ગુ. જો.): દેહોલો–દેલોલા–દેહોલ; (પ્ર. જ. ધ.): દેહાલી (દેહલોલ); (વ. ટાં.): દલોલા કુચ્છશ ગોત્રના દિક્ષિતઃ આ૦ આં૦ ચૌ૦ ૩ ॥

દેહલોલ–દલોલ ગામની તપાસ કરતાં પંચમહાલમાં ડેરોલ પાસે દેલોલ (DELOL) ગામ છે. માંડલ પાસે પણ દલોડ (DALOD) ગામ છે. આ બેમાંથી એક ગામ આ સ્થાનનું સૂચક હોઈ શકે. માંડલ પાસેનું ગામ ધર્મારણ્યની સમીપમાં હોઈ તેના તરફ આપણો ઝોક વધુ રહે એ સ્વાભાવિક છે. અ. અંક ૧૨ના સ્થાન સાથે આ દુબાર થયું લાગે છે.

૫૪ **સૌહાસિયા :**—(पु. गु. जो.): સૌહાસિયા–સોહાસિયા; (प्र. ज. प.): सुहास (સુંજ); (व. टां.): સોહાસિયા કુચ્છશ ગોત્રના દવે × × વચ્છશ ગોત્રના દવે × × ભારદ્વાજી ત્રવાડી....વગેરે.

સ્વ. પ્ર. જ. પાઠક સુંજ ગામ સૂચવે છે. સુંજ કયાં આવ્યું તે માહિતી મને મળતી નથી. કલોલ તાલુકામાં સઈજ ગામ કલોલ પાસે છે અને તે મોઢ બ્રાહ્મણોનું કેન્દ્ર છે. મહેમદાવાદ તાલુકામાં સિંહુજ ગામ છે તે અપભ્રષ્ટ ઉચ્ચારમાં સુંજ પણ કહેવાય, તે માટે સ્વ. પાઠકનું સૂચન હોય તેમ લાગે છે. ખરેખરી રીતે આ सोहास ગામ ચોક્કસ રીતે શોધી કાઢવાનું બાકી રહે છે.

૫૫ **સુહાલી :**—(पु. गु. जो): સુહાલી, સંહાલિયા–સુહાલીઆ–શીતવાડિયા; (व. टां.): સુહાલિયા વચ્છશ ગોત્રના દવે। ભ્રગુ૦ ચ્યવન આપનવાન્ ઉર્વ : યમદગ્નિ ઇતિ ય પ્રવરઃ।

આ સ્થાન પદ્મપુરાણની ધર્મારણ્ય કથામાં આવતું નથી. पु. गु.ના આ સ્થાન માટેના સૂચિત પર્યાયો કાંઈ પ્રકાશ પાડે તેવા નથી. 'શીતવાડિયા' પર્યાય તો અ. અંક ૧ના સીતાપુર સાથે અનાવશ્યક ગોટો વાળે તેવો લાગે છે. વહીવંચાના ટાંચણમાં અ. અંક ૫૪ના સંસ્થાનમાં પણ વચ્છશ ગોત્રના દવે બતાવેલા છે અને આ સંસ્થાનમાં પણ તેમનો જ ઉલ્લેખ છે. એટલે અ. અંક ૫૪/૫૫ કદાચ અલગ અલગ સ્થાન ન પણ હોય. પદ્મપુરાણમાં આનો ઉલ્લેખ નથી તે પણ આ અનુમાનને ટેકો આપે છે. છતાં સુહાલ અગર સુહાલી ગામ માટે શોધ ચલાવવી જોઈએ *

વિશેષ હકીકત

પદ્મપુરાણના પાતાલખંડની ધર્મારણ્ય કથામાં જે પંચાવન ગામોનો ઉલ્લેખ છે તેમાં કેટલાંક એવાં ગામો પણ છે કે જેનાં નામ "પુરાણોમાં ગુજરાત" ગ્રંથની શ્રી. જોશીવાળી યાદીમાં મળતાં નથી. એવાં ગામો વિષે પણ અહીં ચર્ચા–વિચારણા કરવી આવશ્યક છે. આ ગામો અમારી પાસેના વહીવંચાવાળા ટાંચણમાં પણ નથી તે ધ્યાનપાત્ર છે. આવાં ગામો નીચે પ્રમાણે છે:

रायपुरं :—રાજપુર નામે ગામ મહેસાણા તાલુકામાં છે તેમ જ કડી તાલુકામાં પણ છે. વાડાસિનોર પાસે ખેડા જિલ્લામાં પણ રાજપુર છે. વળી નરોડાની નજીક ખારી નદી પાસે પણ એક **રાયપુર** ગામ છે પણ ધર્મારણ્ય-કથિત રાયપુર એમાંથી કયું હશે તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી.

* જિનહર્ષગણિના 'વસ્તુપાલ–ચરિત્ર,' અ. ૧માં ઉલ્લેખ છે કે વસ્તુપાલ અને તેજપાલ બાલ્યાવસ્થામાં પોતાના પિતા અશ્વરાજની સાથે સુંહાલકપુર નામે ગામમાં રહેતા હતા. એ ગામ ચૌલુક્ય રાજાએ અશ્વરાજને ઇનામમાં આપ્યું હતું. પિતાના અવસાન પછી બંને ભાઈઓ પોતાની માતા સાથે મંડલી (વીરમગામ પાસે માંડલ)માં રહેવા ગયા હતા. અનુમાન થઈ શકે કે આ સુંહાલકપુર તે જ સુહાલી હશે. માંડલની નજીક તે હશે એવો તર્ક પણ વધુ પડતો નથી. —સંપાદક

गोलकं :—આ ગોલક એટલે **ગોલા** ગામ તલોદ સ્ટેશનથી ત્રણેક માઈલ દૂર આવેલું છે. ખારી નદી ઉપર વસેલા આ ગામના સામે કાંઠે જ આંજણા ગામ છે. જૂના વખતમાં આ **ગોલા** મોઢ બ્રાહ્મણોનું કેન્દ્ર હતું; હાલ પણ ત્યાં થોડાં ઘર છે. આ લેખકના પૂર્વજો અગાઉ આ ગોલામાં રહેતા એમ વહીવંચાની વહીમાં નીકળે છે અને તેથી અમારી '**ગોલચિયા**' એવી શાખ પણ પડેલી છે.

सोज्यत्रं :—સ્વ. પાઠક હાલના સોજીત્રા ગામને સોજ્યત્ર માને છે. સોજીત્રામાં હાલ પણ મોઢ બ્રાહ્મણનાં ૪૦ ઘર છે. ચરોતરનાં તેર ગામ સમવાયમાં સોજીત્રા અંતર્ગત છે.

खमद्रोधं :—સ્વ. પાઠક આને ખમદ્રોધ કહે છે. તે ક્યાં આવ્યું તેની માહિતી નથી. મારી પાસેના ટાંચણમાં ખામધલ છે.

कर्पूरं :—કપૂરિયા શુકલ નામથી ઓળખાતા મોઢ બ્રાહ્મણો કાઠિયાવાડમાં ચુંથાસવાયમાં મળે છે, પણ આ કપૂર ગામ ક્યાં આવ્યું તે જાણવામાં નથી. વ્યારા પાસે સુરત જિલ્લામાં કપૂરા ગામ છે પણ તે પુરાણોક્ત કર્પૂર હોવાનું માની શકાતું નથી.

रुद्रवती :—છોતેર સમવાયનું **રીદ્રોલ** ગામ હશે? મોઢ બ્રાહ્મણની વસ્તીનું આ જૂનું કેન્દ્ર **રીદ્રોલ** વિજાપુર તાલુકામાં આવેલું છે. રુદ્રવતી વિષે વધુ તપાસ થવાની જરૂર છે.

ઉપસંહાર

પદ્મપુરાણાન્તર્ગત ધર્મારણ્ય કથામાં તેરમા સૈકાના અંત સુધીનો ઇતિહાસ—મોઢેરાનો મુસલમાનોને હાથે નાશ વગેરે આપેલ છે, એટલે વહેલામાં વહેલું તે ચૌદમા સૈકામાં રચાયાનું માની શકાય. એ સમયે મોઢ વિપ્રોનાં જે ગામો મહત્ત્વનાં કેન્દ્ર જેવાં હશે તેનો ઉલ્લેખ આ યાદીમાં થયાનું કલ્પી શકાય છે.

મોઢ બ્રાહ્મણના વહીવંચા (પેઢીનામાં સાચવી રાખનારા બારોટ) ઘણા જૂના સમયથી ચોપડા રાખતા આવ્યા છે. તે ધોળકામાં રહે છે. તેમની વહી વાંચતાં તેઓ તેનો પ્રારંભ મોઢેરાથી કરે છે. રામચન્દ્રના યજ્ઞની અને પંચાવન ગામોના દાનની હકીકત સગર્વ કહેવામાં આવે છે. અલબત, ચોપડા સૈકાઓ સુધી ટકી ન શકે, પણ જૂની વાતો સંક્ષેપમાં નવાં ટાંચણોમાં ટપકાવી લેવાની વહીવંચાની પદ્ધતિ જોવામાં આવી છે. આ રીતે કદાચ વહીવંચાની વહીનાં છપ્પન સંસ્થાનો (મોઢના છપ્પના પાટલા) પરથી પુરાણોક્ત યાદીઓ રચાઈ હશે. પદ્મપુરાણના કથાલેખકે તેમાં કેટલાંક તત્કાલીન મહત્ત્વનાં ગામો કદાચ પ્રાદેશિક અભિમાનથી ઉમેર્યાં હશે તેમ ઉપરોક્ત રાયપુર વગેરેના ઉલ્લેખો પરથી સમજાય છે. પદ્મપુરાણ કરતાં સ્કંદપુરાણની ધર્મારણ્ય કથા મને વધુ પ્રાચીન લાગે છે. પદ્મમાં પુરાયેલી વિગતો અને રંગો પરથી આ વાતને પુષ્ટિ મળે છે.

ધર્મારણ્યનાં પંચાવન ગામો શુદ્ધ ધર્મારણ્ય પ્રદેશનાં તો નથી જ. તે ધર્મારણ્યના વર્તમાન મહેસાણા જિલ્લાની દક્ષિણે અમદાવાદ, ખેડા તથા વડોદરા અને પંચમહાલ સુધી વિસ્તરેલાં છે. ખરી રીતે કહીએ તો ધર્મારણ્યના મોઢ વિપ્રોથી વસેલા '**બૃહદ્ ધર્મારણ્ય**'નાં આ ગામ છે.

એ બૃહદ્ ધર્મારણ્યમાં સુરત જિલ્લાનાં તથા કચ્છ-કાઠિયાવાડનાં મોઢ બ્રાહ્મણોનાં ગામ આવતાં નથી એ ખાસ નોંધપાત્ર છે. છતાં આ કથાઓના રચનાકાળે ત્યાં મોઢની વસતી નહિ જ હોય એમ માનવા કારણ નથી. મોઢેરાની જાહોજલાલીના કાળમાં પણ મોઢ બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યો મોઢેરા છોડી ગયા એવું કથન કેટલાક કરે છે તે યથાર્થ નથી.

ઉદાહરણ તરીકે કર્ણ સોલંકીના વખતમાં સરખેજમાં મોઢ બ્રાહ્મણો રહેતા હતા અને બહુ પંકાયેલા પણ હતા. સરખેજના મોઢ બ્રાહ્મણ ઉપાધ્યાય ભાણાએ પોતાના પિતા ઝુંઝાને નામે સંવત્ ૧૧૪૯ (ઈ. સ. ૧૦૯૩)માં ઝીંઝુવાડા વસાવ્યું હતું. સરખેજના એ જ ભાણાના પુત્ર વાસેશ્વર વહોરાને સિદ્ધરાજ જયસિંહે ઝીંઝુવાડાનો કોટ બાંધવાનું કામ સંવત્ ૧૧૬૫માં સોંપ્યું હતું એવા વહીવંચાના ચોપડામાં ઉલ્લેખો મળે છે. શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યનાં માતાપિતા વણિક હતાં અને તે ધંધુકામાં રહેતાં હતાં. આ ઉપરથી જણાય છે કે મોઢેરાની આબાદીના સમયમાં પણ મોઢ વિપ્ર તથા વૈશ્યો મોઢેરા બહાર જુદે જુદે સ્થળે જઈ વસેલા હતા.

ધર્મારણ્ય કથા સાબરમતી કાંઠાની કોઈ વસાહતોમાં રચાઈ હોવાનું સમજાય છે. પદ્મ-પુરાણની કથામાં સરખેજના—શ્રીક્ષેત્રના ઉલ્લેખો જોતાં તેમાં તેમની પ્રેરણા હોય તો નવાઈ નહિ. અમદાવાદની આજુબાજુનાં સંખ્યાબંધ ગામોને ધર્મારણ્યનાં (અલબત, બૃહદ્ ધર્મારણ્યનાં) સ્થાન તરીકેની જે માન્યતા આ કથામાં મળી છે તેનો આ એક સંભવિત ખુલાસો નથી.

છેલ્લાં ચારસો પાંચસો વર્ષમાં કેટલાંક જૂનાં ગામો નષ્ટ થઈ ગયાં છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં આવો પ્રકાર વધુ જોવામાં આવ્યો છે. એટલે યાદીમાંનાં કોઈક નાનાં ગામો હાલ નષ્ટ થઈ ગયાં હોય એ પણ સંભવિત છે.

ધર્મારણ્યનાં પંચાવન ગામોને ઓળખાવવાનો યથામતિ પ્રયાસ અમે કરેલો છે. હજી તેમાં વધુ સંશોધનને અવકાશ છે અને આ ઉપરથી તેવું સંશોધન કરવાની પ્રેરણા-જિજ્ઞાસા પ્રગટો એવી આશા સાથે વિરમીએ છીએ.

વડોદરાનું સરકારી દફતરખાનું

ગણેશ કૃષ્ણ ગોખલે

ખાનગી માલિકીનાં વ્યક્તિગત દફતરખાનાંઓ કરતાં રાજ્યના સરકારી દફતરખાનાનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. રાજ્યના વહીવટીતંત્રનો સંબંધ જાહેરપ્રજા સાથે ઓછોવત્તો હરહંમેશ આવતો હોવાથી, અને રાજ્યના દફતરખાનામાંના કાગળોની પ્રતિષ્ઠા પુરાવાના કાયદા મુજબ વિશેષ હોવાથી, રાજ્યનું દફતરખાનું ભરોસાપાત્ર ગણાય છે. આવું એક દફતરખાનું વડોદરામાં બરોડા આર્કાઈવ્ઝ (Baroda Archives)ના સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

વડોદરા શહેરની મુલાકાતે આવનારા સફરીઓ મ્યુઝિયમ ને પિક્ચરગૅલેરી જુએ, પછી બાગમાં ફરીને ઝૂ જુએ, કીર્તિમંદિર, રાજમહેલ, સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી વગેરે સ્થળોની મુલાકાત લે, પણ કોઠી કચેરીના કમ્પાઉન્ડમાં વસેલું દફતરખાનું જોવા આવનારા ભાગ્યે જ કોઈ નીકળે! સામાન્ય જનોની દફતરખાના પ્રત્યેની આ ઉપેક્ષાવૃત્તિ ઇતિહાસપ્રેમી સજ્જનોના મનમાં તો મારા ધારવા પ્રમાણે નહીં જ હોય.

મહારાષ્ટ્રમાં ઇતિહાસ સંશોધનની પ્રગતિને વેગ આપવામાં પૂનાનું પેશવા દફતર કારણરૂપ છે એમ કહેવાય છે. જો તે ખરું હોય તો તે જ સ્વરૂપનું ગાયકવાડી રાજાઓનું આ દફતરખાનું ગુજરાતમાં કેન્દ્રરૂપ (Nucleus) ગણાવામાં હરકત સરખું નથી. બીજાં દેશી રજવાડાંઓનાં દફતરખાનાંઓ ગુજરાતમાં અન્ય કેટલેક સ્થળે હશે, તેમ છતાં વડોદરાના દફતરખાનાનું સ્થાન અનોખું અને વિશિષ્ટ છે.

ગુજરાતમાં ગાયકવાડોની સત્તા બસો સવાબસો વર્ષ સુધી હતી. એટલે તેમના રાજ્ય-કારોબારની છાપ તે વખતના સમાજજીવન પર પડે તો નવાઈ નહીં. કાગળોનો કે પસ્તીનો એક પ્રચંડ ઢગલો એટલું જ સ્વરૂપ વડોદરાના દફતરખાનાનું નથી. ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનો તેમાં સમાયેલાં છે. બ્રિટિશો સાથેના સંઘર્ષને લીધે ગાયકવાડનો રાજ્યવિસ્તાર છેવટે ઘણો સંકુચિત થયો, પણ શરૂઆતના દાયકાઓમાં તેમની સત્તા ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં જામેલી હતી. દામાજીરાવ અને પિલાજીરાવના સમયથી ગાયકવાડની સત્તા પ્રબળ થતી ગઈ અને છેવટે તો તેમણે છત્રપતિ કે પેશવા સાથેનો પોતાનો સેવ્યસેવક સંબંધ પણ તોડી નાખ્યો. અમદાવાદ, સૂરત, જૂનાગઢ, પાલનપુર, ખંભાત, રાધનપુર વગેરે સ્થળોનાં મુસ્લિમ હાકેમો સાથે તેમને લઢવું પડ્યું. કાઠી ગરાસિયાઓનો પણ સામનો કરવો પડચો. આ બધી કડાકૂટ વખતે ઘણા મહત્ત્વના દસ્તાવેજોનું નિર્માણ આપમેળે જ થયું હશે.

વડોદરાની રેકૉર્ડ ઑફિસમાં લગભગ પચાસ હજાર દફતરો, તેટલી જ ફાઈલો અને પાંચેક હજાર બાઉન્ડ પાકાં વૉલ્યૂમો આજે અસ્તિત્વમાં છે. આ જથ્થો કાંઈ બે ચાર વર્ષમાં થએલો નથી. ઐતિહાસિક સ્વરૂપના કાગળો એક જથ્થે કરવાનો પદ્ધતિસરનો પ્રયત્ન થયો હોય એમ સ્પષ્ટ

જણાઈ આવે છે. પિલાજીરાવનું થાણું સોનગઢમાં હતું અને દામાજીરાવનું પાટણમાં હતું. આ બે રાજાઓના અમલ દરમિયાનના કાગળો જે તે ઠેકાણે રહી ગયા હોય એવો સંભવ છે કારણ; પિલાજીરાવ અને દામાજીરાવના સમયના દસ્તાવેજો વડોદરા રેકૉર્ડ ઑફિસમાં મોટા પ્રમાણમાં મળી આવતા નથી; પણ વડોદરામાં રાજધાની થયા પછીના રાજ્યકારોબાર સંબંધીના કાગળો વડોદરાના દફ્તરખાનામાં મળી શકે તેમ છે. કાગળો ભેગા કરવાનો મૂળ ઉદ્દેશ તો રાજ્યકારોબારનો જ હતો. તેમ છતાં તે વખતની લોકસ્થિતિનો ઊંડો ખ્યાલ આ દફ્તરખાનામાંના કાગળોના અભ્યાસથી આવી શકે એમ છે. ગાયકવાડ સરકારના કંપની સરકાર સાથેના થયેલા કોલકરારો, મુલ્કની હેરફેરીઓ, સમાજસુધારાના ગાયકવાડી રાજકર્તાઓના પ્રયત્ન, લોકોની સુખાકારી એ બધાનો ખ્યાલ આ દફ્તરખાનામાંના કાગળો આપને આપી શકે છે.

રાજ્યવહીવટના કાગળો એક ઠેકાણે લાવવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન મહારાજા ખંડેરાવ ગાયકવાડના વખતમાં થયો. તેઓએ સને ૧૮૬૯માં એક જાહેરનામું કાઢીને મહાલના વહીવટદારોએ કે ઇજારદારોએ પોતપોતાનાં દફ્તરો વડોદરે સોંપી આપવા બદલ હુકમ ફર્માવ્યો. આ હુકમ, એટલે જ ખરી રીતે વડોદરાની રેકૉર્ડ ઑફિસની સ્થાપનાનો ચાર્ટર છે. "ફડણીસ" નામના એક વંશપરંપરાના અમલદારના હસ્તક રાજ્યનું દફ્તરખાનું રહેતું અને તેથી જ આ દફ્તરખાનાને "ફડણીસનું રિકાર્ડ" એવી સંજ્ઞા આપેલી જોવામાં આવે છે. રાજ્યકારોબારમાં આગળ પડતો ભાગ લેનારા મુત્સદ્દીઓ પોતાના ખાનગી ઉપયોગ માટે મહત્ત્વની બાબતોનું ટાંચણ રાખતા. એવાં દફ્તરો પણ આ દફ્તરખાનામાં આણવામાં આવ્યાં છે. ઈસ્વી સન ૧૮૭૫ પછી રાજા સર. ટી. માધવરાવે કારોબારી તંત્રમાં ઘણા સુધારા અને ફેરફાર કર્યા પણ તેમાં ફડણીસ રિકાર્ડને હતું તેમને તેમ જ રાખ્યું કારણ દફ્તરજાળવણીની જૂની પ્રથા તેમને ખૂબ જ ગમી ગઈ હતી. ૧૮૯૬ના અરસામાં દફ્તરની વ્યવસ્થા સંબંધી નિયમો (Record Rules) ઘડવામાં આવ્યા અને રાજ્યના તમામ ખાતાની મુખ્ય કચેરીના રાખવાના વર્ગના સંરક્ષણીય દફ્તરો (Preserve class record) રાજદફ્તરખાનામાં સોંપવા ઠરાવ્યું.

પોલીટિકલ કચેરીનાં દફ્તરો કે જે ગુપ્ત સ્વરૂપનાં ગણાતાં અને જેના ઉપર રાજ્ય દફ્તરદારની કાંઈ પણ સત્તા ન હતી તે દફ્તરો પણ વડોદરા રાજ્યના વિલીનીકરણ બાદ બરોડા રેકૉર્ડ ઑફિસમાં આવી ગયાં છે. ઐતિહાસિક માહિતીનો એ એક અખૂટ ખજાનો જ હાથ લાગી ગયો છે. આઝાદી પછી વડોદરાની રેસિડેન્સી અને સાબરકાંઠા, મહીકાંઠા, તથા રેવાકાંઠાની પોલીટિકલ એજન્સીઓ બંધ થવાથી તેમના રિકાર્ડો પણ અત્રે સુપ્રત થયા છે. આમ નદીના પ્રવાહની માફક વડોદરાનું દફ્તરખાનું ધીરે ધીરે મહા પ્રચંડ બની ગયું છે.

મહારાજા ત્રીજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ, એક પ્રખર સુધારક તરીકે મુલ્કમશહૂર છે. દફ્તરખાનાને લગતા સુધારાઓ તેમની નજર બહાર ન હતા. સને ૧૯૨૮માં દફ્તરખાતું એક સ્વતંત્ર અમલદારની દેખરેખ નીચે મુકાયું અને ઇતિહાસના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવા "સિલેકશનો" છાપવાની શરૂઆત થઈ. સર સયાજીરાવ ગમે તે સમયે દફ્તરખાનાની મુલાકાત લેતા, ઇતિહાસને લગતા સવાલો પૂછતા; આથી દફ્તરખાનાના અધિકારી વર્ગને હંમેશાં સચેત અને સાવધાન રહેવું પડતું. દફ્તરખાનામાં કામ કરતા અહીંના કામદારોને દિલ્હીના શાહી

દફતરખાનામાં (Imperial Records) શિક્ષણ લેવા મોકલવાની પ્રથા શ્રી. સયાજીરાવે જ શરૂ કરી. પ્રિન્સિપૉલ રૉલિનસન, ડૉ. બાળકૃષ્ણ, મિસ્ટર માર્સડેન વગેરે બહારના નિષ્ણાતો બોલાવીને, વડોદરાના દફતરખાના સંબંધીનાં સૂચનો અને સલાહ પણ તેઓશ્રી મંગાવતા.

૧૯૧૨-૧૩ના અરસામાં "રેકોર્ડ થ્રી બ્લૉકસ" નામની ઈમારત અઢી લાખ રૂપિયાના ખર્ચે અમેરિકન ઇન્જિનિયરોની દેખરેખ હેઠળ બાંધવામાં આવી. આ ઈમારતમાં ત્રણ મુખ્ય ખંડ (Hall) છે. તે દરેકની લંબાઈ પહોળાઈ ૧૦૦′ × ૩૧′ × ૩૦′ ફૂટ છે. એમાં લોખંડી ઘોડાઓ, ભીંતને કોઈ પણ ઠેકાણે અડ્યા વગર અને બે ઘોડાની વચ્ચે માણસ છૂટથી હરીફરી શકે એ રીતે ગોઠવવામાં આવ્યા છે. દરેક ખંડમાં ત્રણ મજલા સુધી ઘોડા (Racks) ગોઠવાએલા છે. આવું સુઘડ દફતરખાનું ગુજરાત રાજ્યમાં અન્ય ક્યાંય હોય એમ મને લાગતું નથી.

આ દફતરખાનામાં સૌથી જૂનો કાગળ સને ૧૬૦૭નો છે. અને તે ફારસીમાં છે. ફારસી કાગળોનું એક કેટલૉગ તૈયાર થયું છે. જૂના વખતનું એટલે કે ૧૮૬૦-૭૦ પહેલાંનું ઘણુંખરું રેકોર્ડ મોડી લિપિમાં છે, જે લિપિ ઉકેલનાર આજકાલ જૂજ રહ્યા છે. સાધારણ રીતે ગાયકવાડ સરકારે આપેલી સનદો, રાજ્યના હિસાબો, રેસિડેન્સી સાથેનો અસલ પત્રવ્યવહાર, ગાયકવાડ સરકાર ઉપર વખતોવખત આવેલા પત્રો, રાજકર્તાઓની રોજનીશીઓ, મુલુકગીરીના કાગળો, ઈનામી-આંકડિયાં ગામોની હકીકતો, સરદાર, શિલેદાર, આસામદાર વગેરેની હકીકતો, બ્રિટીશ સાથેના તથા બીજાં રજવાડાંઓ સાથેના ગાયકવાડના કોલકરારો, કલમબંધીઓ, ટંકશાળ, ન્યાય, સામાજિક તથા ધાર્મિક બાબતોને લગતા કાગળો વગેરે બરોડા રેકોર્ડ ઑફિસમાં છે. આ સ્થૂળ રૂપરેષા પરથી સાધનોની કેટલી વિપુલતા આ ઠેકાણે છે તેનો ખ્યાલ આવી જશે.

સરકારી દફતરખાનામાંના કાગળોનો ઉપયોગ ત્રણ રીતે થાય છે. એક તો ખુદ સરકારને રોજ-બ-રોજના કામમાં પાછલા દાખલાઓની જરૂર પડે છે ત્યારે. બીજું, જાહેર પ્રજાને પુરાવા તરીકે આ કાગળો ઉપયોગમાં લેવા દેવા અમુક ફી લઈને સર્ટિફાઈડ નકલો આપવામાં આવે છે ત્યારે; અને ત્રીજો ઉપયોગ ઐતિહાસિક પુસ્તકો કે સંકલનો માટે. પહેલી બે બાબતો ઍડમિનિસ્ટ્રેટિવ હોવાથી તેનો વિચાર આ સ્થળે કરવાની જરૂર નથી.

ઇતિહાસ-સંશોધનની પ્રગતિને વેગ મળે એવા ઉદ્દેશથી ખાતાએ પોતાના કામકાજ ઉપરાંત ઘણા પ્રયત્નો કર્યા છે, જેનો આછો ખ્યાલ આપું છું. "હિસ્ટૉરિકલ સિલેક્શન્સ ફ્રૉમ બરોડા રેકોર્ડ્સ" એ ગ્રંથાવલીના આઠ ખંડ પ્રગટ કર્યા છે જેમાં અસલ કાગળો ઍડીટ કરીને છાપ્યા છે. ગંગાધર શાસ્ત્રી પટવર્ધનના વંશજો પાસેથી ખરીદ કરેલા કાગળોનું સંકલન, "સિલેક્શન્સ ફ્રૉમ શાસ્ત્રી દફતર" એ નામથી પ્રગટ કર્યું છે. હાલ તાજેતરમાં જ એટલે ગયે જ વર્ષે "ડિસ્ટર્બન્સીસ ઈન ગુજરાત ૧૮૫૭-૧૮૬૪" એ નામનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે જેમાં ૧૮૫૭ના બળવા વખતે અને ત્યાર પછી ગુજરાતમાં શું શું બન્યું તે દર્શાવનારા અસલ કાગળો છાપ્યા છે. બળવાના પડઘા ગુજરાતમાં પણ પડ્યા હતા, અને તેનો પડકાર ગુજરાતની પ્રજાએ સારી રીતે ઝીલ્યો હતો એમ તે કાગળોથી પુરવાર થઈ શકે છે. આ પુસ્તકમાં તાત્યા ટોપે વિશેના અસલ કાગળો, જે છોટા ઉદેપુરની મામલતદાર કચેરીમાંથી તપાસણી વખતે મળી આવેલા, તેનો સમાવેશ કર્યો છે. બરોડા રેકોર્ડ ઑફિસની જનરલ ગાઈડ કે માર્ગદર્શિકા તૈયાર થઈ નથી.

કિંડર્સલેએ અથવા હીલે તૈયાર કરેલી ગાઈડ જેવી આ દફતરખાનાની એક ગાઈડ થવાની ખાસ જરૂર છે; પણ આ બાબતમાં માગણી તેવો પુરવઠો એ નિયમ લાગુ પડે છે. સાચા સંશોધકો રિસર્ચ માટે મોટી સંખ્યામાં આવતા થાય તો ગાઈડ એની મેળે જ તૈયાર થશે, તૈયાર કરવી પડશે.

ઐતિહાસિક સંશોધનની ક્ષિતિજો હવે ગુજરાતમાં દિન-પ્રતિદિન વિસ્તૃત થતી જાય છે. ત્રણ યુનિવર્સિટીના અસ્તિત્વને લીધે અને બીજી બે નવી સ્થપાવાની છે તે કારણે ઇતિહાસ વિષયના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં સારો ઉમેરો થવાનો છે. બ્રિટીશ સલ્તનતનો અંત આવ્યા પછી ગુપ્ત સ્વરૂપના કાગળો જાહેરમાં આવવા લાગ્યા છે. ગુજરાતનાં નાનાં મોટાં રજવાડાંઓનાં દફતરો ગુજરાત સરકાર હસ્તક આવેલાં હોવાથી તેની શોધખોળ કરવામાં આવે તો ઘણી અજ્ઞાત બાબતો પ્રકાશમાં આવી શકે. સૌરાષ્ટ્રમાં પણ જામનગર, રાજકોટ, વાંકાનેર, ધ્રાંગધ્રા, વઢવાણ, સુરેન્દ્રનગર, જૂનાગઢ, પોરબંદર, ભાવનગર, પાલીતાણા વગેરે સ્થળોએ નાનાંમોટાં દફતરખાનાં છે, જેમાંનો ભંડાર ઇતિહાસપ્રેમીઓને હજી અજ્ઞાત છે. તે જ્ઞાત કરી લેવા મથામણ કરવી જોઈએ. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી ભારતના ઇતિહાસમાં પરદેશીય વિદ્વાનો ઘણો રસ લેતા થયા છે. ઑસ્ટ્રેલિયન નૅશનલ યુનિવર્સિટીના ડૉ. ડી. એ. લો નામના વિદ્વાન ગૃહસ્થ, " પ્રિલિમિનરી ગાઈડ ટૂ ગવર્મેન્ટ આર્કાઈવઝ ઈન ઇન્ડિયા ઍન્ડ પાકીસ્તાન " એ નામની ગાઈડ તૈયાર કરી રહ્યા છે, જે માટે તેમણે અથાગ જહેમત ઉઠાવીને માહિતી ભેગી કરી છે.

બીજા એક વિદ્વાન, ઍડિલેઈડ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર ગિલીઑન, અમદાવાદ શહેરનો અઢારમી સદીમાં થએલો વિકાસ શોધી રહ્યા છે અને તે અંગેના કાગળો, પુસ્તકો વગેરે જોવા અને સંશોધન કરવા, ઑસ્ટ્રેલિયા જેવા દૂરદેશથી તેઓ અહીં આવ્યા છે !

જુદે જુદે ઠેકાણે વેર-વિખેર પડેલા ઐતિહાસિક કાગળો જોઈ તપાસીને કોઈ એક સ્થળે એકઠા કરવાની પણ જરૂરિયાત હવે ઊભી થઈ છે.

ઐતિહાસિક વિષયોને લગતાં સારાં પુસ્તકોની સંશોધકોને હરહંમેશ જરૂર પડે છે. એવાં પુસ્તકો ભેગાં કરવાનો પ્રયાસ વડોદરાની રેકૉર્ડ ઑફિસે કર્યો છે. તે વધારે વિકસાવવો જોઈએ, જેથી રિસર્ચ સ્કૉલરોને જોઈતી માહિતી પૂરી પાડનારા ગ્રંથો તેમને સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ થઈ શકે.

આમ વડોદરાનું દફતરખાનું પ્રાચીન કે મધ્યયુગીન ઇતિહાસ માટે તો નહીં, પણ ગુજરાતના અર્વાચીન ઇતિહાસ (Modern history) માટે અને પ્રાંતના સ્થાનિક ઇતિહાસ (Local history) માટે અખૂટ સાધન-સામગ્રી ધરાવનારું એક સ્થળ છે. ઇતિહાસ-પ્રેમી સજ્જનો તેનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરે. કાગળો જોવા માટેની પરવાનગી ગુજરાત સરકારના મુખ્ય સચિવશ્રી તરફથી મેળવવી પડે છે અને તે માટે ઠરેલા નમૂનામાં બરોડા રેકૉર્ડ ઑફિસના મે. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ મારફત ગુજરાત સરકારના સામાન્ય વહીવટ ખાતા તરફ અરજી કરવી પડે છે.

આ દફતરખાનામાંના કાગળોમાં કેવો ઇતિહાસ સમાએલો છે તેના બેચાર દાખલા આપું છું.

અમદાવાદમાં ગુજરાત કૉલેજની સ્થાપના કરવા માટે સરકાર તરફથી ફંડ ભેગું કરવામાં આવ્યું અને તેમાં અમદાવાદના શેઠિયાઓએ ટપોટપ નાણાં ભર્યાં. ત્યાર બાદ આખી યોજના

વડોદરાના રેસિડેન્ટ તરફ અભિપ્રાય માટે આવી. રેસિડેન્ટે અભિપ્રાય આપ્યો કે, "શેઠિયાઓએ નાણાં ભર્યાં તેમાં સ્વાર્થ છે. પોતાનાં છોકરાંઓને કૉલેજ-શિક્ષણ લેવા મુંબઈ જેવા દૂરના સ્થળે મોકલવાં પડે તેના કરતાં અમદાવાદમાં જ કૉલેજ નીકળે તો ખર્ચ ઓછું આવે, વળી ફુરસદના સમયમાં છોકરાંઓ વાણિજ્ય–વ્યાપારમાં પણ માબાપને મદદ કરે. તેથી તેઓએ નાણાં ભર્યાં છે. આ વાણિગ્વૃત્તિ વિશાળ માનસને હાનિકારક છે."

જ્યારે ૧૯૦૮માં મહાત્માજી આફ્રિકામાં જોહાન્સબર્ગ ખાતે વકીલાત કરતા હતા ત્યારે "એશિયેટિક રજિસ્ટ્રેશન ઍક્ટ" સામે તેઓએ લડત ઉઠાવેલી. તે વખતે બાપુજીએ સ્વહસ્તાક્ષરમાં મહારાજા સયાજીરાવને કાગળ લખીને આ બાબતમાં કોઈક પ્રયત્ન આફ્રિકામાં વસતી પોતાની પ્રજાવતી કરવા વિનંતી કરી છે. આ ઘણો જ કિંમતી દસ્તાવેજ ગણાય.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને રૂપિયા ચાળીસ હજારનું અનુદાન મહારાજા ગણપતરાવ ગાયકવાડે આપ્યું તેનો દાખલો છે.

હિન્દી પ્રજાની આશા-આકાંક્ષાઓ ઈંગ્લેન્ડમાં અંગ્રેજી જનતાને સમજાવવા માટે "ઈસ્ટ ઇન્ડિયા ઍસોસિયેશન" સ્થાપન થયું તેના મૂળભૂત હેતુ સમજાવી મહારાજા ખંડેરાવ ગાયકવાડને તેના સભાસદ થવા વિનંતી કરતો કાગળ સંસ્થાના એક સ્થાપક મેજર રૉબર્ટ વૅલેસે લખેલો મળી આવે છે.

વડોદરા કૉલેજના મુંબાઈ યુનિવર્સિટી સાથેના ઍફિલિયેશનના હુકમો, જુદી જુદી ફૅકલ્ટીઓને રેકગ્નિશન આપતા અસલ કાગળો પણ અહીં છે. ખરી રીતે તો તે કાગળોની ફોટોસ્ટેટ નકલો મ. સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીએ કરાવી લેવી જોઈએ.

એવી એવી ઘણી રસપ્રદ માહિતી સંશોધનને અંતે મળી આવે છે.

વડોદરાના દફતરખાનાનો પ્રોફેસર કામદાર, ડૉ. મંજુલાલ મજમુદાર, ડૉ. રમણલાલ મહેતા, ડૉ. ચાવડા વગેરે ઇતિહાસપ્રેમી સજ્જનોએ છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે; પણ આવો ઉપયોગ કરનારા ગણ્યાગાંઠ્યા વિદ્વાનો બાદ કરતાં વડોદરાનું દફતરખાનું હજી ઘણું અજ્ઞાત છે.

ઇતિહાસનાં અનેક સાધનોમાં રેકૉર્ડ કે દસ્તાવેજ એક પ્રમુખ સાધન છે. એક મહાન લેખકે ઇતિહાસની વ્યાખ્યા "History is the political biography of a Nation" એવી કરી છે. આ વ્યાખ્યા માન્ય રાખીએ તો રાષ્ટ્રનું કે પ્રાંતનું જીવનચરિત્ર આલેખવામાં રેકૉર્ડનો ઘણો જ ઉપયોગ થઈ શકે એમાં જરાયે શક નથી. *

---

* તા. ૨૨મી માર્ચ, ૧૯૬૪ને રોજ વડોદરા ખાતે ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના બીજા અધિવેશન પ્રસંગે યોજાયેલા, 'ગુજરાતના ઇતિહાસની વિવિધ સામગ્રી' એ વિષયના પરિસંવાદમાં વંચાયું.

જહાંગીરની આત્મકથા

એમ. એફ. લોખંડવાલા

ઇતિહાસકારોએ અને મુખ્યત્વે કરીને યુરોપીય ઇતિહાસકારોએ અને તેમના અનુસરણમાં આપણા લેખકોએ પણ શહેનશાહ જહાંગીરનું ચિત્ર એક મોજીલા શરાબી તરીકે દોર્યું છે. તેને શરાબ અને એશઆરામ સિવાય બીજું કાંઈ કામ ન હતું. તે નૂરજહાંની આંખે જોતો હતો અને તેની દોરવણી હેઠળ રાજવહીવટ ચલાવતો હતો. પરંતુ જ્યારે આપણે જહાંગીરે લખેલી આત્મકથા "તુઝુકે જહાંગીરી"નો અભ્યાસ કરીએ છીએ ત્યારે આપણા પર જહાંગીરના ચારિત્ર્યની જુદી જ છાપ પડે છે. અહીં અમે તેના જીવનવૃત્તાંતનો પૂરો અહેવાલ આપવા માગતા નથી, પરંતુ અમુક બાબતો જેમાં જહાંગીરને ઘણો રસ હતો તે વિષે લખવા ઇચ્છીએ છીએ. આ બાબતો જવલ્લે જ કોઈ ઇતિહાસમાં વાંચકોને મળશે.

તુઝુકે જહાંગીરીની ભાષા સાદી, સરળ અને સહજ છે. તે એક સત્ય આત્મકથા છે. તેનો લેખક દરેક બનાવને સાચી અને ખરી રીતે વર્ણવે છે. તે તેમાં રંગ પૂરી કૃત્રિમ રીતે રજૂ કરતો નથી. તે પોતાના અવગુણોને પણ નગારાં વગાડી જાહેર કરે છે તેમ જ પરાક્રમની વાતો અભિમાનથી કરે છે. તે વિવિધ પ્રકારના બનાવોનું વર્ણન, સુંદર, સાફ, સરળ, અને વાસ્તવિક રીતે સરસ ભાષામાં કરે છે.

તે પ્રાણીશાસ્ત્રનો શોખીન હતો, દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં નોકરો રાખતો, જે દરેક પ્રકારનાં આશ્ચર્યજનક અને વિચિત્ર પક્ષી અને પ્રાણીઓ જે કિંમતે મળે તે કિંમતે ખરીદી તેના "અજાયબખાના"માં મોકલતા હતા. હિ. સ. ૧૦૨૧માં મુકર્રબખાન ખંભાત બંદરેથી એક વિચિત્ર પક્ષી લઈ આવ્યો, તેનું નામ પેરૂ હતું. તેને સામાન્ય રીતે અંગ્રેજી મરઘી કહેવામાં આવે છે. જહાંગીર તેનું વર્ણન આ રીતે કરે છે. "એક જાનવર, જે માદા મોરના શરીરથી મોટું અને નર મોર કરતાં નાનું હતું, તે મસ્તીમાં હોય ત્યારે પોતાની પૂંછડી અને પીંછાં મોર માફક પહોળાં કરી નાચે છે. તેનું ડોકું, ગરદન અને ગળા નીચેના ભાગ દરેક વખતે રંગ બદલતા હતા. મસ્તીમાં તે લાલ થાય છે, જાણે કે તે પરવાળાં જડિત હોય તેમ; થોડા વખત પછી તે રૂ જેવા સફેદ થઈ જતા. દરેક વખતે તે રંગબેરંગી દેખાતા હતા. એક માંસનો લોચો તેના માથા પર મરઘાની કલગી (તાજ) જેવો હતો. તેમાં વિચિત્ર વસ્તુ એ હતી કે મસ્તીની હાલતમાં આ માંસનો લોચો હાથીની સૂંઢ માફક એક મુઠ્ઠી લાંબો માથાની નીચે લટકતો હતો અને પછી તેને બે આંગળ ઊંચો જઈ ગેંડાના શીંગ જેવો દેખાતો હતો. તેની આંખોની બાજુ ફીરોઝા રંગની હતી".

આગળ જતાં તે એક બીજા પક્ષીની ખાસિયત વિષે લખતાં કહે છે કે "આ પક્ષીની ખાસિયત એ છે કે આખી રાત તે ઝાડની ડાળી પર લટકે છે અને ગાય છે. સવાર પડતાં જ તે ઝાડની ડાળી પર બેસી જાય છે.'

દરેક રાજવીને શિકારનો શોખ હોય છે. જહાંગીર પણ શિકારનો શોખીન હતો. તેણે બાર વરસની ઉમરથી પચાસ વરસ સુધીમાં ૨૮,૫૩૨ જનાવરોનો શિકાર કર્યો હતો. તેમાં ૮૬ સિંહ હતા. તેણે તુઝુકમાં દરેકે દરેક જાનવરની તફસીલવાર વિગત આપી છે. તે જે જાનવરને મારતો હતો, તરત જ તેનું વજન કરાવતો અને તેની કઈ વસ્તુ અસાધારણ છે તે જાણવા માટે ચીરફાડ કરાવતો હતો, દાખલા તરીકે, "મીરઝા રૂસ્તમ નર વરૂનો શિકાર કરી મારી પાસે લાવ્યો. હું એ જાણવા ઇચ્છતો હતો કે તેનું પિત્તાશય સિંહના પિત્તાશયની માફક કાળજામાં હતું કે નહીં અથવા બીજાં જાનવરો માફક કાળજામાં હતું ? તપાસ કરી મેં નિહાળ્યું કે તેનું પિત્તાશય પણ કાળજાની અંદર હતું. એક બકરો જે ઘણો મોટો હતો તેનું વજન કરવા મેં હુકમ કર્યો. તેનું વજન એક મણ અને ચોવીસ શેર હતું. એક જંગલી ગધેડો જે શરીરે તાકાતવાન હતો તેનું વજન નવ મણ અને સોળ શેર થયું. મેં એક મગરમચ્છને જોયો, તે આઠ ગજ લાંબો અને એક ગજ પહોળો હતો. આજે અમાનતખાને બે હાથીદાંતની ભેટ આપી, તે ઘણા લાંબા હતા. તેમાંનો એક ત્રણ ગજ અને આઠ તસુ લાંબો અને ૧૬ તસુ જાડો હતો અને વજન ત્રણ મણ અને બશેર હતું."

જૂનાં પુસ્તકોમાં તસવીરો આપવામાં આવતી ન હતી, પરંતુ જહાંગીર દરેક જાનવરની મુખાકૃતિ, દેખાવ, શરીર, તેનું જાડાપણું અને પાતળાપણું તેમ જ રંગરૂપનું વર્ણન આપે છે. તે એક વાનર વિષે લખે છે, "એક વાંદરો મારી પાસે લાવવામાં આવ્યો. તેનું શરીર અને શિકલ વિચિત્ર હતાં. તેનાં પગ, કાન અને માથું વાંદરા જેવાં હતાં. તેનો ચહેરો શિયાળના ચહેરા જેવો હતો, તેની આંખોનો રંગ બાજ પક્ષીની આંખો જેવો હતો, પરંતુ તેની આંખો બાજ પક્ષીની આંખો કરતાં મોટી હતી. તેના માથાથી પૂંછડી સુધીની લંબાઈ એક ગજ હતી. સામાન્ય વાંદરાં કરતાં તે જરા નીચો પરંતુ શિયાળ કરતાં ઊંચો હતો. તે રાખોડી રંગનો હતો. કાનની વાળીથી દાઢી સુધીનો ભાગ લાલ શરાબ જેવો હતો, તેની પૂંછડી અર્ધો ગજ, બે-ત્રણ આંગળ લાંબી હતી. બીજાં વાંદરાંની પૂંછડીથી ઉલટી તેની પૂંછડી નમેલી હતી."

જહાંગીરે વર્ણન ઉપરાંત બધાં જાનવરોની છબીઓ પણ તુઝુકમાં સામેલ કરી. જ્યારે પણ તે કોઈ અસાધારણ કદવાળું જાનવર શિકાર કરતો તો તેનું ચિત્ર દોરાવતો. તેના રાજ્યાભિષેકના અઢારમે વરસે તેણે એક ભયંકર સિંહનો શિકાર કર્યો અને તેનું ચિત્ર દોરાવ્યું, તે લખે છે કે "હું શાહઝાદો હતો ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં મેં જેટલા સિંહ શિકાર કર્યા તે બધા આ સિંહના જેવા મોટા, પ્રભાવશાળી અને પ્રમાણસર અવયવોવાળા જેવા ન હતા. મેં ચિત્રકારોને હુકમ કર્યો કે તેના શરીરના પ્રમાણે છબી પાડો, તેનું વજન ઓગણત્રીસ જહાંગીરી મણ હતું". (તુઝુક, પા. ૩૭૫)

જહાંગીર જાનવરોની અસલ નસલ વિષે પણ કાળજી રાખતો હતો. રાજ્યાભિષેકના ત્રીજા વરસે રાજા નરસિંગદેવે એક ધોળો ચિત્તો ભેટમાં આપ્યો. જહાંગીર બહુ જ ખુશ થયો. તે લખે છે કે "મેં શાહીન, બાશા, શિકરા, કંજશક, કવ્વા, બટેર, પોદના, તાઉસ, બાજ પક્ષીઓ ધોળા રંગનાં જોયાં છે, પરંતુ ધોળા રંગનો ચિત્તો જોયો નથી."

જહાંગીરનું જનાવરખાનું પણ એક અજાયબખાનું હતું. તેમાં અમુક જાનવરો અદ્દ્ભુત હતાં, તેમાં એક બકરો હતો તે એક પ્યાલો દૂધ આપતો હતો. (તુઝુક, પા. ૭૪)

જાનવરોની પણ અમુક કુદરતી ખાસિયતો હોય છે. અમુક ખાસિયતો તાલીમ અને કેળવણીથી બદલી શકાય છે. દાખલા તરીકે, હાથી ઉપયોગી અને જરૂરી પ્રાણી છે, પરંતુ તેની ખાસિયત છે કે તે આબાદીમાં હાથણી સાથે સંયોગ કરતો નથી.

જહાંગીર આ બાબત પર ખાસ લક્ષ આપતો હતો. તેણે અનુભવથી એવું સાબિત કર્યું કે જે ખાસિયતો અમુક જનાવરોમાં કુદરતી લેખાય છે તે કેળવણીથી બદલી શકાય છે. સિંહ વિષે એવું કહેવાય છે કે તે મનુષ્યથી હળતો નથી, પરંતુ જહાંગીર લખે છે કે "સિંહ એવા હળી ગયા છે કે બંધન અને સાંકળ વિના તે મનુષ્યોના ટોળામાં હરેફરે છે અને લોકોને કાંઈ ઇજા પહોંચતી નથી." સિંહ, હાથી, ચિત્તા એ આબાદીમાં જણતા નથી.

અકબરે એક હજાર ચિત્તા ભેગા કર્યા હતા અને બધાને એક જગાએ સંયોગ માટે રાખ્યા હતા. નર અને માદા ખુલ્લા બાગમાં એકબીજાથી અલગ રહેતા હતા. જહાંગીર લખે છે કે "સિંહણ ગર્ભિણી થઈ અને ત્રણ મહિના પછી એણે ત્રણ બચ્ચાં જણ્યાં અને એ કદી બન્યું નથી કે જંગલી સિંહે પકડાયા પછી સંયોગ કર્યો હોય." (તુઝુક, પા. ૧૧૭)

હાથી વિષે તે લખે છે કે "રવિવારની રાતે શાહી હાથીખાનાની એક હાથણી મારી રૂબરૂ જણી. એના ગર્ભની મુદ્દત જાણવા મેં નોકરોને કહી રાખ્યું હતું. પછી એમ માલમ પડયું કે માદા બચ્ચું એક વરસ અને છ મહિના અને નર બચ્ચું ઓગણીસ મહિના માતાના પેટમાં રહે છે. મનુષ્યોમાં બાળકનો જન્મ માથાથી થાય છે, જ્યારે હાથીનો જન્મ પગથી થાય છે." (તુઝુક, પા. ૧૩૦)

એક સિંહ વિષે એ લખે છે કે એક બકરી સાથે રહેવા તે એવો ટેવાઈ ગયો છે કે તેના વગર તેને ચાલતું નથી. બંને એક જ પાંજરામાં રહે છે. (પા. ૩૯૯)

જહાંગીર ચિત્રકલાનો પ્રેમી હતો. આ કલામાં તે એટલી હદે પ્રવીણ હતો કે એક ચિત્ર જો જુદાં જુદાં ચિત્રકારોએ ચિતર્યું હોય તો તે તરત કહી દેતો કે ચિત્રનો કયો ભાગ કયા ચિત્રકારે ચિતર્યો છે. તે તુઝુકમાં લખે છે કે "જો એક ચિત્રમાં આંખ અને ભવાં બીજા ચિત્રકારે ચિતર્યાં હોય તો હું સમજું છું કે અસલ ચહેરો ક્યા ચિત્રકારનું કામ છે અને આંખ અને ભવાં કોણે ચિતર્યાં છે."

તેના દરબારનો પ્રખ્યાત ચિત્રકાર અબુલહસન હતો. જહાંગીરે તેના રાજ્યાભિષેકના તેરમા વરસે "નાદેરૂલ અસરી" (યુગમાં દુર્લભ)નો ખેતાબ એને આપ્યો હતો. તે લખે છે કે "તેનું કામ તદ્દન સંપૂર્ણ હતું. તેનાં ચિત્રો સમયના વિક્રમો છે. આ યુગમાં તે અદ્વિતીય છે. જો આ યુગમાં ઉસ્તાદ અબ્દુલ હઈ, ઉસ્તાદ બેહઝાદ જીવતા હોત તો તેનાં ચિત્રોને ન્યાય આપત, ખરી રીતે તે તેમના યુગમાં દુર્લભ હતાં." એવી જ રીતે ચિત્રકાર ઉસ્તાદ મન્સુર કે જેને "નાદેરૂલ અસરી"ના ખેતાબથી નવાજવામાં આવ્યો હતો તે ચિત્રકલામાં યુગનો અદ્વિતીય ચિત્રકાર હતો." (પા. ૩૩૫)

જહાંગીરે દુર્લભ ચિત્રોનાં આલ્બમ તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. તેના રાજ્યાભિષેકના ૧૪મા વરસે [જ્યારે તેણે ખાને આલમને ઈરાન મોકલ્યો હતો ત્યારે બિશનદાસ જે તે યુગનો

મહાન ચિત્રકાર હતો તેને તેની સાથે મોકલ્યો હતો, જેથી કરીને તે શાહ અબ્બાસ સફવી અને તેના દરબારની તસ્વીર ઉતારી લાવે.

"જ્યારે મેં ખાને આલમને ઈરાન મોકલ્યો હતો ત્યારે બિશનદાસ નામનો ચિત્રકાર જે ચિત્રકલામાં દુર્લભ હતો તેને શાહ અબ્બાસ અને તેના અમીરોનાં ચિત્રો દોરી લાવવા સાથે મોકલ્યો હતો. તેણે ઘણાખરા દરબારીઓનાં ચિત્રો દોર્યાં હતાં. તે ચિત્રોને મારી સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યાં. તેણે ખાસ કરીને મારા શાહ ભાઈ (શાહ અબ્બાસ)નું ચિત્ર બહુ જ સુંદર રીતે દોર્યું હતું. મેં દરેક જણને તે ચિત્ર બતાવ્યું. દરેક જણ એમ જ કહેતો કે બહુ જ સુંદર ચિત્ર છે." (પા. ૨૮૫)

તુઝુકમાં જહાંગીરે અબુલ હસન પાસે પોતાના રાજ્યાભિષેકનું આલ્બમ તુઝુકની શાહી નકલ માટે તૈયાર કરાવ્યો હતો. તેના અજાયબખાનાનાં વિચિત્ર અને આશ્ચર્ય પમાડનાર જનાવરોની તસ્વીરો દોરાવી તે જહાંગીરનામામાં સામેલ કરી હતી.

"જો કે બાબર બાદશાહ પોતાની આત્મકથામાં જનાવરોની સુરત અને શિકલ વિષે લખતો હતો, પરંતુ તેણે ચિત્રકારોને તેમનાં ચિત્રો દોરવા માટે હુકમ કર્યો ન હતો. આ જનાવરો મારી દષ્ટિમાં અતિશય વિચિત્ર હતાં, મેં તેમનું વર્ણન કર્યું તેમ જ ચિત્રકારોને તેમની છબી પાડી જહાંગીરનામામાં સામેલ કરવા કહ્યું હતું, જેથી કરીને સાંભળવાથી જે આશ્ચર્ય થાય તેના કરતાં વધુ જોવાથી થાય." (પા. ૧૦૫)

જહાંગીર પુરાણા આલ્બમ અને તસ્વીરોનો અતિશય શોખીન હતો. એક અમીરે અમીર તૈમૂરના રણસંગ્રામનું આલ્બમ ઈરાનથી મેળવ્યું હતું, તે આલ્બમ ખલીલ મીરઝાએ તૈયાર કર્યું હતું. તેમાં ૨૪૦ તસ્વીરો હતી. આ બધી તસ્વીરો જે શાહઝાદા અને અમીરોએ આ લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો તેમની હતી. દરેક તસ્વીર નીચે તેનું નામ પણ લખેલું હતું. આ આલ્બમ શાહ અબ્બાસને ઈસ્માઈલ સફવીના પુસ્તકાલયમાંથી મળ્યું હતું. શાહ અબ્બાસના પુસ્તકાલયના દારોગાએ આ આલ્બમને ચોરીથી વેચી દીધું. આકસ્મિક રીતે જ્યારે જહાંગીરે ખાને આલમને ઈરાન મોકલ્યો હતો ત્યારે આ આલ્બમ ઈસ્ફહાનના બજારમાં વેચવા માટે લાવવામાં આવ્યું હતું. ખાને આલમે તે ખરીદી લીધું. શાહ અબ્બાસને ખબર પડી તો તેણે ખાને આલમને લખ્યું કે હું તે આલ્બમ જોવા ઇચ્છું છું; મને મોકલી આપ. ખાને આલમે તે ન આપવા માટે ગલ્લાંતલ્લાં કર્યાં, પરંતુ શાહ અબ્બાસના આગ્રહને લીધે તેણે તેને મોકલી આપ્યું. શાહ અબ્બાસ જહાંગીરના તસ્વીર-પ્રેમ વિષે જાણતો હતો, તેથી તેણે તે આલ્બમ થોડા દિવસ રાખી ખાને આલમને મોકલી દીધું. આ ચિત્રોમાં ચિત્રકારનું નામ ન હતું; જહાંગીર તુઝુકના ૨૮૫ પાના પર લખે છે કે એ કલાકૃતિ બેહઝાદની હતી."

એક માણસે જહાંગીરને એક તસ્વીર આપી. તે તસ્વીર એક સ્ત્રીની હતી. તે એવી હાલતમાં દોરવામાં આવી હતી કે તે સ્ત્રીની નોકરડી તેના પગનાં તળિયાં માલિશ કરતી હતી. જહાંગીરે પાંચ હજાર રૂપિયા આપી તે તસ્વીર ખરીદી લીધી. તે માણસે જહાંગીરને પૂછ્યું કે 'આટલી મોટી રકમ આપવાનું શું કારણ છે?' તેણે જવાબ આપ્યો, 'જ્યારે તળિયાં સહેલાવવામાં

આવે છે ત્યારે અમુક અંશે ગલીપચી થાય છે અને તેની અસર ચહેરા પર પડે છે અને તે આ તસ્વીરમાં છે.' (તઝકીર એ સરખુશ).

જહાંગીર પોતાના રાજ્યાભિષેકના છઠ્ઠા વરસના બનાવોમાં આ કલાની વાર્તા ગર્વ અને અભિમાન સાથે લખે છે. પિસ્તાના છોડા જેવડા હાથીદાંત પર નીચે વર્ણવ્યા પ્રમાણેના ચાર કલાના નમૂના હતા.

૧. કેટલાક પહેલવાનો કુસ્તી લડી રહ્યા છે. એકના હાથમાં ભાલો છે. બીજાના હાથમાં પથ્થરનો ટૂકડો છે. બીજો એક પહેલવાન હાથ ટેકવી જમીન પર બેઠો છે. તેની સામે એક કમાન, એક લાકડી અને એક વાસણ છે. ૨. બીજા ચિત્રમાં એક તખ્ત છે. તેના પર શામીઆનો તાણેલો છે. તખ્ત પર એક બાદશાહ પગ પર પગ મૂકી બેઠો છે. તેની પીઠ તકિયાને અડે છે. પાંચ નોકરો તેની આજુબાજુ ઊભા છે. એક ઝાડની ડાળી ઉપરથી બાદશાહના માથા પર છાંયડો કરે છે. ૩. ત્રીજી તસ્વીરમાં નટ તમાશો કરે છે. એક બિલાડી ઊભી છે. તેને ત્રણ દોરડાં બાંધ્યાં છે. એક નટ એવી રીતે ઊભો છે કે તેણે પોતાનો ડાબો હાથ માથા પછવાડે લાવી તેનાથી જમણા પગને પકડ્યો છે, તેના એક હાથમાં એક લાકડી છે અને તે લાકડીના છેડા પર એક બકરી લટકે છે. બીજો એક નટ ગળામાં ઢોલ લટકાવી વગાડી રહ્યો છે. એક માણુસ હાથ ઊંચા કરી ઊભો છે અને તંબૂના દોરડા તરફ જોઈ રહ્યો છે. બીજા પાંચ માણુસો આમ તેમ ઊભા છે. ૪. ચોથી તસ્વીરમાં એક ઝાડ છે. ઝાડની નીચે પયગમ્બર ઈસુ ખ્રિસ્ત સાહેબ બેઠા છે. એક માણુસ તેમના પગને ચુંબન કરે છે. તેઓ એક વૃદ્ધ માણુસ સાથે વાતો કરે છે. બીજા ચાર માણુસો તેમની આજુબાજુ ઊભા છે.

આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ ચારે તસ્વીરો જે હાથીદાંતની હતી તે પિસ્તાના એક છોડા જેટલા હાથીદાંત પર હતી. જહાંગીર આ કલા જોઈ એવો આશ્ચર્યમુગ્ધ થયો કે તે લખે છે કે એક શાહી કર્મચારીએ એવું અદ્ભુત કામ કર્યું છે કે જે આજ સુધી થયું નથી, બલ્કે સાંભળ્યું પણ નથી. (તુઝુક, પા. ૯૭)

આધુનિક ઇતિહાસ–ગ્રન્થોમાં નહિ નોંધાયેલી આવી અનેક હકીકતો 'તુઝુકે જહાંગીરી'-માંથી જાણવા મળે છે.

કવિ દયારામકૃત 'કમલલીલા'

સુભાષ દવે

મૌલિક પદ્યકૃતિઓની રચનાની સાથે દયારામે સ્વમાનસને અનુકૂળ એવી સંસ્કૃત અને હિન્દી સાહિત્યની સંમાન્ય કૃતિઓ ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવાનો આદરપાત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે. સળંગ અનુવાદ કે ભાષાન્તર કહી શકાય તેવી દયારામની ત્રણ કૃતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે: 'શ્રીમદ્દભગવદ્દગીતા,' 'સૂરસારાવલી' અને 'કમલલીલા'. આ ઉપરાંત વ્રજભાષામાં એમણે રચેલા 'સતસૈયા' નામના બૃહદ્દ ગ્રંથ પરની સ્વરચિત ગુજરાતી ટીકા પણ અનુવાદ સ્વરૂપની જ છે, પરંતુ એમાં કવિની દૃષ્ટિ મૂળના અર્થઘન દૂહાઓમાં રહેલા ભાવને સવિશેષ સ્પષ્ટ કરવાની રહી હોવાથી, એમાં સળંગ અનુવાદનું સ્વરૂપ જળવાયું નથી.

ઉપનિષદોના દોહનરૂપ ભારતીય તત્ત્વવિદ્યાની પ્રમુખ કૃતિ શ્રીમદ્દભગવદ્ગીતાનો દયારામે કરેલો ગુજરાતી પદ્યાનુવાદ મૂળના તત્ત્વજ્ઞાનને વિશદતાથી અને સરળતાથી લોકભોગ્ય ભાષામાં ઉતારતો મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે. 'સૂરસારાવલી' અને 'કમલલીલા' પણ પુષ્ટિસંપ્રદાયને અભિપ્રેત પરબ્રહ્મસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની જીવનલીલા વર્ણવવા, હિન્દી-વ્રજભાષા સાહિત્યના અષ્ટસખા કવિ-ભક્તમંડળના પ્રમુખ ભક્તકવિ સૂરદાસે રચેલા 'सारावली' અને 'कालियदमनपुष्पलीला'ના અત્યન્ત વફાદારીપૂર્વકના ગુજરાતી પદ્યાનુવાદો છે.

અનુવાદ તરીકે ઉપર્યુક્ત ત્રણે કૃતિઓમાં 'કમલલીલા' સફળ કૃતિ કહી શકાય તેમ છે. સૂરદાસરચિત દશમસ્કંધ અંતર્ગત 'कालियदमनपुष्पलीला'ને દયારામે ૬૪ પદોમાં ઉતારી 'કમલલીલા'ની રચના કરી છે. મૂળ કૃતિનો અનુવાદ આપતાં એમણે મૂળના પદ ૫૬૧, ૫૭૪, ૫૭૬, ૫૭૭ અને ૫૭૮નો અનુવાદ આપ્યો નથી. વચમાંથી પ્રસ્તુત પદો એમણે ઉડાવી દીધાં છે! મૂળ કૃતિના પદ ૫૬૧માં યશોદાનો પુત્રવિરહ, પદ ૫૭૪માં કાળિનાગની દયનીય સ્થિતિ, પદ ૫૭૬-૭૮માં નાગપત્નીઓની શ્રીકૃષ્ણને પાછા ફરવા વિનંતી (જેમાં જુગટુ રમતા નાગનું શીશ હારી ગયો છું, એ વાતનો ઉલ્લેખ આવે છે) આલેખવામાં આવ્યાં છે. દયારામે આ પદો ઉડાવી દીધાં હોવા છતાં, કૃતિના વક્તવ્યના ગૂંફનમાં શિથિલતા પ્રવેશી નથી! આમ થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે મૂળમાં ૫૬૧મા પદમાં વર્ણવાયેલ યશોદાનો પુત્રવિરહ દયારામે પોતાની રીતે અન્ય પદમાં સંક્રાન્ત કરી દીધેલ છે. પદ-૫૭૪માં આપેલ શ્રમિત કાળિનાગનું ચિત્ર પણ દયારામે એકાદ કડીમાં ઉતાર્યું છે; પદ ૫૭૬-૭૮ મૂળમાં જ અસંબદ્ધ જણાય છે. કાળિનાગને નાથ્યા પછી નાગપત્ની તથા નાગ પોતે શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરે છે. આ સ્તુતિનો આરંભ ઠેઠ પદ-૫૬૮થી થઈ ગયો છે, જે પદ ૫૭૯ પર્યન્ત પહોંચે છે. એમાં વચમાં પદ ૫૭૬-૭૮માં નાગપત્નીઓની શ્રીકૃષ્ણને નાગશીશ પરત કરવા માટેની વિનંતી અસંબદ્ધ જ બને. આ રીતે જોતાં, એમ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે દયારામે પ્રસ્તુત બે પદો કાઢી નાખીને પોતાની ઔચિત્યબુદ્ધિનો ઉચિત પરિચય કરાવ્યો છે.

એક બાજુ આ પાંચ પદો કવિએ અનૂદિત કૃતિમાં દાખલ નથી કર્યાં તો બીજી બાજુ પોતા તરફથી સ્વતંત્ર બે પદો—પદ ૫૦ અને ૬૨—ઉમેર્યાં છે પણ ખરાં. એમાં પદ-૬૨મું અલબત્ત દયારામનું સ્વતંત્ર રચેલું નથી. સૂરદાસરચિત 'दावानलपानलीला'ના આરંભમાં જ અપાયેલું પદ દયારામે ઉપાડયું છે. પદ-૫૦માં નાગપત્નીઓએ કૃષ્ણચરણની કરેલી પ્રશસ્તિ દયારામે વર્ણવી છે. આ ઉપરાંત પદ-૬૪ને અંતે ચાર પંક્તિઓની અંતિમ કડી (જેમાં કૃતિની ફલશ્રુતિ કહેવાઈ છે) પણ દયારામની સ્વરચિત જ છે.

પ્રસ્તુત કથાનું મૂળ શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં છે, એ ખરું, છતાં સૂરદાસે જે સ્વરૂપમાં વસ્તુ-કથનનો વિકાસ નિરૂપ્યો છે, તે એની કલ્પનાપ્રતિભાનો મૌલિક ઉન્મેષ છે. પૌરાણિક કથાનકને સ્વ-શક્તિથી સવિશેષ કાવ્યક્ષમ બનાવી રચના કરવા બદલ જેટલો યશ ભક્તકવિ સૂરદાસને આપીએ તેટલો જ યશ આવી કલ્પનાસભર અગુજરાતી કૃતિને સ્વભાષામાં ઉતારીને સ્વભાષાના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરનાર કવિ દયારામને પણ આપવો ઘટે.

કૃષ્ણનો વધ કરવા માટે યોજેલી અનેક યુક્તિઓમાં અસફળ નીવડેલ કંસને નારદ મુનિ એક વિશેષ ઉપાય સૂચવે છે કે નંદરાજાનો ગર્વ ત્યજાવવા અને શ્રીકૃષ્ણનો નાશ થાય તે માટે યમુનાના જળમાં રહેતા કાલિઉરગ પાસેથી કમળો મંગાવવાનો દુર્ઘટ સંદેશો એમના પર દૂત સાથે મોકલો જેથી કમળની 'કુડી' વાત સાંભળીને નંદરાજાસમેત સૌ વ્રજજન ભય પામશે! નારદની આ યુક્તિથી કંસ ખુશ થયો અને એણે દૂતને સંદેશો લઈ વ્રજ મોકલી આપ્યો!

દૂત પાસેથી કાળિદ્રહમાંથી કમળ લાવવાનું કંસરાજાનું કહેણ સાંભળતાં જ નંદ-યશોદા ભયભીત બન્યાં, પરંતુ અંતર્યામી શ્રીકૃષ્ણે નંદ-યશોદાનું ઉદાસીનતાનું કારણ પૂછયું અને આશ્વાસન પણ આપ્યું. પછી યમુનાતટે રમવાને મિષે આવી પહોંચ્યા. ગેંડીદડાની રમત રમતાં શ્રીદામાનો દડો યમુનામાં પડ્યો! અને તે લેવાના બહાના હેઠળ કદંબવૃક્ષ પર ચઢી શ્રીકૃષ્ણે પડતું નાખ્યું યમુનાના જળમાં, કાલિદ્રહમાં જઈ કમળ લાવવા માટે.

કાલિદ્રહમાં પ્રવેશ કરતાં જ કાલિનાગની પત્નીઓએ બાળ શ્રીકૃષ્ણને આવા ભયાનક સ્થળે એકલા આવવાનું કારણ પૂછયું અને પોતાનો જીવ બચાવવા માટે તુર્ત જ પાછા ફરવા માટે વિનંતી કરી! પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે તો કાલિનાગ જગાડયો અને ઉભય વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયું.

યુદ્ધમાં કાલિનાગ હાર્યો ને શ્રીકૃષ્ણનો વિજય થયો. પછી કાલિનાગ પર કમળો મૂકી શ્રીકૃષ્ણ યમુનાના જળ પર, તટ પર, આવ્યા. દુ:ખી બનેલાં નંદ-યશોદા ને ગોપ-ગોપીઓમાં સર્વત્ર આનંદની લાગણી છવાઈ.

સહસ્રશકટ ભરીને કંસને કમળો મોકલાવ્યાં! કંસ આ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો ને મૂંઝાયો પણ ખરો. એને પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે શ્રીકૃષ્ણ નક્કી કોઈ અવતારી પુરુષ છે; પરંતુ અંતરનો આ ભય ને તે કારણે શ્રીકૃષ્ણનો નાશ કરવાની વૃત્તિ અંતરમાં જ રાખી ગોવાળો સાથે નંદને 'મહારાવ'નો શિરપાવ મોકલાવ્યો!

પછી ગોવાળો વૃંદાવનમાં યમુનાતટે પાછા ફર્યા. નંદરાજાને શિરપાવ આપ્યાની હકીકત જણાવી. આથી નંદરાજા તથા સર્વે વ્રજલોક આનંદમગ્ન બન્યાં ને આખો દિવસ યમુના-તટે ગાળ્યો!

વસ્તુસંકલનાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં પ્રસ્તુત કૃતિના પદ ૧ થી ૧૪માં કથાવસ્તુનો ક્રમિક વિકાસ દેખાય છે. પદ ૧૫ થી ૧૮માં પ્રસંગની સ્વાભાવિકતા હોવા છતાં કથાનું પોત પાતળું પડયું છે. પદ ૧૯ થી ૨૯માં શ્રીકૃષ્ણનો કાલિયદ્રહગમનનો મુખ્ય પ્રસંગ આલેખાયેલો હોવાથી કરુણની જમાવટ થઈ શકી છે અને તેથી કથાવસ્તુ પણ વેગ પકડતું લાગે છે. પરંતુ પદ ૩૬ થી ૩૮માં શ્રીકૃષ્ણમહિમાનું પુનરુચ્ચારણ કથાવસ્તુની એકાગ્રતાની આડે આવે છે. એ તરડ પદ ૩૯-૪૦માં નંદ-યશોદાના શોકનું કથન-વર્ણન કરતાં પાછી આછીપાતળી સંધાય છે. પદ ૪૧ થી ૫૪માં પણ એ જ સ્થિતિ છે. યમુનાતટ પર પધારેલા શ્રીકૃષ્ણનું નાગદંપતીએ કરેલું યશોગાન કવિએ આ ચૌદ પદોમાં ગાયું છે. પદ ૫૫ થી ૬૪માં વસ્તુનિરૂપણમાં પાછો વેગ પકડાયો છે.

રસદૃષ્ટિએ વિચારતાં પ્રસ્તુત કૃતિમાં મુખ્ય કરુણ રસનું અને તે સાથે વત્સલ, અદ્ભુત અને શાંતનું પણ નિરૂપણ થયું છે. જો કે કથાપ્રસંગ કરુણ રસને ઉપકારક હોવા છતાં કરુણ રસની પૂર્ણમાત્રામાં જમાવટ થઈ નથી! આના કારણમાં કવિની ઈષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણનું લીલાગાન ગાવાની અભીપ્સા હશે?

ગેંડીદડો રમતાં શ્રીદામાનો દડો શ્રીકૃષ્ણથી કાલિંદીના જળમાં પડયો. તે લેવા માટે શ્રીકૃષ્ણે જળમાં ઝૂકાવ્યું. શ્રીકૃષ્ણનું આ સાહસ જોઈ સખા ગોવાળોમાં એકદમ શોકની લાગણી છવાઈ ગઈ. સર્વ સખા આક્રંદ કરવા લાગ્યા:

હાય હાય કરી સખા રડયા સહુ ત્યાંય,
દડા કાજે શ્રીદામાએ, નંદનંદન માર્યો આંય!

દડાનું કાલિંદીમાં પડવું, એ લેવા માટે શ્રીકૃષ્ણનું જીવ સટોસટનું મરજિવિયાકૃત્ય શ્રોતા-વાચકમાં ચિત્તગત શોકની સ્થાયી વૃત્તિ જ ઉદ્દીપ્ત કરે છે. સખાઓના આક્રંદરૂપી વ્યભિચારીના સંયોગથી એ શોક પુષ્ટ બને છે અને એમ કરુણ આસ્વાદ્ય કોટિએ પહોંચતો દેખાય છે! કરુણનો અહીં આસ્વાદ થાય છે કે કરુણ અહીં વાચ્ય છે? રસનિષ્પત્તિ અર્થે વિભાવ અનુભાવ-વ્યભિચારી ભાવના સંયોગથી સ્થાયી શોકને કરુણની આસ્વાદ્ય ભૂમિકાએ લઈ જવાનો પ્રયત્ન અલબત કવિએ કર્યો છે, પરંતુ પંક્તિના આરંભમાં જ આવતા 'હાય હાય' શબ્દ કરુણની વ્યંજનાજન્ય અભિવ્યક્તિને વાચ્ય બનાવી દે છે!

માતા યશોદા ઘરકામમાં ગૂંથાયેલી છે. ત્યાં એકાએક એને ઉપરા-ઉપરી 'કુશુકન' થવા માંડે છે. સ્ત્રીસહજ મનોવૃત્તિ અનુસાર એ વ્યાકુળ બની છે! નંદને પણ એવા અપશુકન થયા હોવાથી એ પણ વ્યાકુળ બન્યા છે! આ પ્રકારના આલેખનમાં કવિએ કરુણને પોષક અનુભાવ-વ્યભિચારીનો ઉપયોગ કર્યો છે વ્યાકુળ બનેલાં નંદ-યશોદા 'ક્ષણ ભીતર ક્ષણ આંગણ' કર્યા કરતાં સમાચાર મેળવે છે, શ્રીકૃષ્ણ કાલિજળમાં ડૂબ્યાના, ત્યારે 'ધરણી પડી' ત્राહ્ય ત્राહ્ય પોકારતી યશોદા, ગોપાંગના અને મૂર્છાવશ બનેલ નંદરાજના ચિત્રાલેખનમાં કરુણનો ક્રમિક વિકાસ થતો અનુભવાય છે. એ કરુણનું આલંબન જ્યારે માતા બને છે, ત્યારે કરુણ પરકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. અહીં પુત્ર પ્રત્યેની વત્સલભાવના કરુણને ઘેરો બનાવવામાં ખપની નીવડી છે:

પોકારે માત ગયો ક્યાં કા'ન,
માખણ રાખ્યું તારે કારણ, કયમ વાર લગાડી શ્યામળવાન,

અતિ કોમળ તારું મુખ લાયક, નયન વિશાળ બે મોહનલાલ,
ગોરી ગાયનું દૂધ રાખ્યું મેં, વે'લા વળો રે વિઠ્ઠલબાળ. (પદ-૨૫)

'પોકારે માત ગયો કયાં કા'ન ' એ ટેકપંક્તિ, પદગત વત્સલકરુણના સંસ્કાર શ્રોતાના ચિત્તમાં, એનાં અનેક આવર્તનોથી સ્મૃતિપટ પર ચિરંતન અસર જારી રાખે છે.

છાતીફાટ રૂદન કરતી માતા યશોદાને ગોપાંગનાઓએ આશ્વાસન આપવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ વ્યર્થ ! આથી ગોપાંગનાઓની પણ અંતે એવી સ્થિતિ થઈ કે 'રડતાં ધરણી પડી ઘણું અકળાણી.' માતા યશોદાને ગોપાંગનાઓની સંતપ્ત મનોદશાના નિરાકરણ માટે બલરામે અંતે બોધવચનો સંભળાવ્યાં (પર-૨૮) અને એમ કરુણ શાંતમાં પર્યવસાન પામતો કવિએ અહીં બતાવ્યો છે.

શ્રીમદ્ભાગવતોક્ત આ કાલિયમર્દનનો કાવ્યક્ષમ પ્રસંગ દયારામે મહાકવિ સૂરદાસરચિત 'कालियदमनपुष्पलीला'ના આધારે પદમાળાના રચનાબંધમાં ઢાળવાનો સ્તુત્ય પ્રયત્ન કર્યો છે, એમ કરવામાં એમણે સામાન્યતઃ મૂળને શકય તેટલા વફાદાર રહેવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ સાથે કૃતિને સ્વભાષામાં ઉતારતાં ભાષાન્તર કે રૂપાન્તર કયાંક કયાંક પણ થયું છે, તો વળી કોઈ કોઈ સ્થળે ઉમેરણ પણ એમનાથી થવા પામ્યું છે.

સૂરદાસ કૃષ્ણલીલા-કાવ્યનો શ્રેષ્ઠ ગાયક હોવાની સાથે એનું અસાંપ્રદાયિક કવિમાનસ એ લીલાગાનમાં કવિપ્રતિભાને છતી કર્યા વિના રહેતું નથી, જ્યારે દયારામમાં આથી ઊલટું બન્યું છે ! સાંપ્રદાયિક દષ્ટિબિન્દુ દયારામનું કેન્દ્રબિન્દુ હોવાથી એમની કવિપ્રતિભાને અનેક સ્થળે અહીં ગુંગળાવું પડયું છે. કવિના આ દષ્ટિબિન્દુથી મૂળ કૃતિનો ભાવ કયારેક અનૂદિત કૃતિમાં રૂંધાતો કે મોળો પડતો આથી દેખાયા વિના રહેતો નથી !

મૂળ ભાવ, ભાષાલાલિત્ય, અર્થગાંભીર્ય કે વ્યંજનાવૈચિત્ર્ય જેવાં કૃતિનાં કલાત્મક ઉપાંગોની માવજત પણ જોઈએ તેવી કક્ષાની થઈ નથી. આના કારણમાં એક સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ કે વિભિન્ન ભારતીય ભાષાઓમાં કોમલતા અને સંગીતક્ષમતાની દૃષ્ટિએ જેવું બંગ ને વ્રજભાષાનું બંધારણ છે તેવું ગુજરાતી ભાષાનું નથી જ. સ્વભાષાની આ મર્યાદાને વશવર્તી દયારામે કેટલેક સ્થળે મૂળ ભાવના વધુ ઉચિત શબ્દાવલિમાં પણ વ્યક્ત કર્યાનાં દષ્ટાન્ત પ્રાપ્ત થાય છે. અનુવાદ કરતાં દયારામે કેટલેક સ્થળે દર્શાવેલું શબ્દપસંદગીનું ધોરણ મૂળ કરતાં પણ વિશેષ આકર્ષક ને ઉચ્ચતર નીવડયું જણાવ્યું છે. કૃતિમાંથી વિસ્તારભયે માત્ર એક દષ્ટાન્ત લઈ દયારામની અનુવાદકલાનો પ્રત્યક્ષ પરિચય અહીં ઉચિત ગણાશે.

શ્રીકૃષ્ણનો નાશ કરવા માટે કંસે અનેક ઉપાયો કર્યા, પણ બધા વ્યર્થ ! તૃણાવર્ત, કાગાસુર જેવા અસુરો પણ કૃષ્ણને હણવા અશક્તિમાન નીવડ્યા ! આથી કંસ નારદમુનિને કહે છે કે આ સાંભળી મને લાજ આવે છે. કવિ સૂરદાસ આ ભાવ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે :

नारद सौं नृपकरत बिचार, ब्रज मैं चे दोउ कोउ अवतार।
नंद-सुवन बलराम कन्हाइ। ईनकी गति मैं कछू न पाई।

तृनावर्त से दूत पठाए। ता पाछै कागासूर धाए।
बकी पठाई दई पहलै हीँ। ऐसनि कौ बल वै सब लेहीँ।
उनतैँ कछू भयौँ नहि काजा, यह सुनि-सुनि मोहिं आवति लाजा।
अब मुनि तुम इक बुद्धिविचारहु। सूर स्याम बलराम हिं मारहु।

सूरसागर खंड १, पृ. ४४०, पद-५२१

દયારામે ગુજરાતીમાં ઉતારેલો આ ભાવ નીચે પ્રમાણે છે :

નારદ શું નૃપતિ કરે વિચાર, વ્રજમાં બે બંધુ તણો અવતાર,
નંદનંદન બળરામ કે'વાય, જેની ગતિ મુજથી ન લે'વાય.
તૃણાવર્તાદિક દૂર જે ગયા, કેશી આદિક યમપુરી રહ્યા,
બકબકી કેરી ગતિ મુનિદેવ, થઈ ગઈ ગોકુળ મધ્યે સેવ.
કાજકારથી થયું નહિ કાજ, એ સુણી પુનિ મુનિ મુને આવે લાજ,
મુનિ એ માટે કરો સુવિચાર, કયમ દયાપ્રીતમ વશ થાય ઉદાર.

(પ્રાચીન કાવ્યમાળા, ગ્રં. ૧૩, પૃ. ૧)

રાગ બિલાવલમાં રચાયેલી મૂળની ૬ પંક્તિઓ, દયારામે અનુવાદમાં પણ એટલી જ સંખ્યામાં ઉતારી છે. ટેકપંક્તિની રચના મૂળમાં નથી. પરંતુ દયારામે અનૂદિત પદની પ્રથમ પંક્તિને ટેકપંક્તિ કહી છે. અલબત્ત એની રચનામાં કોઈ ચમત્કાર સધાયો નથી. ટેકપંક્તિમાં અનિવાર્ય લાગણીની ઘનતાનો અનુભવ કરાવવાની શક્તિનો અહીં અભાવ છે! વળી અંતિમ પંક્તિમાંની 'सूर स्याम'-ની કવિછાપ અહીં 'દયા પ્રીતમ' રૂપે કવિએ ઊતારી છે, જે કૃતિની મૌલિકતા હોવાનો આભાસ ઉત્પન્ન કરે છે. ब्रज मैं ये दोउ कोउ अवतार' આનો અનુવાદ દયારામે કર્યો છે: વ્રજમાં બે બંધુતણો અવતાર'. આમાં મૂળ કરતાં અર્થસ્પષ્ટતા સધાઈ છે, એ સ્પષ્ટ છે. આ જ પ્રમાણે પંક્તિ ત્રણમાં પણ મૂળ કરતાં વિશેષ અર્થસ્પષ્ટતા આવી છે; પરંતુ ત્યાં એ સાથે મૂળગત ભાવ અભિવ્યંજિત થતો નથી! સૂરદાસની પંક્તિ પરથી એવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે કે તૃણાવર્ત 'से'–જેવા દૂતો મોકલ્યા અને તેમનાથી પણ શ્રીકૃષ્ણનો વાળ વાંકો ન થયો જાણીને તેની પાછળ કાગાસુરને દોડાવ્યો (धाए). અહીં 'से' અને 'धाए' શબ્દોથી ભાવાભિવ્યક્તિમાં ઉપસી આવતી dynamic સ્થિતિ અનૂદિત પદમાં અનુભવાતી નથી. ત્યાંનું ચિત્રણ static જાણે બની જાય છે!

તો વળી ત્રીજી પંક્તિમાં 'યમપુરી રહ્યા'—એવા શબ્દો પ્રયોજી મૂળ કરતાં અન્ય નવો જ ભાવ દયારામે પ્રગટાવ્યો છે. આ શબ્દોથી શ્રીકૃષ્ણની શારીરિક શક્તિનો ભાસ કવિએ જાણે પ્રગટાવ્યો છે. વળી 'યમપુરી' શબ્દ પાપીઓની હીનગતિનો સૂચક પણ બને છે. આમ અહીં મૂળનો ભાવ રૂપાંતર પામતાં કવિની સાંપ્રદાયિક માનસ-મુદ્રા પણ ઉપસી આવતી પણ જોઈ શકાય.

મૂળની છેલ્લી પંક્તિમાં વ્યક્ત થતો ભાવ અનુવાદમાં ઊતર્યો નથી. ' 'सूर स्याम बलरामहिं मारहु'—આ સમચરણમાં પ્રયોજાયેલ અંતિમ શબ્દ 'मारहु' દ્વારા કંસવાણીમાં ક્રોધ અને વૈરવૃત્તિની વેધકતા પ્રગટી છે; 'વશ થાય ઉદાર' એ અનૂદિત પંક્તિમાં આ ભાવ સહેજ પણ ઊતર્યો નથી એટલું જ નહિ મૂળના ભાવથી જાણે વિરોધી ભાવ—વશ કરવાનો ભાવ—ગોપી જાણે શ્રીકૃષ્ણને વશ કરવા માગતી હોય એવો—અહીં 'વશ' શબ્દથી પ્રગટતો દેખાય છે,

આવી અનેક મર્યાદાઓ હોવા છતાં કયારેક શબ્દપસંદગીમાં દયારામે સૂરદાસ કરતાં પણ વિશેષ ઔચિત્ય દાખવ્યું છે. પંક્તિ ૫માં 'उनतैं कछू नहि काजा'નો અનુવાદ કરતાં પ્રયોજાયેલ 'કાજકાર' શબ્દ એનું દૃષ્ટાન્ત છે. આ જ પ્રમાણે પંક્તિ બે 'नंदसुवन बलराम कन्हाइ। इनकी गति मैं कछू न पाइ।'ને પણ ઉતારતાં પ્રથમ શબ્દ 'नंदसुवन'ને બદલે નંદનંદન દયારામે યોજ્યો છે. અહીં 'નંદ-સુવન बलराम कन्हाइ' એ સમસ્ત શબ્દાવલિનો ભાવ દયારામે આ એક જ શબ્દમાં કુશળતાથી ઉતાર્યો છે. નંદના સદનમાં ને નંદનંદન-કૃષ્ણ એવા બે અર્થો આ 'નંદનંદન' શબ્દમાં સમાવ્યા છે.

કૃતિના સંપૂર્ણ અભ્યાસ પરથી એવું તારણ કરી શકાય કે પ્રસ્તુત કૃતિ મૂળાનુસાર પદ્યાનુવાદ છે. અનુવાદકે લીધેલી સ્થળે સ્થળે છૂટ મૂળ કૃતિ પ્રત્યેની એની વફાદારીને વિઘાતક નીવડી નથી!

અનુવાદક તરીકે દયારામનું મૂળ કૃતિઓ પ્રત્યેનું વલણ સાચા સહૃદયીનું છે. કૃતિગત ભાવ-વિષયને એમણે આત્મસાત કર્યો છે, પરંતુ એમનું સહૃદયી કલાકાર માનસ અનુવાદ તરીકે એક બીજું જ ઉદ્દિષ્ટ જુએ છે, અને તે મૂળ કૃતિના આશયને શકય તેટલી સરળતા ને વિશદતા અર્પી કૃતિને લોકભોગ્ય બનાવવી તે. એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે સ્થળે સ્થળે કલાકાર સર્જક માનસને અહીં ગુંગળાવું પડયું છે! એમ છતાંય અંતમાં કહેવું જોઈએ કે સમગ્ર રીતે જોતાં દયારામની મધુર પ્રવાહી અને સરળ ગુજરાતી ભાષામાં 'કમલલીલા' એવું ઉચિત અનૂદિત રૂપ પામી છે કે જ્યાં સુધી એનું મૂળ ચીંધવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી એને મૌલિક રચના માનવાનું મન થાય, અને આજ સુધી પ્રસ્તુત કૃતિ કવિની મૌલિક રચના જ મનાઈ છે એ હકીકત આની પુષ્ટિ કરી શકે છે.

સાહિત્યસર્જનનાં મૂળ

પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક

પ્રત્યેક જીવન્ત પ્રાણી એક કેન્દ્ર છે. એ કેન્દ્ર અને તેની આજુબાજુની પરિસ્થિતિ વચ્ચે આપ-લે થાય છે, અને તેને આધારે પ્રાણી જીવે છે. આવા જીવનતત્ત્વને અવલંબીને આપણી ચેતના વ્યક્ત થાય છે. ચેતનાનું બંધારણ પણ આપ-લે ઉપર ઘડાયેલું છે. બાહ્ય જગત આપણી ચેતનામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, અને આપણી ચેતનાના વ્યાપારથી એ પ્રતિબિંબને નવેસરથી ઘડીને, આપણે બાહ્ય જગતને ગોઠવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ, અને આ સળંગ વ્યાપાર દ્વારા આપણી ચેતનાનો વિકાસ સધાય છે.

બીજી દૃષ્ટિએ કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે બાહ્ય વિશ્વમાંથી એક પ્રવાહ ચેતનાના કેન્દ્ર તરફ આવે છે, અને બીજો પ્રવાહ ચેતનાના કેન્દ્રમાંથી બહાર જાય છે, અને બહારના વિશ્વ ઉપર પોતાની છાપ પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એનાં અંગોને નવેસરથી રચે છે—આવા કેન્દ્રાપગામી વ્યાપારમાં હરકોઈ કલાનું ઉદ્ભવ સ્થાન છે.

પ્રત્યેક કેન્દ્રાપગામી વ્યાપારને કલાની દૃષ્ટિએ, બાળકો જુએ છે તેમ, જોઈ શકાય ખરો, પરંતુ આથી પ્રત્યેક કેન્દ્રાપગામી વ્યાપારને કલા કહી શકાય નહિ. ઘણુંખરું તો આપણી જરૂરિયાતોને પૂરી પાડવામાં કે પછી કૃત્રિમ રીતે અનાવશ્યક જરૂરિયાતોને ઊભી કરીને તમામ જરૂરિયાતોને સંતોષવામાં આપણે આપણી ચેતનાના વ્યાપારનો ખર્ચ કરીએ છીએ. આપણા જીવનના આવા વ્યાપારમાં આપણી ચેતના મુક્ત રીતે વ્યક્ત થઈ શકતી નથી. પરંતુ જીવનતત્ત્વને આધારે જ આપણી ચેતના ટકી શકે છે—આથી જીવનને ટકાવી રાખવાની એની એક ફરજ થઈ પડે છે, અને શારીરિક કે માનસિક જરૂરિયાતોને પૂરી પાડવામાં આપણી ચેતનાનો ખર્ચ થઈ જાય છે, અને કલાનું તત્ત્વ માર્યું જાય છે.

કલાનો વિષય બહુ વ્યાપક છે. અહીં માત્ર સાહિત્યમાં સર્જન કઈ રીતે થાય છે તેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. દરેક કલાને પોતાનું ઉપાદાન હોય છે, આવા બાહ્ય ઉપાદાન ઉપર કલાકાર પોતાની છાપ પાડે છે. સંગીતનું ઉપાદાન જેમ સ્વર છે તેમ સાહિત્યનું ઉપાદાન શબ્દ છે. શબ્દ અને સ્વર બંને સાંભળવાના હોય છે, અને તે દૃષ્ટિએ એ એકરૂપ છે. શબ્દ અને સ્વરનું ઉપાદાન એટલું તો નિર્મળ છે—પથ્થર કે માટીના ઉપાદાન જેટલું એ પાર્થિવ નથી, એટલે કે સ્વર અને શબ્દમાં જડતા નથી, અને તેથી આધ્યાત્મિક ભૂમિકાના ઊંચામાં ઊંચા અનુભવ સુધી એ લઈ જઈ શકે છે એમ કહ્યું છે.

આપણે આટલે ઊંડે ન જઈએ તો પણ સાચા સાહિત્યનું સર્જન કઈ ચેતના દ્વારા થાય છે એ પ્રશ્નને આપણે અહીં ચર્ચીશું. સામાન્ય રીતે એમ કહેવાય છે કે આપણી સાદી, જીવતી

જાગતી, પરિમિત ચેતનાથી સાચા સર્જકને પર થવું પડે છે. આપણી આ વ્યક્તિગત ચેતના બાહ્ય વિશ્વ સાથેની ગડમથલમાં એટલી તો રચીપચી રહેલી છે કે એ દ્વારા કશું સાચું મૂલ્યવાન સર્જન થઈ શકે એ અશક્ય છે.

ઘણા કલાકારો કે કવિઓ આની સાક્ષી પૂરે છે. તેઓ એમ કહે છે કે આપણી આ બાહ્યાભિમુખ પરિમિત ચેતનાની ઇચ્છાશક્તિથી પોતાનું સર્જન પર છે, તથા આ ચેતનાની જેટલી ડખલ ઓછી તેટલું સર્જન વધારે સારું થઈ શકે. આપણી બાહ્યાભિમુખ ચેતના આપણા પોતાના અનુભવોમાંથી આપણને લાગેવળગે છે તે રીતનું બાહ્ય વિશ્વનું એક ચિત્ર કોરી કાઢે છે, અને પરિમિત ચેતનાએ સર્જેલ ચિત્ર જ્યારે પડી ભાંગે ત્યારે માણસને આઘાત લાગે છે. આવા આઘાતને પરિણામે સામાન્ય માણસ સાંકડે મોકળે ફરીથી પહેલાના જેવી જ સૃષ્ટિ રચવાનો પ્રયત્ન કરે છે, નરસિંહ મહેતા જેવો કોઈ હોય તો ઈશ્વરને શરણે જાય છે, અને કોઈ હોય તો કવિ થાય છે! સાચો કવિ (કે સાચો ભક્ત) સામાન્ય માણસની સૃષ્ટિમાં બંધાઈ રહેતો નથી. અનેક સૃષ્ટિ કે એક ને એક સૃષ્ટિ અનેક રીતે એ રચે છે. જીવનના સાધારણ વ્યાપારમાં અમુક કરવું છે એમ નિશ્ચય કરીને આપણે પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ, પરંતુ કવિ સર્જન કરે છે ત્યારે પોતાની સાદી ઇચ્છાશક્તિના બલને આધારે એ કાવ્ય લખવા પ્રેરાતો નથી.

તો પ્રશ્ન એ છે કે કાવ્યની સ્ફુરણા જાગે છે ક્યાંથી? માનવની પ્રત્યેક ઉચ્ચતર ભૂમિકાની પ્રવૃત્તિનાં મૂળ ઘણાં ઊંડાં હોય છે. સાધારણ બાહ્યાભિમુખ વ્યાપારોનાં મૂળ પણ ઊંડા જ હોય છે. સામાન્ય વ્યાપારો વિશે એમ કહી શકાય કે તેનાથી આપણે એટલા ટેવાઈ ગયેલા છીએ કે તેનાં મૂળ શોધવાનું આપણને સૂઝતું નથી. પરંતુ માનવચિત્તના સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત અનુસાર પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનું મૂળ તેના અનુરૂપ સંસ્કારોના ઉદ્‌બોધનમાં રહેલું હોય છે. આ જ રીતે કલા કે કાવ્યની પ્રેરણા માનવચિત્તના ઊંડાણમાં ભારેલા સંસ્કારોના પરિપાકમાં થાય છે.

આ તમામ સંસ્કારો આપણી આંતર ચેતનામાં ડૂબેલા છે. એ ચેતનાનું આપણને સીધું ભાન કે જ્ઞાન શક્ય નથી, અને અહીં મહામોટી મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. માનવચિત્તની આંતરચેતના અત્યંત વિચિત્ર છે. આપણી જાગ્રત ચેતનામાં જેમ એકાગ્ર, ક્ષિપ્ત, મૂઢ એવી ભિન્ન ભિન્ન ભૂમિકાઓ છે, તેવી જ રીતે આંતરચેતનામાં પણ અનેક સ્તર રહેલાં છે. જ્ઞાનીએ કહ્યું છે કે અનાદિ કાળથી જડ દ્રવ્યમાંથી વિકાસ થતાં થતાં માનવચિત્ત એના દેહમાં વ્યક્ત થયું, તે તમામ યુગોના સંસ્કારો માનવની આંતરચેતનામાં ડૂબેલા છે. જેને યુરોપીય વિચારકો Collective Unconscious—સમસ્ત માનવજાતની આંતરચેતના તરીકે ઘટાવે છે; તેનાથી પણ આ વિચારસરણી ઊંડે જાય છે, અને તેને આપણે Earth's Unconscious–આપણી પૃથ્વીની આંતરચેતના સાથે સરખાવી શકીએ. આ વિકાસ કંઈ હરહંમેશ થયો નથી, તેમ એક સીધી લીટીમાં પણ થયો નથી. પરંતુ અનેક અથડામણ, ઘડમથલ, ભૂલો તથા આડાઅવળા માર્ગમાંથી પસાર થતી અજ્ઞાનમય પ્રકૃતિના પ્રયત્નોને અંતે આ માનવચિત્ત વ્યક્ત થઈ શક્યું છે. આ સળંગ વિકાસવ્યાપારમાં અજ્ઞાનમય પ્રકૃતિ પોતામાં પ્રતિબિંબિત થએલા અધ્યાત્મ તત્ત્વને અનુરૂપ કોઈ ચિત્ર વિશ્વમાં પેદા કરવા પ્રેરાઈ, તેમાં થએલા તમામ આંધળા કે અંધારામાં થએલા પ્રયત્નોના ગંદા અંધકારમય સંસ્કારો અને વાસનાઓ ઘસડાતા પૂરના કાદવની જેમ માનવ-

ચિત્તમાં પડ્યાં છે. આપણી આંતરચેતનાનું આ અંધકારમય પાસું છે. પરંતુ આપણી જાગ્રત ચેતનાને જેમ જુદાં જુદાં પાસાં અને ભૂમિકાઓ છે, તેમ આપણી આંતરચેતનામાં પણ અનેક સ્તર હોય છે એમ કહ્યું છે. અજ્ઞાન અને મૃત્યુ તરફ ઘસડી જતા અંશો એમાં છે, તો તેની અંદર એવા તો પ્રકાશમય પ્રદેશો છે કે માણસ એમાંથી તરીને શુદ્ધ અધ્યાત્મ તત્ત્વના પ્રતિબિંબ કે પછી એ તત્ત્વ સુધી–એનો પ્રયત્ન અને ઉપરની કૃપા હોય તો એ ત્યાં–જઈ શકે છે!

આપણી બાહ્યાભિમુખ પરિમિત જાગ્રત ચેતનાના દૃષ્ટિબિંદુથી વિચાર કરીએ, તો સૌ કોઈને જાણ છે કે માણસમાં જેટલે અંશે ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ ઓછો, જેટલે અંશે મલિન તત્ત્વો ઓછાં, તેટલે અંશે તેનું વ્યક્તિત્વ વધારે વિશાળ હોય છે. આપણી આંતરચેતનાને આ નિયમ જુદી રીતે લાગુ પડે છે: એટલે કે એમાં અંધકારમય સંસ્કારો કે વાસનાઓનું અસ્તિત્વ કે એનો પરિપાક જેટલે અંશે ઓછો તેટલે અંશે એ આંતરચેતના વધારે નિર્મળ અને વ્યાપક બને છે, અને આખા વિશ્વને પણ એ આલિંગી શકે!

આપણે પહેલાં કહ્યું તેમ આ આંતરચેતનાનું આપણને સીધેસીધું ભાન કે જ્ઞાન નથી, અને છતાં એનો વ્યાપાર હરહંમેશ અવિરત રીતે થયે જાય છે. દરેક વ્યક્તિમાં આ વિશ્વવ્યાપી સરળ છતાં ગંભીર આંતરચેતના રહેલી છે, માત્ર આપણે આપણી બાહ્ય દુનિયામાં એટલા મશગુલ છીએ કે એ ચેતનાને આપણે સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરવા દેતા નથી. કોઈ દરદીને દવાથી બેભાન કરીને ગંભીર ઑપરેશન કર્યું હોય, ત્યાર પછી એ ભાનમાં આવે તોપણ એને કશા દુઃખનું કે એને શું શું કરવામાં આવ્યું તેનું સ્મરણ હોતું નથી, બલ્કે ઑપરેશન કરવામાં આવ્યું છે એ વાત પણ સીધી રીતે એની જાણમાં આવતી નથી. પણ એની જાગ્રત ચેતનાને હિપ્નોટીઝમથી ઊંઘાડી દેવામાં આવે, તો જાગ્રત ચેતનાની સુષુપ્તાવસ્થામાં, ઑપરેશન દરમિયાન જે કંઈ કરવામાં આવ્યું તેની તમામ વિગતો અણિશુદ્ધ રીતે દરદી કહી જાય છે. આ એની આંતરચેતનાનો વ્યાપાર છે; એ ચેતનાને સુખદુઃખનું સંવેદન થતું નથી, અને છતાં આપણે કહી શકીએ કે કોઈ બીજા માણસને ઑપરેશન કરવામાં આવ્યું હોય તેવા પ્રકારનું ત્રાહિત જાતનું–અંગત નહિ એવું–પૂરેપૂરું પ્રત્યેક વિગતનું ભાન એ ચેતનાને હોય છે, અને એનું સ્મરણ પણ હોય છે. આપણી અજ્ઞાનથી ભરેલી જાગ્રત ચેતનાને જ માત્ર સુખદુઃખનું સંવેદન થાય છે, અને આપણાં સુખદુઃખ બંને બહુ છીછરાં કે ઉપરચોટીઆં છે. આપણે સ્વપ્રયત્નથી જો આપણી જાગ્રત ચેતનાને ભૂંસીને વિશાળ આંતરચેતનાના અંધકારમય નહિ પણ સૌમ્ય પ્રદેશોમાં વસી શકીએ, તો છીછરાં સુખદુઃખના ગુલામ મટી જઈએ. આપણી પરિમિત જાગ્રત ચેતના આપણા અનુભવોનાં અમુક અંગોને પસંદ કરીને એક ઇમારત રચે છે, અને પછી આપણી સંકુચિત બુદ્ધિની મદદથી તેના સત્ય કે તત્ત્વ સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ બુદ્ધિ અમુક પ્રમાણગત આવશ્યકતાઓના સિદ્ધાન્તોની મદદથી આગળ ચાલે છે: ઉ.ત. સીધેસીધા આત્યંતિક વિરોધી સિદ્ધાન્તો કે વિગતો એકીસાથે સત્ય હોઈ શકે નહિ. આ રીતે વિરોધી જોડીઆં અંગોને ઊભાં કરીને બુદ્ધિ આગળ ચાલે છે, અને આવાં વિરોધી દ્વંદ્વો ન હોય તો આપણી બાહ્યાભિમુખ પરિમિત ચેતનાની બુદ્ધિ આગળ પગલું ભરી શકતી નથી. વ્યક્તિ–સમષ્ટિ, સાચું–ખોટું, સારું–નરસું, સુખ-દુઃખ ધ્યાન-બેધ્યાન વગેરે અનેક પ્રકારનાં દ્વંદ્વો આપણા વિચાર–વ્યાપારના પાયામાં મૂળભૂત રીતે

સંકળાએલાં છે. પરંતુ પેલી વિશાળ, કૂટસ્થ, નિત્ય એવી આંતરચેતનાને આ દ્વંદ્વો બંધનકારક થતાં નથી. સ્થળ અને કાળનાં બંધન પણ એને નડતાં નથી. આપણી જાગ્રત ચેતનાને ધ્યાન આપવા પ્રયત્ન કરવો પડે છે, કંઈક દુઃખકારક બાબત હોય તો બીજી દિશામાં ધ્યાન આપી શકાતું નથી, અને કલાકોના એકાગ્ર ધ્યાન પછી થાક લાગે છે. પરંતુ આપણી આંતરચેતનાનું બંધારણ એવું છે કે એકીસાથે અનેક વિગતોને ધ્યાન આપી આલિંગી શકે છે. અનેક વિગતોના સમૂહમાંથી એક એક વસ્તુને છૂટી પાડીને, એના પ્રત્યે ધ્યાન આપવાનો આપણી સામાન્ય ચેતનાનો નિયમ આંતરચેતનાને લાગુ પડતો નથી. અસંખ્ય વિગતો પ્રત્યે એકીસાથે ધ્યાન આપીને પ્રત્યેક વિગતના સંસ્કાર પોતાનામાં સંગ્રહી શકે છે, અને એમ કહી શકાય કે આંતરચેતનાની ધ્યાન આપવાની પદ્ધતિ લગભગ યંત્રવત્ હોય છે. આપણી ઇચ્છાશક્તિ અને યંત્રના આપોઆપ થતા વ્યાપાર વચ્ચે આપણે વિરોધ સ્થાપિત કરીએ છીએ, પરંતુ આ વિરોધ આંતરચેતનામાં આપોઆપ શમી જાય છે. અસંખ્ય વિગતો કે બનાવોમાંથી કોઈ એકને પસંદ કરીને માત્ર એને જ જાણવાનો પક્ષપાત ત્યાં નથી : એક દૃષ્ટિએ કહી શકાય કે એ ચેતનામાં અપાર સમતા રહેલી છે. આપણી સામાન્ય બુદ્ધિએ ઉપજાવી કાઢેલાં વિરોધી દ્વંદ્વોનું નિરાકરણ આ ચેતનામાં આપોઆપ થતું લાગે છે, અને છતાં એમાં અમુક પ્રકારનું વ્યાપક વ્યક્તિત્વ રહેલું છે. આપણી સામાન્ય બુદ્ધિ કરતાં એમાં વધારે દૂરગામી સર્વગ્રાહી બુદ્ધિ છે, અને સત્યનું તથા સૌંદર્યનું જ્ઞાન એ ચેતનામાં છે. એ જે તત્ત્વની સમતા રાખી, પસંદગી કરે છે, તે કોઈ ટૂંકા સ્વાર્થી હેતુથી પ્રેરાઈને નહિ પણ પસંદ કરેલી વસ્તુ સાથે એ આત્મસાત થઈ જાય છે. સુખદુઃખનું આપણને થાય છે તેવા સંવેદનથી એ પર છે, અને છતાં એ ચેતનામાં શુદ્ધ આનંદ હોઈ શકે એ વાત સામાન્ય બુદ્ધિની મદદથી આપણે સમજી શકીએ એમ છે. પ્રકાશમય આંતરચેતનાનાં ઉચ્ચ ભૂમિકાનાં આ લક્ષણો છે. અને તેમાં આપણે એક વધારાનું તત્ત્વ પણ ઉમેરી શકીએ કે એની પક્ષપાત વગરની પસંદગીમાં સૌંદર્યનું ભાન પણ આવી જાય છે—અને એ ભાન એટલું તો આર્ષ છે કે સામાન્ય રીતે આપણે જેને કુરૂપતા માનીએ, તે પણ ત્યાં સૌંદર્યરૂપ બની શકે છે.

કોઈ કોઈ વ્યક્તિઓ આ વિશાળકાય આંતરચેતના પ્રત્યે અભિમુખ હોય છે. આવા સંપર્કને લઈને તેવી વ્યક્તિઓમાં અમુક શક્તિઓ આપોઆપ ઊતરી આવે છે. વિભૂ એવી આ અંતરચેતનામાં અમુક પ્રકારની પોતાની વિશિષ્ટ સ્વતંત્ર પ્રમાણગત આવશ્યકતા હોય છે. એ આવશ્યકતાને અનુસરીને વ્યક્તિ વ્યક્તિમાં ભિન્નભિન્ન શક્તિઓ ઊતરી આવે. આપણી જાગ્રત ચેતનાની સાથે જો એ ચેતનાનો સભાન સંબંધ બંધાય, તો શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે શતાવધાનના પ્રયોગો કર્યા તે શક્ય બને, અને એ પ્રયોગો છોડવા પણ પડે! અથવા એવી વ્યક્તિ કદાચ ભવિષ્ય જાણી શકે, અથવા Extra-Sensory Perception—ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગ વગર બાહ્ય વસ્તુઓનું એનામાં અવધિજ્ઞાન ઊતરી આવી શકે. ગમે તેમ હોય પરંતુ આવી 'સાઈકિક' વ્યક્તિઓ પોતાની શક્તિઓનો ઉપયોગ અંગત સ્વાર્થ માટે કરે, અથવા અંગત સ્વાર્થના અંશને એના ઉપયોગમાં સેળભેળ થવા દે, તો કાં તો એ પોતાની શક્તિ ગુમાવી બેસે, અને નહિ તો પોતે જીવતો રહે તોપણ એવી વ્યક્તિનો સૂક્ષ્મ અર્થમાં નાશ થાય છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે આ બધાને કલાના કે ઉત્તમ સાહિત્યના સર્જન સાથે શો સંબંધ છે?

સાહિત્યમાં કે કોઈ પણ કલામાં કવિ પોતાના અનુભવો વ્યક્ત કરે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે પોતાનો વ્યક્તિગત અનુભવ કોઈ કવિ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરે તો કંઈ કાવ્યનું સર્જન થઈ જાય ! પરંતુ કવિ પોતાના અનુભવોમાંથી પોતાનું પરિમિત સંકુચિત વ્યક્તિત્વ કાઢી નાંખે, એટલે કે પોતાના અનુભવોનું "સાધારણીકરણ" થવા દે, તો એના અનુભવોમાં કાવ્યમાં વ્યક્ત કરવાનું મૂલ્ય ઊતરી આવે, અને તો જ છેવટે રસનિષ્પત્તિ થઈ શકે. કાવ્યના સર્જનને આપણી સાદી સીમાબદ્ધ બાહ્યાભિમુખ ચેતનાની સાથે સંબંધ નથી, પરંતુ પ્રકાશમય આંતરચેતનાની ભઠ્ઠીમાં એના તમામ અનુભવો—અનુભવો એટલે કે વિશાળમાં વિશાળ અર્થમાં એની ચેતનામાં જે કંઈ આવે તેને એમાં ઓગાળીને શુદ્ધ બનાવે તો જ ખરું સર્જન શક્ય બને છે. "સાધારણીકરણ"નો આ વ્યાપાર આંતરચેતનાનાં જે સ્તર ઉપર થાય તેના ઉપર સર્જનનાં મૂલ્યનો આધાર છે. આપણી સામાન્ય જાગ્રત ચેતનાની સપાટીમાં જે કંઈ આવે, જે કંઈ બને, અથવા જે જે તત્ત્વો વચ્ચે સાહચર્યથી થોડો પણ સંબંધ બંધાય તે તમામને કાવ્યમાં વ્યક્ત કરવાનો બહુ અર્થ નથી. કોઈ પણ બનાવનો વ્યક્તિના જીવનમાં ગમે તેટલો મહાન પણ અંગત અર્થ હોય તેવા બનાવને કલામાં કે સાહિત્યમાં ખાસ સ્થાન નથી. શું સાહિત્યમાં કે શું કલામાં આજકાલ, આપણી બાહ્યાભિમુખ પરિમિત ચેતનાની સપાટીમાં જે કંઈ બને તેને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે, અને પરિમિત ચેતનાની સપાટીમાં જેટલી રચના (constructions) પેદા થાય તેને આલેખવામાં લેખકો કે ચિત્રકારો મથે છે: આજકાલના Existentialism કે યુરોપમાં પ્રચલિત એવા અસ્તિત્વવાદના નામે પણ આવા પ્રયોગો થાય છે, પરંતુ એ સર્જન પત્તાંના મહેલ જેવું લાગે છે, એમાં સ-ઘનતા કે કશું સાચું મૂલ્ય ઊતરી આવતાં નથી–માત્ર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એટલું કહી શકાય કે અમુક વ્યક્તિને અમુક કાળે આમ-આમ-લાગ્યું કે ભાસ્યું ! !

આવી જ રીતે વિરાટકાય, વિશ્વવ્યાપી આંતરચેતનામાં એક બાજુ અજ્ઞાનમય સંસ્કારોના અંધકારનો આપણે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમાં કવિ પોતે ડૂબકી મારે તો કોઈક પ્રકારની આકર્ષક રચના એ જરૂર ઉત્પન્ન કરી શકે–પરંતુ તેમાં કશું શાશ્વત મૂલ્ય સર્જાતું નથી. આંતર ચેતનાના એ પ્રદેશમાં કલાકાર માત્ર ભૂતકાળમાં અજ્ઞાનમય પ્રકૃતિએ કરેલા અનેક અખતરા કે ખતરાઓના વમળમાં જેમ યોગનો કોઈ સાધક અજ્ઞાનમાં અફળાયા કરે તેમ અટવાયા કરે છે, અને ભવિષ્યમાં ચેતનાનો જે વિકાસ થવાનો છે તેનાં મૂલ્યોથી એનું સર્જન વંચિત રહે છે. ઊંડી આંતર ચેતનાના પ્રકાશિત નક્ષત્રોના પ્રદેશમાં થએલું સાધારણીકરણ કંઈ અલૌકિક હોય છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં જેમ ધ્યાનની અનેક સમાપત્તિઓ કરીછે, તેમ આ આંતર ચેતનામાં પણ અનેક ભૂમિકાઓ હાય એમ આપણે માનવું પડે, કારણ કાવ્યોના પણ આવા અનેક પ્રકાર હોય છે.

અમુક લોકો પહેલેથી જ 'સાઈકિક' (Psychic) હોય છે; પીટર ફ્રાન ડર હર્ક જેવાને અકસ્માતમાં માથામાં ઈજા થઈ અને એની સ્વાર્થી ચેતના ભૂંસાઈ ગઈ અને આંતર ચેતના બહાર આવી. બીજા કોઈને માનસિક આઘાત લાગે અને એની સામાન્ય ચેતના છિન્નભિન્ન થઈ જાય અને એ પોતે ઊંડે ઉતરી જાય—અને ત્યાંથી એનામાં નવી દૃષ્ટિ ઊગે, અને તેને લઈને કવિ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની જેમ એ કવિ બને, અથવા આ જ રીતે કોઈ સાધક સાધનામાં પોતાની આંતરચેતનાના પ્રકાશમાં પ્રવેશ કરી આગળ ચાલે—આમ આ માર્ગમાં ગમે તે બની શકે.

વિષયના નિરૂપણમાં આપણે આટલે આવ્યા તો આપણે એમ પ્રતિપાદન કરી શકીએ કે આંતર-ચેતનાના પ્રકાશમય પ્રદેશમાંથી વ્યક્તિ પોતે, અત્યારની આપણી જાગ્રત ચેતના છે તેનાથી ઉચ્ચતર ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરે, તો આ ભૂમિકા પર સાધારણીકરણનો જે વ્યાપાર થાય તે દ્વારા જ ઉત્તમ કોટિના સાહિત્યનું સર્જન થાય. પોતે કવિ થવું છે એવો નિશ્ચય કરીને કોઈ પોતાની આંતરચેતનાનાં દ્વાર ખખડાવે તો એ કવિ ન થઈ શકે. આવી જ રીતે યુવાવસ્થાનાં કેટલાંએક વર્ષોમાં કોઈ એ સારાં કાવ્યો લખ્યાં હોય, માટે હરહંમેશ એ સારાં કાવ્યો લખી જ શકે, અથવા એ કવિ કહેવાવો જ જોઈએ—એવું અનુમાન કોઈ પ્રમાણગત આવશ્યકતા દ્વારા બાંધી શકાય નહિ. ઘણા કવિઓના જીવનસમસ્તના સર્જનનો ગ્રંથ લઈએ, તો આંતરદૃષ્ટિવાળો વિવેચક જોઈ શકે કે કવિની પ્રતિભાએ એના આંતરિક ધીર ગંભીર ચેતનાનાં વહેણ સાથેનો સંપર્ક ક્યારે અથવા ક્યારથી ગુમાવ્યો હતો. એવો કોઈ હતભાગી માણસ નહિ હોય કે જે એક વાર પણ આ ધીર ગંભીર આંતર ચેતનાના સંપર્કમાં ન આવ્યો હોય. ડૂબતા માણસને કહેવાય છે કે ત્રણ વાર પાણી પોતાની સપાટી ઉપર લાવે છે–તેવી જ રીતે આપણે આપણી બાહ્યાભિમુખ ચેતનામાં ડૂબેલા હોઈએ, તોપણ જીવનમાં અનુભવેલો કોઈને કોઈ આઘાત કે ઊંડી લાગણી આપણને આપણી આંતર ચેતનાના ઊંડાણ સુધી લઈ જાય છે. આપણા વિશ્વની પ્રત્યેક વસ્તુ વિશ્વની ઊંડી આંતર ચેતનામાંથી બહાર ફૂટી નીકળેલી છે, અને ગમે તે વસ્તુ કે વ્યક્તિ માણસને એના પોતાના ઊંડાણ સુધી લઈ જઈ શકે: પરંતુ એવે વખતે વ્યક્તિ જો એ અનુભવનો ઉપયોગ માત્ર બાહ્ય સંપર્ક સાધવામાં કરે–એટલે કે પોતાની બાહ્યાભિમુખ પરિમિત ચેતનાના સંકુચિત અને સ્વાર્થી હેતુઓની સાથે એને સેળભેળ થવા દે, તો આંતરિક ચેતના સાથેનો સંપર્ક ઢંકાઈ જાય છે, અને પોતાના સાચા વ્યક્તિત્વનો વિકાસ ન થતાં માણસ સામાન્ય માણસના જેવો થઈ રહે છે.

આપણી જાગ્રત ચેતનાના તમામ અનુભવો એક જ કોટિના હોતા નથી. કોઈ અર્થગંભીર હોય છે, તો કોઈ અર્થહીન અથવા અનર્થથી ભરેલા હોય છે: તેમ જ આપણે ઉપર કહ્યું તેમ આપણી આંતરચેતનાના ઊંડાણમાં પણ અનેક પડ હોય છે: અને આપણી જાગ્રત ચેતનાના અર્થગંભીર અનુભવોના સંસ્કારો આંતરચેતનાનાં પ્રકાશમય તત્ત્વોની સાથે મળી, એકાકાર થઈ, સાહિત્યમાં સર્જન પામે, તો તેવું સાહિત્ય અમર સાહિત્ય કહેવાય. પરંતુ પોતાની ચેતનામાં કે આંતર ચેતનામાં હરકોઈ વસ્તુઓ કે તત્ત્વોનું સાહચર્ય બંધાય, અને તેવા સાહચર્યને આપણે શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત કરીએ તો એને સાહિત્ય કહેવું કે નહિ એ પ્રશ્ન ઊભો થશે જ. ઉદાહરણ તરીકે મને એક સ્વપ્નું આવ્યું, તેમાં બે ઊંદરડીઓ આવી. મેં એનું નામ પૂછ્યું તો ઊંદરડીએ કહ્યું મારું નામ 'જિજ્ઞાસા,' પછી એ ઊંદરડી ઘોડો બની ગઈ. અને બીજી ઊંદરડી અલોપ થઈ ગઈ. આ પરથી જો હું એમ વર્ણન કરું કે નાની ઊંદરડી જેવી મારી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ઘોડો બની ગઈ, અને પછી...વગેરે; તો એમાંથી માત્ર એટલું જ નિષ્પન્ન થઈ શકે કે કલાકાર (!)ની ચેતનામાં બે તત્ત્વોનું એવું સાહચર્ય બંધાએલું છે.—આ પરથી બીજા કોઈ વિવેચક એમ કહે કે—વેદમાં પણ શું આવાં વર્ણનો આવતાં નથી ?—તો આ બે વચ્ચે, જે અનુભવ તેમ જ ભૂમિકાનો ભેદ છે તે વિશે આપણે આટલા ટૂંકા નિબંધમાં ઊતરી શકીએ એમ નથી. આપણી ચેતનામાં અનેક ભૂમિકાઓ છે, તેમ આપણી આંતરચેતનામાં પણ અનેક સ્તર છે; કલાની ઉત્પત્તિ માટે આપણી જાગ્રત ચેતનાને આપણે ક્ષણભર તો બાજુ પર મૂકવી જોઈએ,—પરંતુ આનો અર્થ એવો

નથી કે આંતર ચેતનાના છીછરા પાણીમાં જે અર્થહીન સાહચર્ય સંબંધો બંધાય, તેને આપણે વ્યક્ત કરીએ એટલે એક કાવ્ય કે સાહિત્યનું સર્જન આપોઆપ ઉદ્ભવે! સાચા મૂલ્યવાળા સાહિત્યના સર્જન માટે આંતરચેતનાના ઊંડાણમાં અનુભવોના સાધારણીકરણનો સર્વાંશે પરિપાક થવો જોઈએ, અને એમાંથી જે કલાત્મક અનુભવ ઉપર તરી આવે એને વ્યકત કરતી વખતે આપણી જાગ્રત પરિમિત ચેતનાએ અને બુદ્ધિએ એ સમસ્ત વ્યાપારના દાસ થઈને કામ કરવાનું છે.

આવો ઉત્તમોત્તમ કલાત્મક અનુભવ અને એને વ્યકત કરનાર વિશિષ્ટ વ્યાપાર વ્યક્તિના આંતરિક વિકાસમાં એની ચેતનાને કયાં સુધી લઈ જઈ શકે એ પ્રશ્ન હરકોઈના મનમાં ઉદ્ભવે એ સ્વાભાવિક છે.

દરેક કાવ્ય કે કલાની કૃતિનું વિશિષ્ટ એવું અદ્વિતીય વિશ્વ હોય છે, એટલે કે એ સ્વયં-સંપૂર્ણ હોય છે. એને બીજા કશાની અપેક્ષા હોતી નથી. કલાકાર આવાં અનેક કાવ્યો રચે અને એ પ્રત્યેક કાવ્ય એક એકમરૂપ હોય, તો એ બધાં કાવ્યો કે કૃતિઓને આવરી લેતું કોઈ એક અખંડ અપરિમિત અનંત વિશ્વ હોઈ શકે એમ આપણી બુદ્ધિને લાગ્યા વગર રહેતું નથી. બીજી રીતે કહેવું હોય તો કહી શકાય કે કવિ પોતે પોતાનો અનુભવ કલા દ્વારા વ્યક્ત કરે છે, એ કલાનો આસ્વાદ જ્યારે સામાન્ય માણસ કરે, ત્યારે એ કલાના નમૂના દ્વારા કલાકારના મૂળ અનુભવને પોતે પોતામાં નવેસર સર્જે છે—અને હરકોઇ બે વ્યક્તિ ભિન્ન છે તેટલે અંશે કલાનો ભોકતા જ્યારે એ અનુભવને પોતામાં જગાડશે, ત્યારે કવિનો અને ભોકતાનો—એમ બે જુદા અનુભવો વિશ્વમાં અસ્તિત્વ ધરાવશે...અને એ રીતે આ શ્રેણી અનંત હશે...આ તમામ અનુભવો આખા વિશ્વની ચેતનામાં એકરૂપ થશે, એમ આપણી બુદ્ધિની પ્રમાણગત આવશ્યકતાને લીધે આપણે માન્ય કરવું પડશે.

દરેક કલાકાર જ્યારે પોતાનો અનુભવ વ્યકત કરે છે, ત્યારે એને પોતાના આંતરિક કલાત્મક અનુભવના આત્માને વ્યકત કરવા માટે ઉપાદાનની જરૂર પડે છે. આપણે શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ બીજી કલાઓના કરતાં કાવ્ય–સાહિત્યના ઉપાદાન–શબ્દમાં વધારે અર્થ રહેલો છે, અને તેથી સ્થાપત્ય કે મૂર્તિવિધાન કે ચિત્રકલાના કરતાં આપણા આત્માના ઊંડાણને એ વધારે સારી રીતે વ્યકત કરી શકે છે. શબ્દ કરતાં સંગીતના સ્વરનું અસ્તિત્વ શુદ્ધ કાળના પ્રવાહમાં વિસ્તરે છે તેથી આપણી ચેતનાની નજીકમાં નજીક સંગીત વિચરે છે. જે કલાનું જેવું ઉપાદાન હોય, એટલે કે કલાના ઉપાદાનનું જે સ્વરૂપ હોય, તે અનુસાર કલા કેવા અથવા કયા અનુભવોને વ્યકત કરી શકે તેની બાધા અંકિત થાય છે: એટલે કે હરકોઈ કલાકાર કે પછી કલાનો ભોકતા એ બંને પોતપોતાની સાપેક્ષ દુનિયામાં પરિમિત રીતે વિહાર કરે છે. તો સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન થાય કે કલાકાર પોતાના વ્યાપાર દ્વારા કોઈ દિવસ વિશ્વના કે પોતાના અંતરતમ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે ખરો? આપણે ઉપર કહ્યું તેમ કલાની પ્રત્યેક કૃતિ એક અદ્વિતીય વિશ્વ જેવી છે,—આવી અનેક કૃતિઓ હોઈ શકે, અને જે જે અનુભવને એ કૃતિઓ સાંગોપાંગ વ્યકત કરતી હોય તેવા તમામ અનુભવો આપણે ઉપર વર્ણન કર્યું તેવા વિશ્વવ્યાપી આંતરચેતનાનાં અનેક પાસાં રૂપ છે. કલાની ઉત્તમોત્તમ કૃતિ આપણે માત્ર કલાના અનુભવ પાસે લઈ જાય છે એટલું જ નહિ પણ

જે અપરિમિત ચિત્તમાં અનુભવનું સાધારણીકરણ થાય છે, તે ચિત્ત સુધી એ અનંત સાગરના કિનારા સુધી આપણને દોરી જઈ એની ઝાંખી કરાવે છે. પછી એ અનંત ચેતનાના તત્ત્વ સુધી પહોંચવું હોય તો આપણે—એટલે કે કલાકારે સાધારણીકરણનો વ્યાપાર છોડી દેવો પડે, અને કોઈ જુદા જ અધ્યાત્મ માર્ગમાં એણે પોતાના આત્માના સાક્ષાત્કાર માટે પ્રયત્ન કરવો પડે એટલે કે કલાનો વ્યાપાર એણે છોડવો પડે! અને પોતાની ચેતનાની મદદ લઈને ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચતર ભૂમિકાની ચેતના એને સર કરવી પડે.—આ વ્યાપારને જો આપણે કલાના સર્જનના વ્યાપાર સાથે સરખાવવો હોય, તો આપણે એમ કહેવું પડે કે-જ્યારે સામાન્ય કલાકાર પોતાથી બાહ્ય એવું સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ ઉપાદાન દ્વારા પોતાના અનુભવને વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે સાધક પોતાની ચેતનાનો જ પોતાના ઉપાદાન તરીકે ઉપયોગ કરીને, પોતાના તમામ અનુભવોને પોતાની ચેતનામાં સમાવીને અને વગર જોઈતા કે અર્થહીન અનુભવોનો ત્યાગ કરીને ઊર્ધ્વ ગતિ કરે છે, અને અંતે પોતાના તેમજ વિશ્વના તત્ત્વ સુધી પહોંચે છે. કલાનો આ ઉત્તમોત્તમ વ્યાપાર છે એમ આપણે કહી શકીએ, જો કે સામાન્ય માણસ માટે આ વ્યાપારનું કોઈ બાહ્ય સ્વરૂપ ઇન્દ્રિયગોચર થતું નથી; પરંતુ આ ઉપરથી જો સાધારણ માણસ એમ કહે કે—એ વ્યાપાર કે માર્ગ ઇન્દ્રિયગોચર નથી તેથી એનું અસ્તિત્ત્વ જ નથી, તો આપણે એને કહેવું પડશે કે એની જ બુદ્ધિની પ્રમાણગત આવશ્યકતા અનુસાર આજના જમાનાના અનુભવો અંગે એ એમનહિ કહી શકે કે જે જે ઇન્દ્રિયગોચર નથી તે તે અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી.

આપણે ઉપર કહ્યું તેમ ચેતનાનો ઊર્ધ્વગામી વ્યાપાર વિશાળ અર્થમાં કલાનો વ્યાપાર છે, તો એ વ્યાપારમાં સાધકને ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે અર્થગંભીર સૌન્દર્યનો અનુભવ થતો હોવો જોઈએ એમ આપણે કબુલ કરવું પડે. કલાસર્જનના સામાન્ય વ્યાપારમાં આપણી ભૂમિકા ઉપર કલાકાર જેટલે અંશે પોતાના અનુભવને સર્વાંશે અને પૂરેપુરો, પોતાના વિશિષ્ટ ઉપાદાન દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં ફલીભૂત થાય છે તેટલે અંશે તેમાં આપોઆપ સૌંદર્ય ઊતરી આવે છે. તેવી જ રીતે ચેતનાનાં એક પછી એક ઊર્ધ્વ સ્તર પર પહોંચવાના વ્યાપારમાં જેટલે અંશે સાધક વિજયી નીવડે તેટલે અંશે તેની ચેતનામાં શુદ્ધ સૌંદર્યનો અથવા શુદ્ધ સત્યનો કે પછી શુદ્ધ પ્રેમનો અથવા શુદ્ધ તત્ત્વનો અનુભવ થાય—અને મુખ્યત્વે શાનો અનુભવ થાય તેનો આધાર સાધકના ચિત્તના બંધારણ ઉપર રહે—એમ આપણે વ્યવહારમાં કહેવું પડે.

આપણે ઉપર કહ્યું કે ભિન્ન ભિન્ન કલાઓ જુદાં જુદાં ઉપાદાનનો ઉપયોગ કરે છે; જ્યારે સાધક, સંત કે સિદ્ધ પુરુષ માત્ર પોતાની ચેતના અથવા ચિત્તના ઉપર કાર્ય કરે છે. આ દુનિયામાં સૌથી વધારે શક્તિશાળી અથવા જીવંત વસ્તુ કે તત્ત્વ હોય તો તે આપણી ચેતના છે; તો જે વ્યક્તિ પોતાની ચેતના દ્વારા સીધી રીતે પોતાના આત્માને વ્યક્ત કરતી હોય તે સૌથી મોટો કલાકાર છેઃ એનું સર્જન ઇન્દ્રિયગોચર ન હોય તો પણ આપણા વિશ્વને કોઈ ને કોઈ રીતે એ અસર કરે છે, અને અંદરથી એના વિશ્વના અને આપણા ચિત્તના બંધારણનું પણ ઊર્ધ્વ પરિવર્તન કરે છે.

આપણા ગુજરાતમાં સંતો અને સિદ્ધ પુરુષો થઈ ગયા છે, પરંતુ વિશાળ, સર્વવ્યાપી આંતર ચેતનાના ઊંડાણમાંથી અંખડ રીતે પોતાના અનુભવો સુયોગ્ય ઉપાદાનમાં વ્યક્ત કરે એવા કલાકાર જન્મે. એ જ.

શ્રી લોંકાશાહની એક કૃતિ

દલસુખ માલવણિયા

શ્રી લોંકાશાહે મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કર્યો હતો એ સર્વવિદિત છે. અત્યારે જૈનોમાં ત્રણ સંપ્રદાયો મુખ્ય છે. તેમાંનો સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય મૂર્તિપૂજાનો વિરોધી છે અને તે સંપ્રદાયના આ બાબતમાં આદ્યપ્રવર્તક લોંકાશાહ હતા તેમ મનાય છે. અત્યાર સુધી એ લોંકાશાહની કોઈ કૃતિ મળી આવી હોય અગર પ્રકાશિત થઈ હોય એવું મારી જાણમાં નથી. અહીં પ્રકાશિત કરવામાં આવતી કૃતિ લોંકાશાહની કૃતિ હોય એવો પૂરો સંભવ છે. કારણ તેના પ્રારંભમાં લખ્યું છે કે—"लुंकाना सद्दहिया अनइ कर्या बोल ५८ लिखिइ छइ" એટલે કે લોંકાની જે બાબતોમાં શ્રદ્ધા હતી અને જે બાબતો વિષે તેમણે રચના કરી હતી તે ૫૮ બોલ અહીં લખવામાં આવ્યા છે. શ્રી વિબુધવિમલે વિ. ૧૮૧૩માં સમ્યક્ત્વ પરીક્ષા નામના ગ્રન્થની રચના આના વિરોધમાં કરી છે તેમાં આ ૫૮ બોલ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે તે ઉત્સૂત્ર ભાષિત છે, અને લોંકા દ્વારા લોકોને ઊંધે માર્ગે ચઢાવી દેવામાં આવ્યા છે (જુઓ શ્લોક ૩૬-૩૮).

આની માત્ર એક જ પ્રત મને ઉપલબ્ધ થઈ છે અને તે લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના પૂ. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહની નં. ૨૯૮૯ છે. લિપિને આધારે કહી શકાય છે કે તે હસ્તપ્રત ૧૭મી સદીની હશે.

એવા ઉલ્લેખો મળે છે કે લોંકાશાહ લહિયા હતા, પણ આ હસ્તપ્રત એક બાબત સ્પષ્ટ કરી આપે છે કે તેઓ અભણ લહિયા હતા નહિ. અનેક શાસ્ત્રોનું અવગાહન તેમણે કર્યું હતું. અહીં આપેલા સૂત્રપાઠો પ્રાયઃ શુદ્ધ છે અને પ્રાકૃત જાણકારે તે ઉતારેલા હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. એટલે લહિયો એટલે માત્ર નકલ કરનાર—એવા અર્થથી કાંઈક વિશેષ અર્થમાં લોંકાશાહ લહિયા હશે.

લોંકાશાહનો મતભેદ વિ. ૧૫૦૮માં શરૂ થયો એવા ઉલ્લેખો મળે છે. કમલસંયમકૃત 'કુમત-કદલીકૃપાણિકા' જે વિ. ૧૫૪૪ થી ૧૫૪૯ વચ્ચે કયારેક રચાઈ છે તેમાં તથા 'પ્રવચનપરીક્ષા' જે વિ. ૧૬૨૯માં રચાઈ છે તેમાં લોંકાશાહના મતનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો છે અને પછી તો અનેક નાનીમોટી રાસ-ચોપાઈ આદિ કૃતિઓ તે મતના વિરોધમાં રચાઈ છે, અને તે મતનું ખંડન કરીને મૂર્તિપૂજાની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. સામે પક્ષે લોંકાશાહના અનુયાયીઓએ પણ પોતાના મતના સમર્થનમાં લખ્યું છે. આ સમગ્ર સાહિત્યનું મૂલ્ય અત્યારે તો વિશેષ નથી. કારણ હવે ખંડન-મંડનની પ્રક્રિયામાં લોકોને બહુ રસ રહ્યો નથી, પણ એ ચર્ચાનો પ્રારંભ કેવી સૌમ્ય રીતે કરવામાં આવ્યો હતો—આ વસ્તુ તો પ્રસ્તુત કૃતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. વળી જ્યારે લોંકાશાહે મતભેદ ઊભો કર્યો ત્યારે તેમની શાસ્ત્રને આધારે મુખ્ય શી શી દલીલો હતી અને બીજી પણ કેવી યુક્તિઓ હતી તેનું નિદર્શન આ કૃતિ કરાવે છે. એ દૃષ્ટિએ આનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. લોંકાશાહની

બધી દલીલો અકાટ્ય જ છે એવું તો માની શકાય નહિ પણ એકમાત્ર અહિંસાના આત્યંતિક આગ્રહમાંથી કેવી રીતે મતભેદોને અવકાશ રહે છે તેના નિદર્શન તરીકે પણ આનું મૂલ્ય છે. સ્વયં લોંકાશાહના મિત્રોએ તેમની સામે વિવિધ પ્રકારે દલીલો કરી છે એના પુરાવા આપતી કૃતિઓ મળી આવે છે. તેમના અનુયાયીઓમાંથી પણ અનેક તેમને કટ્ટર રીતે વળગી રહ્યા જ્યારે બીજા અનેક તેમને છોડીને પુનઃ મૂર્તિપૂજક બન્યાના દાખલા પણ નોંધાયા છે. વળી ખાસ વાત એ પણ છે કે લોંકાગચ્છને નામે ઓળખાતો ગચ્છ એ અત્યારે મૂર્તિવિરોધી ગચ્છ નથી પણ મૂર્તિપૂજક ગચ્છ છે, જ્યારે ઢૂંઢિયા કે સ્થાનકવાસી નામે ઓળખાતો સંપ્રદાય અત્યારે કટ્ટર મૂર્તિવિરોધી સંપ્રદાય છે.

લોંકાશાહે જે મૂર્તિવિરોધનું આંદોલન ઊભું કર્યું, તેની સફળતાનું એક કારણ તે કાળે ગુજરાતમાં મુસલમાનોના પ્રભુત્વને પણ ગણાવી શકાય. મુસલમાનો પણ તે કાળે મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કરતા અને મંદિરો તોડી મસ્જિદો ઊભી કરતા હતા. લોંકાશાહના વિરોધીઓએ જણાવ્યું છે કે તે કાળે પિરોજશાહ પણ મૂર્તિવિરોધ કરતો હતો તેમાં લોંકાશાહે મૂર્તિ વિષે મતભેદ ઊભો કરી એક રીતે સાથ જ આપ્યો કહેવાય. મુસલમાન રાજદરબારમાં લાગવગ વધારવા અર્થે પણ કેટલાક જૈનોએ મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કર્યો હોય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. આ રીતે વિ. સોળમી સદીના પ્રારંભમાં મૂર્તિવિરોધનું જે એક આંદોલન ચાલી રહ્યું હતું તેમાં આ કૃતિ પ્રકાશ પાડે છે, એ નિઃશંક છે.

આ ઉપરાંત સ્વયં લોંકાશાહના સ્વભાવ વિષે, તેમના જ્ઞાન વિષે, તેમની નાના પ્રકારની માન્યતાઓ વિષે પણ—જે બાબતમાં અત્યારે ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ લગભગ અંધારું પ્રવર્તે છે—આ કૃતિમાંથી ઘણું જાણવાનું મળે છે. અનેક મૂળ આગમો, નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ અને વૃત્તિમાંથી સાક્ષીપાઠો આપ્યા છે તે તેમનું શાસ્ત્રીય અવગાહન બતાવે છે. 'ડાહ્યા હોય તે વિચારે' આમ વારંવાર પોતાનો ધ્રુવમંત્ર ઉચ્ચારીને ભાષામાં કટુતા જરાય પણ આવવા દીધી નથી અને માત્ર શ્રોતા કે વાચકના વિવેક ઉપર વાતને છોડી દીધી છે. છતાં પણ તેમનામાં માધ્યસ્થ્ય હતું, તેમ તો ન જ કહેવાય. પોતાની વાતના સમર્થનમાં તરણાની પણ સહાય લીધી છે અને મતવાદના કદાગ્રહને કારણે વિચારમાં સામાન્ય રીતે જે એકાંગીપણું આવે છે તે આમાં પણ સ્પષ્ટપણે તરી આવે છે.

પણ તે કાળે મૂર્તિપૂજાને નામે જે આડંબરો વધી ગયા હતા તેનો વિરોધ પણ આવશ્યક હતો જ અને એ વિરોધ લોંકાશાહે કર્યો, પણ એ વિરોધ જો આત્યંતિક ન હોત તો લોંકાશાહ વિષે આજે જૈન અનુયાયીઓમાં સૌ કોઈને આદર હોત. પણ સામાન્ય રીતે વિરોધ કરનાર સામે પક્ષે ન બેસે ત્યાં સુધી તેના વિરાધમાં જોઈતું બળ પણ આવતું નથી. આથી વિરોધ કરનાર સમાજમાં એક નવા સંપ્રદાયનો જ સર્જક બની જાય છે. લોંકા વિષે પણ આમ જ બન્યું.

આ કૃતિને અંતે તે કાળના મૂર્તિવિરોધીઓ મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયવાળાઓને જે કેટલાક પ્રશ્નો પૂછતા હતા તે આપવામાં આવ્યા છે અને તેની સંખ્યા ૫૪ છે. આ ૫૪ પ્રશ્નોના ઉત્તરો પણ ઘણા લેખકોએ આપ્યા છે તે આ વિષયની અનેક પ્રતોનું અવગાહન બતાવી આપે છે.

પ્રસ્તુત પ્રતિનું મહત્ત્વ જૂની ગુજરાતીના ગદ્યના નમૂનાના અધ્યયનમાં પણ ઉપયોગી છે જ એ કહેવાની ભાગ્યે જરૂર છે.

लुंकाना सद्दहिआ अट्ठावन बोल विवरण[1]

॥ छ ॥ गुरुभ्यो नमः ॥ लुंकाना सद्दहिआ अनइ कर्या बोल ५८ लिखीइ छइ ॥

१ श्री सम्यक्त्वनु अधिकार।
२ हिंसाप्ररूपक अनार्य वचनना बोलणहार कह्या।
३ जे आसवा ते परिसवा, तेहनु अर्थ।
४ दयाइं मोक्ष पंडरीक अध्ययने।
५ हिंसा तथा दया परूप्यानां फल।
६ नदीनां प्रत्युत्तर।
७ द्रूपदीना प्रत्युत्तर।
८ पंच महाव्रतादि घणा बोलनां फल।
९ लवणसमुद्रनइं अधिकारइं अरिहंतादिकना प्रभाव, तेहना प्रत्युत्तर।
१० सूर्याभ देवताना प्रत्युत्तर।
११ जंघाचारण विद्याचारणना प्रत्युत्तर।
१२ चमरेंद्रनां प्रत्युत्तर।
१३ अंबड श्रावकना प्रत्युत्तर।
१४ आणंद श्रावकनउ प्रत्युत्तर।
१५ चेइअट्ठे निज्जरट्ठेनउ प्रत्युत्तर।
१६ प्रतिमा अधर्मद्वारिमाहिं कही, मंदबुद्धीयाना उत्तर।
१७ दयाइं धर्म कहिउ, आज्ञा दयामइ कही।
१८ चउव्विहे सच्चे नामसच्चे ठवणसच्चे इत्यादिक[ना] उत्तर॥
१९ स्थापना आवश्यकनउ उत्तर।
२० नाम्रा, घोडा-हाथी लेई गयानउ उत्तर।
२१ आधाकर्म आहार जिमइ ते कन्हइं दया न हुइ।
२२ नंदीसरवरनउ उत्तर।
२३ प्रतिमानी अवस्था तथा गुणइं वंदनीक किहां कही?
२४ प्रतिमा सिहानी (=शेनी) करावत्री कही छइ?
२५ प्रतिमानी ८४ आशातना किहां कही?
२६ प्रतिमानी प्रतिष्ठा कूण करइ?
२७ दिगंबर कहइ प्रतिमा नम्न कीजइ।

---

१ મૂળમાં મેં ગોળ કૌંસમાં અર્થ સ્પષ્ટ કર્યો છે. ઉમેરણ કાટખૂણ કૌંસમાં કર્યું છે.

२८ तीर्थंकर मोक्ष पुहता अणसण कीधां ते आकार लेई पूजइ ।

२९ प्रतिमा त्रिणि कालिमांहि कीहइ (= कये) कालि ?

३० प्रतिमा पूजतां किहां फूल चढइ ?

३१ प्रतिमा २४ माहिं केही (= कोने) मूलनायक कीजइ ?

३२ तीर्थंकरनुं शरीर ऊंचुं । प्रतिमा ऊंची केवडी कीजइ ?

३३ प्रतिमा प्रतिष्ठी अणप्रतिष्ठीनउ स्यु (= शुं) विशेष ?

३४ प्रतिमा आगलि ढोइइ (= धराय) छइ ते स्या (= शा) माटि ?

३५ अट्ठोत्तरी सनाथ (= स्नात्र)नुं पूछिवउं ॥

३६ तीर्थना अधिकार ।

३७ ठणवारीनुं पूछवउं ।

३८ सेत्तुंजानुं पूछवउं ।

३९ सेत्तुंजाना उत्तर ।

४० सणंकुमारे भवसिद्धिहि अकामए ।

४१ भावना २५ ऊपरांत वृत्ति मध्ये अधिकी ।

४२ श्रावकनइं परिग्रहपरिमाणमाहिं फेर ।

४३ तुंगीआ नगरीना श्रावक ।

४४ श्रावकना मनोरथ ।

४५ से आयबले णायबले श्री आ० २ अ० ।

४६ श्री साधुनउ उपदेश ।

४७ दया ऊपरि श्री सूगडांग(= सूयगडांग)नी गाथा ।

४८ आरंभ परिग्रह पाछूआ जाणइ तु धर्म लहइ ।

४९ अल्प आउषुं, दीर्घ आउषुं ।

५० स्यातावेदनी असातावेदनी ।

५१ जीव भोगी पणि अजीव भोगी नही ।

५२ केवलीनी भाषा निरवद्य ।

५३ तीर्थयात्रा आलंबन ।

५४ फूलना जीव ।

५५ शुचिना उत्तर शुचिधर्मना उत्तर ।

५६ यक्षनां देहरां घणां छइं ।

५७ वृत्ति-चूर्णिना अधिकार ।

५८ श्री जीवदयाइं करी मोक्ष ।

[१ ब] ॥ छ ॥ श्री सिद्धांतमाहिं मोक्षमार्गनुं मूल कारण श्री सम्यक्त्व छइ । जेहनइ सम्यक्त्व तेहना तप नियम सर्व प्रमाण । ते सम्यक्त्व श्री आचारांगनइ चउथइ श्रीसम्यक्त्व अध्ययनइं लाभइ । ते अध्ययन लिखीइ छइ ॥ १ ॥

"से बेमि जे अ अतीता जे अ पडुप्पन्ना जे अ आगमिस्सा अरहंता भगवंता ते सव्वे एवमातिक्खंति । एवं भासंति । एवं पण्णवेंति । एवं परूवेंति । सव्वे पाणा सव्वे भूआ सव्वे जीवा सव्वे सत्ता न हंतव्वा । न अज्झावेअव्वा । न परिघेत्तव्वा । ण परितावेअव्वा । ण उद्दवेअव्वा । एस धम्मे सुद्धे । णितिए सासए । समेच्च लोअं खेत्तन्नेहिं पवेतिते । तं जहा । उट्ठिएसु वा । अणुट्ठिएसु वा । उवट्ठिएसु वा अणुवट्ठिएसु वा । उवरयदंडेसु वा अणुवरयदंडेसु वा । सोवहिएसु वा अणोवहितेसु वा । संजोगरएसु वा असंजोगरएसु वा । तव्वंतं । तहावेतं । अस्सिं वे तं पवुच्चइ । तं । आइन्नु ण णिहे ण णिक्खेवे । जाणित्तु धम्मं जधा तधा दिट्ठीहिं णिव्वेअं गच्छेज्जा । णो लोगस्सेसणं चरे । जस्स णत्थि इमा णाती अन्ना तस्स कओ सिआ । दिट्ठं सुतं मयं विन्नायं जं एयं परिकहिज्जइ । समेमाणा पलेमाणा पुणो पुणो जातिं पकप्पेंति । अहो अ राओ अ जयमाणे । धीरे सया आगयपन्नाणे । पमत्ते बहिआ पास अपमत्ते सया परिक्कमिज्जासि त्ति बेमि ॥ सम्मत्तस्स पढमो उद्देसो सम्मत्तो ॥"

एणइं उद्देसइं एहवुं कह्युं जे सर्व प्राण भूत जीव सत्त्व न हणिवा । ए धर्म सूधउ । एतलइ दयाइं धर्म्म ते सूधउ । अनइ हिंसाइं धर्म ते अशुद्धउ जाणिवउ । एह पहिलु बोल ॥ १ ॥

हवइं बीजु बोल लिखीइ छइ । तथा सम्यक्त्व अध्ययननइं बीजइ उद्देसइ एहवुं कह्युं । जे श्रमण माहण हिंसाइं धर्म प्ररूपइ । अनइ वली एहवुं कहइ । धर्मनइं काजिइं हिंसा करतां दोष नथी । ते तीर्थंकरे अनार्य वचन कह्युं । एतलइ एहवा वचनना बोलणहार अनार्य जाणिवा । ते अधिकार लिखीइ छइ ।

"आवंती केआवंती लोअंसि समणा य माहणा य पुढो विवादं वदंति । से दिट्ठं च णे । सुअं च णे । मयं च णे । विण्णायं च णे । उड्ढं अहो तिरिअदिसासु सव्वतो सुपडिलेहिअं च णे । सव्वे पाणा सव्वे जीवा सव्वे भूआ सव्वे सत्ता हंतव्वा । अज्झावेअव्वा । परिघेत्तव्वा । उद्दवेअव्वा । एत्थं पि जाणध णत्थित्थ दोसो । अणारियवयणमेअं । तत्थ जे ते आयरिया ते एवं वयासी । से दुद्दिट्ठं च मे । दुस्सुअं च मे । दुमयं च मे । दुविन्नायं च मे । उड्ढं अहं तिरिअं दिसासु सव्वतो दुप्पडिलेहिअं च मे । जण्णं तुब्भे एवं आइक्खह । एवं भासह । एवं परूवेह । एवं पण्णवेह । सव्वे पाणा सव्वे भूआ सव्वे जीवा सव्वे सत्ता हंतव्वा अज्झावेअव्वा परितावेअव्वा । परिघेतव्वा । उद्दवेअव्वा । एत्थ वि जाणह नत्थित्थ दोसो । अणारियवयणमेअं । वयं पुण एवंमातिक्खामो । एवं भासेमो । एवं परूवेमो । एवं पन्नवेमो । सव्वे पाणा सव्वे भूआ सव्वे जीवा सव्वे सता ण हंतव्वा । ण अज्झावेअव्वा । ण परिघेत्तव्वा । ण परियावेअव्वा । ण उद्दवेअव्वा । एत्थं पि जाणह नत्थित्थ दोसो । आरियवयणमेअं । पुव्वनिकायसमयं । पत्तिअं २ पुच्छिस्सामो हं मे । पावाहुवाया किं सायं [२ अ] दुक्खं उदाहु असायं समिता पडिवन्नेया वि एवं बूआ । सव्वेसिं पाणाणं । सव्वेसिं भूआणं । सव्वेसिं जीवाणं । सव्वेसिं सत्ताणं । अस्सायं अपरिणिव्वाणं महब्भयं दुक्खं ति बेमि ॥ एह बीजु बोल ॥ २ ॥

हवइं त्रीजु बोल लिखीइ छइ । तथा जे सम्यक्त्व अध्ययनना बीजा उद्देसानइं धुरि कहिउं छइ । "जे आसवा ते परिसवा" ए आदिइं च्यारि बोल तेहनु अर्थ लिखीइ छईं । जे आसवा कहितां जे स्त्री आदिक कर्मबंधनां कारण तेह ज वैराग्यनइ आणवइ करी परिसवा कहितां ते निर्जराना ठाम थाइ । तथा "जे परिसवा ते आसवा" कहितां । जे परिश्रवा ते साधु निर्जरानां ठाम ते दुष्ट अध्यवसाइं करी आश्रव कर्मबंधना ठाम थाइ । तथा "जे अणासवा" कहितां जे अनाश्रव व्रतविशेष ते अशुभ अध्यवसाइं करी । "अपरिसवा" कहितां ते निर्जराना ठाम न थाइं । कुंडरीक परिइं । तथा "जे अपरिसवा ते अणासवा" कहितां जे अपरिश्रवा अविरतिनां ठाम तेह ज अविरतिनां ठाम हियइ पाडुआं जाणी वैराग्यइं करी अध्यवसायविशेषिइं अविरतिनइं छांडवइ करी अनाश्रवनां ठाम थाइ । एतलइ कर्मबंधनां ठाम न थाइं ।

तथा को[इ]एक एहना अर्थ फेरवीनइ कहइ छइ । "जे आसवा" कहितां जे धर्मनइं कारणइं हिंसा करीइ तिहां निर्जरा थाइ ।

तथा वली केतलाएक इम कहइं छइं । जे धर्मनइं काजइं हिंसा कीजइ ते हिंसा न कहीइ ।

तु हवइ डाहा हुइ ते विचारी जोज्यो ॥ जउ धर्मनइं काजइं हिंसा करतां निर्जरा थाइ । अनइ जउ धर्मनइं काजइं हिंसा कीजइ ते हिंसा न कहीइ । तु रेवतीनु पाक श्रीमहावीरइं सिं न लीधु ?

तथा कोइएक धर्मनइं काजइं आधाकर्म्मी आहार करी साधुनइ दिइ ते साधु न लिइ ते स्या भणी ? तथा वखाण करतां मुहडइ छेहडु [= छेडो] तथा हाथ दिइ स्या भणी ?

तथा धर्मनइं काजइं हिंसा परूपइ तेहनइं वीतरागे अनार्यवचनना बोलणहारा कां कह्या ?

तथा जे श्रमण माहण हिंसा परूपइ तेहनइं "बहुदंडणाणं । मुंडणाणं जाव तेमाई मरणाणं । पीआमरणाणं" इत्यादि बोल कां कह्या ?

विवेकी हुइ ते विचारी जोज्यो । अनइ वली जु धर्मनइ कीधइ आश्रव नही तु साधु ईर्याइं चालइ ते स्या भणी ? पणि जाणज्यो जे सूत्रविरुद्ध कहइं छइं ॥ एह त्रीजु बोल ॥ ३ ॥

हवइं चउथउ बोल लिखीइ छइ ॥ तथा श्रीवीतराग देवइं श्री सूयगडांग अध्ययन १७ मइं एहवुं कहिउं । जे पूर्व पश्चिम उत्तर दक्षिणनइ विषइ एणिं परइं मोक्ष पामइ ते अधिकार लिखीइ छइ । "से बेमि पाईणं वा जाव एवं से परिन्नायकम्मे एवंसि विवेअकम्मे । एअंसि वि अंतकारए भवतीतिमक्खायं । तत्थ खलु भगवता छज्जीवनिकायहेऊ पन्नत्ता । तं जहा । पुढविकाइए जाव तसकाइए से जहानामए मम अस्सायं दंडेण वा । अट्ठीण वा । मुट्ठीण वा । लेलूण वा । कवालेण वा । आउडिज्जमाणस्स वा हम्ममाणस्स वा । तज्जिज्जमाणस्स वा । ताडिज्जमाणस्स वा । परियाविज्जमाणस्स वा । किलामिज्जमाणस्स वा । उद्दविज्जमाणस्स वा । जाव लोमुक्खणणविहिं साकारगं दुक्खं भयं पडिसं-[२ ब] 'वेदेमि । इच्चेवं जाव णं । सव्वे पाणा । जाव सव्वे सत्ता । दंडेण वा जाव कवालेण वा । आउट्टिज्जमाणा वा । हम्ममाणा वा । तज्जिज्जमाणा वा । तालिज्जमाणा वा । परिताविज्जमाणा वा । उद्दविज्जमाणा वा । जाव लोमुक्खणणमायमविहिं साकारगं दुक्खं भयं पडिसंवेदेति । एवं नच्चा । सव्वे पाणा जाव सत्ता ण हंतव्वा ण अज्झावेयव्वा । ण परिघेत्तव्वा । ण परितावेयव्वा । ण उद्दवेयव्वा । से बेमि । जे अतीता जे अ पडुप्पन्ना जे अ आगमिस्सा अरिहंता भगवंता सव्वे ते एवमाइक्खंति । एवं भासंति । एवं पन्नवेंति सव्वे पाणा ४ जाव सत्ता । ण हंतव्वा ण अज्जावेअव्वा ण परिघेत्तव्वा ण परितावेयव्वा ण उद्दवेयव्वा । एस धम्मे धुवे णीतिए सासए समेच्च लोगं खेअण्णेहिं पवेदिते ॥"

इहां श्रीवीतरागइं एकांत दयाइं मोक्ष कही। पणि किहांइ हिंसाइं मोक्ष नथी॥ एह चउथउ बोल ॥ ४ ॥

हवइं पांचमु बोल लिखीइ छइ। तथा श्रीसूयगडांगनइं १८ मइ अध्ययनइं एहवुं कहिउं। जे श्रमण माहण हिंसा प्ररूपइ। ते संसारमांहि रलइ। गाढा दुखीआ थाइं। वली जन्म मरण करइं। दरिद्री दुर्भागी थाइं। हाथपगादि शरीरनु छेद पामइ। अनइ जे श्रमण माहण दया प्ररूपइ ते संसारकांतारमांहि रलइ नही। ते दुखीआ न थाइं। तेहना हाथपगादि छेद न पामइ। ते सीझइ बूझइ सर्व दुखनु अंत करइ। ते आलावउ लिखीइ छइ॥ "एस तुलाए सप्पमाणा एस समोसरणा पत्तेअं तुला पत्तेअं पमाणा पत्तेअं समोसरणा। तत्थ। णं जे ते समणमाहणा एवमातिक्खंति जाव परूवेंति सव्वे पाणा जाव सत्ता हंतव्वा। अज्जावेअव्वा। परिघेत्तव्वा। परितावेयव्वा। किलमियव्वा। उद्दवेयव्वा। ते आगंतुच्छेआए। ते आगंतु भेआए जाव ते आगंतु जाइजरामरणजोणिजम्मणसंसारपुणब्भवगब्भवासभवपवंचकलंकाली-भागिणो भविस्संति। ते बहूणं दंडणाणं। बहूणं मुंडणाणं। तज्जणाणं। तालणाणं। अदुबंधणाणं। जाव घोलणाणं माइमरणाणं पितिमरणाणं भातिमरणाणं भगिणीमरणाणं। भज्जापुत्तधूतसुण्हामरणाणं। दारिद्दाणं। दोहग्गाणं। अप्पिअसंवासाणं। पिअविप्पओगाणं बहूणं दुक्खदोमणसाणं आभोगिणो भाविस्संति। अणातीअं च णं अणवदग्गं दीहमद्धं चाउरंतसंसारकंतारं भुज्जो २ अणुपरियट्टिस्संति। ते णो सिज्झिस्संति णो बुज्झि-स्संति। जाव गो सव्वदुक्खाणं अंतं करिस्संति॥ एस तुला एस पमाणे एस समोसरणे। पत्तेअं तुले। पत्तेअं पमाणे। पत्तेअं समोसरणे। तत्थ णं जे ते समणा माहणा एपमातिक्खंति जाव परूवेंति सव्वे पाणा जाव सव्वे सत्ता ण हंतव्वा जाव ण उद्दवेअव्वा। ते णो आगंतुच्छेयाए। ते णो आगंतु भेआए। जाव जाइजरामरणजोणीजम्मणसंसारपुणब्भवगब्भवासभवपत्रंचकलंकलीभागिणो णो भविस्संति। ते णो बहूणं दंडणाणं जाव णो बहूणं दुक्खदोमणसाणं णो आभोगिणो भविस्संति। अणातीअं च णं अणवयग्गं दीहमद्धं चाउरंतसंसारकंतारं भुज्जो २ णो अणुपरियट्टिस्संति। ते सिज्झिस्संति जाव सव्व[३ अ]दुक्खाण अंतं करिस्संति॥"

ए आलावानइं मेलइं जे श्रीवीतरागना संतानीआ एकांत दयाइं धर्म प्ररूपइ। एणइं कहिवइं हिंसाइं धर्म न प्ररूपइ॥ एह पांचमु बोल॥ ५॥

हवइं छट्ठुं बोल लिखिइ छइ॥ तथा केतलाएक इम कहइं छइं। जु दयाइं धर्म, तु चारित्रीउ नदी कांइं ऊतरइ? तेहनउ उत्तर प्रीछ्यो। जउ नदी ऊतरइ धर्म हुइ, तउ बहू बहू सिं न ऊतरइ। श्री वीतरागे तु नदी ऊतरवानी संख्या बोली। तथा श्री समवायांगनइं एकवीसमे समवाये। तथा दशाश्रुतमध्ये एहवा कह्या जे "अंतोमासस्स तउ उदकलेवे कारमाणे सबले"। इहां तउ इम कह्युं। जे महीनाना मध्ये त्रिणि लेप लगाडइ ते नबलउ। वरसदीसमाही दस लेप लगाडइ ते सबलु। तु हवइ जुओनइं नदी ऊतरइं धर्म, तु श्रीवीतरागे जिको अधिकी नदी ऊतरइ तेहनइं सबलउ कां कहइ? तथा जे धर्मकर्त्तव्य छइ ते बहू बहू कीजइ। अनइ बल करीनइ अनुमोदीइ। अनइ नदी तु बहु २ ऊतरवी नही। अनइ ऊतरिआ पछइ अनुमोदइ पणि नही। जे विराधना हुइ हुइ ते निंदइ गर्हइ। तथा साधुनइं विहार करतइं केहइक वरिसइं, तथा केहइकइ मासइं तथा केहइं कइं दिवसि षेत्रविशेषइं तथा देशविशेषइं नदी, नावी तथा न ऊतरिउनुं कांई साधु नदी अणऊतरिआनउ पश्चात्ताप तउ न करइ। पणि प्रतिमानउ पूजणहार केहइ कइ मासि केहइ कइं दिवसि कारणविशेषइं प्रतिमा पूजी

न सकइ, तु पश्चात्ताप करइ इम चींतवइ 'जे माहरइ पोतइ पाप जे मइं प्रतिमा न पूजाणी'। पणि साधु नदी अणऊतरइ इम न चींतवइ जे—'माहरइ पोतइ पाप जे मइं नदी न ऊतराणी'। जिको प्रतिमा ऊपरि नदीनु दृष्टांत मांडइ छइ ते सूत्रविरुद्ध दीसइ छइ। ते एतला भणी जे प्रतिमाना पूजणहारनइं प्रतिमानी पूजा अनुमोदणनइं षातइ छइ। अनइ साधुनइं नदीनु उत्तार निंदवानइ षातइ छइ। तथा हवइं जेणइं षातइ नदी छइ ते प्रीछ्या। नदी अशक्यपरिहार छइ। अनइ अनाकुटि छइ ते अनाकुटि श्रीसमवायांगमध्ये एकवीसमइ समवायइं छइ। विवेकी हुइ ते विचारी जोज्यो। एह छठु बोल ॥ ६ ॥

हवइं सातमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा सिद्धांतमांहि तुंगीआ नगरीना तथा आलभिआ नगरीना तथा सावत्थी नगरीना प्रमुख श्रावक गाढा घणाना अधिकार दीसइं छइं। तथा कुणइं श्रावकइं प्रतिमा घडावी तथा भरावी तथा प्रतिष्ठावी तथा पूजी तथा जुहारी किहां दीसती नथी। सहू सरवालइ मनुष्य-लोकमाहिं एक द्रूपदीइं पूजी दीसइ छइ। ते पूजवानु प्रस्ताव कीहु? सिद्धांतना अर्थ तु नय ऊपरि चालइं। ए तु नय संसारना आरणकारणनु दीसइ छइ जे परणती वेलाइं पूजी। वली पुनरपि आषा भवमांहि द्रूपदीइं प्रतिमा पूजी कही नथी। जु मोक्षनइ षातइ हुइ तु परणवाना अवसर टाली वली पूजइ। पुण ए मोक्षनइ षातइ नथी दीसती।

अनइ जे वास्तुकशास्त्रे तथा विवेकविलासमाहिं प्रतिमा प्रतिमा घडाववा भराववानी विधि बोली, तथा जे हवडां जे नवी प्रतिमा भरावइ तथा घडावइ, ते घडावणहार तेहनइं पूछइ—'मुझनइं प्रतिमा घडाववानी भराववानी तथा प्रतिष्ठाववानी विधि कहउ'। तेहइ [३ ब] जोतां संसारनइं हेतुइं दीसइ छइ ॥ ते किम? तो लिखीइ छइ। "एगवीस तित्थयरा संतिकरा हुंति गेहेसु"। जे एकवीस तीर्थंकरनी प्रतिमा घरे मांडी शांति करइ। पणि त्रिणि तीर्थंकरनी प्रतिमा घरि न मांडइ। जु मोक्षनइ षातइ हुइ, तु त्रिणि तीर्थंकर घरि मांड्या शांति सिइं न करइं? तीर्थंकर तु चउवीसइ मोक्षदायक छइं। जेणइं इम कहिउं 'त्रिणि तीर्थंकर घरि न मांडीइ, जेह भणी तेहनइं बेटा न हवा, तेह भणी घरि न मांडीइ'। एणइ कारणइं संसारनइं हेतुइं दीसइ छइ। पणि मोक्षनइ षातइ नथी। तथा जि को नवी प्रतिमा भरावइ, तेहनी रासि पूछीनइ तीर्थंकरनी रासि संघाति मिलतां विशेष जोईइ। इम करतइ जे तीर्थंकर संघातइं नाडीवेध पडइ, तथा बीआबारुं पडइ, तथा नवपंचक पडइ, तथा षडाष्टउं पडइ इत्यादिक योग ऊपजइ, ते प्रतिमा भरावइ नही, घरि मांडइ नही। एहइ जोतां संसारनइं हेतुइं दीसइ छइ। तथा वली जिहां प्रतिमा प्रतिष्ठा इच्छइ, तिहां आरणकारण घणां करइं छइं। तेह हेतुइं जोतइं पणि संसारनइं षातइ दीसइ छइ। तथा वली जे **जिणदत्तसूरि**नउ कीधउ विवेकविलास तेहमाहिं प्रतिमा घडाववानी भराववानी विधि बोली छइ। तिहां इम कहिउं छइ—"जु प्रतिमानुं मुख रौद्र पडइ, तथा बीजा अवयव पाडूआ पडइं, तउ ते प्रतिमाना करावण-हारनइं घणी ज हाणि बोली छइ। पुत्रनी हाणि। तथा मित्रनी हाणि। तथा धननी हाणि। तथा शरीरनी हाणि" इत्यादिक घणा दोष बोल्या छइं। एहइ ठाम जोतां संसारहेतुइं दीसइ छइ। तीर्थंकर तउ कहइनइं ज्यानन करइ। डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो ॥

तथा जिहां **सूरिआभइं** प्रतिमा पूजी तिहां पणि मोक्षनइं षातइ पूजी नथी। एतला भणी जिहां जिहां श्रीवीतराग वांद्या तिहां एहवां कह्यां जे "जे एयण्णे पेच्चा हिआए सुहाए" इत्यादि कहतां परभव जाणिवउ। अनइं जिहां प्रतिमा पूजी तिहां "पुव्विं पच्छा हिआए सुहाए" इत्यादि कह्युं। एह अधिकार

जोतां मोक्षनइ षातइ नहीं। जु प्रतिमानइं अधिकारइं 'पेच्चा' कह्युं हुतउ वीतराग वांद्या अनइ प्रतिमा पूजी सरीषुं थाउत। इश्यां तउ 'वीतराग वांद्या' अनइ 'प्रतिमा पूजी' विचालइ शद्बना फेर तउ गाढा सबला दीसइं छइं। जे डाहु हुइ ते विचारज्यो।

तथा केतलाएक इम कहइं छइं। सम्यग्द्दष्टी टाली कोइ 'नमोत्थुणं' इत्यादि न भणइ। ते श्री-**अनुयोगद्वार**माहिं इम कह्युं—" जे इमे समणगुणमुक्कजोगी छक्कायनिरणुकंपा हया इव उद्दामा, गया इव निरंकुसा, घट्टा मट्ठा तुप्पोट्ठा, पंडुरपट्टपाउरणा, जिणाणं अणाणाए सच्छंद विहरिऊणं उभओकालमा वस्सगस्स उवट्ठति।" तु जोइइ लोकोत्तर द्रव्यावश्यकना करणहार दिन प्रतिइं वार बि आवस्यक करइं तेहमाहिं 'नमोत्थुणं' कहइ। अनइ ते वीतरागइं समकितद्दष्टी न कहिया। तउ जोउ नइं, जि कोइ इम कहइ छइ जे "सम्यग्द्दष्टी टाली 'नमोत्थुणं' को न कहइ" ते वात सूत्रविरुद्ध दीसइ छइ। तथा श्री**नंदिसूत्र**माहिं इम [४ अ] " कह्युं जे "चउद पूर्वना भणणहारनइं मति समी हुई। जाव दस पूर्वना भणनहारनइं पणि मति समी हुइ। अनइ नव पूर्वना भणनहारनइं पणि मति समी हुइ। अनइ मिथ्या पणि हुइ।" एतलइ नमोत्थुणं आदिइं देईनइ ग्रंथ घणुइ भणइ, पणि मति मिथ्याइ हुइ, अनइ समी पणि हुइ। तु इणइं मेलइं जोतां जे इम कहइं छइं जे सम्यग्द्दष्टी टाली अनेरा कोई 'नमोत्थुणं' न कहइ।"—ए वात सूत्रस्युं विरुद्ध दीसइ छइ। तथा प्रत्यक्ष 'षमणां' प्रमुख घणाइ 'नमोत्थुणं' कहइं छइं। ते कांई समकितद्दष्टी जाण्या नथी। जे डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो।

तथा केतलाएक इम कहइं छइं। जे गणधरे इम कां कह्युं जे—'जिणघरे' 'जिणपडिमा,' तथा 'धूवं दाऊण जिणवराणं।'? तेहना ऊतर प्रीछउ। जे जगमाहिं जेहनां नाम जेहवां प्रवर्त्ततां हुए गणधर पणि तेहनु अधिकार आविइ तेहनइ तेहवइ नामइं कहइ। जिम श्री**ठाणांग**मध्ये त्रीजइ ठाणइ गणधरे इम कह्युं जे "भरहे वासे तओ तित्था पण्णत्ता। मागहे वरदामे पभासे" तु जोउ तइ जिम गणधरे तीर्थ कह्यां, तिम इम न कहिउं जे "तओ कुतित्था पण्णत्ता"। जु गणधरे ते तीर्थ कह्यां तु कांई आपणपे तीर्थ करी आराधया नही। एतलइ गणधर जेहनुं जेहवुं नाम हुइ तेहनइं तेहवुं नाम कहइ। ते ते नाम कह्या माटि इ कांइ आराध्य न थाइ। श्रीवीतरागइं तु ज्ञान दर्शन चारित्र आराध्या त्रीजइ ठाणइ बोल्यां –" तिविहा आराहण पं० तं० नाणाराहणा, दंसणाराहणा, चारित्ताराहणा"। तथा गणधरे आपणे मुखइं इम कह्युं **पूर्णभद्रयक्ष**नइं " जे दिव्वे सच्चे"—ए यक्ष साचउ। जु गणधरे इम कह्युं, जे "ए यक्ष साचउ" तु कांई आपणइं आराधवउ नही। तथा गणधरे इम कह्युं जे **गोसाला**ना श्रावक एहवा छइं, जे "अरिहंतदेवतागा, अम्मापीऊसस्सुसगा"। गणधरे इम कह्युं जे गोसालाना श्रावकनइं गोसालो अरिहंत देव छइं। पणि गणधरे इम सिइं न कह्युं 'जे गोसालना श्रावकनइं गोसालो कुदेव छइ'। एतलइ इम जाणज्यो, जे—लोकमाहिं जे पदार्थ जेहवा प्रवर्त्तइं छइं, ते गणधर पणि तिम ज कहइं।

तथा **द्रूपदी**ना आलावानी वृत्तिमाहिं इम कहिउं छइ, जे " एक वाचनाइं एहवुं छइ, जे 'जिण-पडिमाणं अच्चणं करेति।' एतावदेवं दृश्यते।"—'जिनप्रतिमानी अर्चा कीधी' एतलुं ज दीसइ छइ। पणि "जिणघरे" इत्यादिक बोल कह्या नथी। हवडां जे प्रति प्रवर्त्तइ छइ, अनइ ते प्रतिविचालइ आतरां गाढां घणां दीसइं छइं। डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो।

तथा केतलाएक इम कहइं छइं। जे **द्रूपदीइं नारद**नइं इम कहिउं जे "असंजयअविरए" इत्यादि। ए बोल सम्यग्द्दष्टी विवेक कूण जाणइ। ते बोल मिथ्यात्वीइं **गौतम**स्वामिनइं पणि इम कहिआ

छइं। ते लिखीइ छइ— "तए णं ते अन्नउत्थिआ जेणेव भगवं गोअमे तेणेव उवागच्छइ। उवा० २ भगवं गोअमं एवं वयासी। 'तुब्भे णं अज्जो तिविहंतिविहेणं असंजय अविरयपडिहय पच्च[४ ब.]-खायपावकम्मे सकिरिए। असंवुडे। एगंतदंडे एगंतबाले आवि भवह"। एहवा **बोल कह्या छइं**॥ श्री**भगवती**सूत्रनइ अढारमा शतकनइ आठमइ उद्देसइ छइ। तथा स्थविरनइं पणि मिथ्यात्वीइं एहवा बोल कह्या छइं। "तए णं ते अन्नऊत्थिआ जेणेव थेरा भगवंत्ता तेणेव उवागच्छंति। ते थेरे भगवतो एवं वदासि। तुब्भे णं अज्जो तिविहंतिविहेणं अस्संजय अविरय अपडिहय। जहा सत्तमसए जाव एगंतबाले आवि भवह"। श्री **भगवती**सूत्रनइं आठमा शतकनइ सातमइ उद्देसइ छइ। तु जोउनइ मिथ्यात्पी "असंजए अविरए" इत्यादि बोल जाणइ छइ। एह सातमु बोल॥ ७॥

हवइं आठमु बोल लिखीइ छइ॥ तथा श्रीवीतरागदेवइं सिद्धांतमाहिं साधु चारित्रीयानइं श्री**ठाणां-गम**ध्ये पंच महाव्रतनां पाल्यानां फल, तथा श्री**उत्तराध्ययन** चउवीसमामध्ये पांचसमिति त्रीणि गुप्तिनां फल। तथा अध्ययन २६ मइ दशविध सामाचारीनां फल, फासु आहार दीधानां फल; श्री**भगवतीमध्ये** बारे भेवे तप कीधानां फल त्रीसमइ अध्ययनइं; दशविध वेआवच्चनां फल बोल्या श्रीठाणांगमध्ये, तथा विनय कीधानां फल। अध्ययन पहिलइ तथा अध्ययन ३१ मइ चारित्र पाल्यानां फल। तथा ओगुणत्रीसमइ अध्ययनइं बोल घणानां फल बोल्यां॥ तथा श्रावकनइं बार व्रत पाल्यानां फल **श्राउववाई**उपांगे तथा सामाइअ चउवीसत्थओ इत्यादि आवश्यकनां फल **अनुयोगद्वार**मध्ये। तथा श्रावकनइं जु साधु चारित्रीआ वंदनीक छइं तु साधुनइं वांद्यानां फल। तथा साधुनी पर्युपास्ति कीधानां फल। तथा अन्नपाणी दीधानां फल। तथा उपाश्रय दीधानां फल। तथा वस्त्रपात्र दीधानां फल इत्यादि। जउ तीर्थंकरदेव गणधर आचार्य उपाध्याय साधु जउ आराध्य छइ तु तेहनां घणी घणी परिनां फल श्रीसिद्धांतमाहिं कह्यां छइं। अनइ जउ प्रतिमा मोक्षमार्गमाहिं आराध्य नथी तु किहां सिद्धांतमांहिं प्रासाद कराव्यानां, प्रतिमा घडाव्यानां, प्रतिमा भराव्यानां, तथा प्रतिमा पूज्यानां तथा प्रतिमा प्रतिष्ठ्यानां, तथा प्रतिमा वांद्यानां तथा प्रतिमा आगलि ढोयानां फल तथा प्रतिमा आगलि भावना भाव्यानां फल इत्यादि—घणां वांना लोक प्रतिमा आगलि करइं छइं पणि ते एकइ बोलनां फल सूत्रइं श्रीवीतरागदेवे नथी कह्या। तउ जोउनइ मोक्षनां फल पाषइ जिको वंदना पूजना करइ छइ, तेहनइं मोक्षनु लाभ किम हुसिइ? डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो॥ एह आठमु बोल॥ ८॥

हवइं नवमु बोल लिखीइ छइ॥ तथा **जीवाभिगम**उपांगमध्ये **लवणसमुद्रना** अधिकार कह्या छइं। तिहां श्री**गौतमस्वामिइं** पूछया छइ जु "पाणी एवडउ उच्छलइ तु जंबूद्वीपनइं एकोदक सिइं नथी करतु? तिहां वलतुं श्रीवीतरागे इम कह्युं छइ "जति णं भंते लवणसमुद्दे दो जोअणसहस्साइं चक्कवालविक्खंभेणं, पण्णरस जोअणसहस्साइं सत्तचउआलं किंचि-विसेसूणे परिक्खेवेणं, एगं जोअणसहस्सं उव्वेहेणं, सोलस जोअणसहस्साइं उस्सेहेणं, सत्तरस जोअणसहस्साइं सव्वग्गेणं [५ अ] पण्णत्ते। कम्हा णं भंते लवण-समुद्दे जंबूद्दीवं दीवं नो उवीलेति। नो उप्पीलेति। णो चेव णं एक्कोदगं करेति? गो.। जंबूद्दीवे णं दीवे भरहेरवतेसु वासेसु अरहंत चक्कवट्टि बलदेव वासुदेवा चारणविज्जाहरा, समणसमणी, सावयासावियाओ, मणुआ पगतिभद्दया पगतिविणीया पगतिउवसंता पगतिपयणुकोहमाणमायालोभा मिउमद्दवसंपण्णा अल्लीणा भद्दगा विणीया, तेसि णं पणिहाय लवणसमुद्दे जबूद्दीवं दीवं नो उवीलेति। नो उप्पीलेति। णो चेव णं एक्को दगं करेति। गंगासिंधुरत्तारत्तवईसु सलिलासु देवयाओ महिड्ढियाओ जाव पलिओवमठितीयाओ परि-

वसंति। तासि णं पणिहाय लवणसमुद्दे जाव णो चेव णं एक्कोदगं करिंति। चुल्लहिमवंतसिहरिसु वासधरपव्वतेसु देवा महिड्ढिया। तेसि णं पणिहाय हेमवयरण्णवएसु वासेसु मणुआ पगतिभद्दया। रोहितारोहितंसासुवण्णकुलारुप्पकुलासु सलिलासु देवयाओ महिड्ढियाओ। तासिं पणि सद्दावति विअडावति वट्टवेअड्ढपव्वएसु देवा महिड्ढिआ जाव पलिओपमठितिआ पण्णत्ता। महाहिमवंनरुप्पासु वासहरपव्वएसु देवा महिड्ढिया जाव पलिओवमठितिआ हरिवासरम्मगवासेसु मणुआ। पगतिभद्दगा। गंधावतिमालवंतपरियाएसु वट्टवेअड्ढपव्वएसु देवा महिड्ढिया। णिसढणीलवंतेसु वासहरपव्वएसु देवा महिड्ढिया। सव्वाओ उदहिदेवताओ भाणियव्वाओ पउमद्दहाओ। तेगिच्छिकेसरिद्दहाओ वासीणीओ देवयाओ महिड्ढियाओ तासिं पणिहाय पुव्वविदेहअवरविदेहेसु वासेसु अरहंतचक्कवट्टिबलदेव वासुदेवचारणविज्जाहरा। समणाओ समणीओ। सावगाओ साविगाओ। मणुया पगतिभद्दगा। तेसिं पणिहाय लवणे सीतासीतोदगासु सलिलासु देवया महिड्ढिया। देवकुरुउत्तरकुरुसु मणुआ पगतिभद्दगा। मंदरे पव्वते देवया महिड्ढीया। जंबूद्दीवेणं सुदंसणा जंबूद्दीवाहिवती अणाढिए णामं देवे महिड्ढिए जाव पलितोवमठितीए परिवसति। तेसि णं पणिहाय लवणसमुद्दे णो उवीलेति। नो उप्पीलेति। णो चेव णं एगोदगं करेति"॥ छ॥ तु जोउनइं श्रीवीतरागे अरिहंतचक्रवर्त्तिबलदेववासुदेव चारणविद्याधर साधुसाध्वीश्रावकश्राविकाप्रकृति भद्रकमनुष्य गंगासिंधुदेवी इत्यादिक जे जेणइं थानकइं जेहना प्रभाव छइं, तेहना प्रभाव कह्या। अनइ जेणइं जेणइं पर्वतइं शाश्वती प्रतिमा छइं तेणइं तेणइं डुंगरि जे जे देवता वसइं छइं, तेहना प्रभाव वीतरागे कह्या, पणि प्रतिमाना प्रभाव न कहिया। अनइं हवडां तु लोक प्रतिमाना गाढा घणा प्रभाव कहइं छइं, पणि श्रीवीतरागे कांई प्रभाव न कह्या. जु कांई प्रतिमाना प्रभाव हु तउ इहांइ प्रभाव कहुत। जूओनइ, जो कोई प्रकृतिभद्रक मनुष्य, तेहनु प्रभाव कह्यु, तउ प्रतिमानउ प्रभाव स्यइं न कहिउ? डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो॥ एह नवमु बोल॥ ९॥

हवइं दसमु बोल लिखीइ छइ॥ तथा श्रीसिद्धांतमाहिं श्रीवीतरागदेवइं साधुनइं श्रावकनइं सम्यग्दृष्टीनइं केहीइ प्रतिमा आराध्य न कही। अनइ जि वारइं प्रतिमाना थापक कन्हइं पूछीइ तिवारइं सूरिआभिदेवताना आलापा [५ ब.] देखाडइ। ते सूरिआभिदेवताइं पणि मोक्षनइ षातइ प्रतिमा नथी पूजि। ते अधिकार लिखइ छइ॥ जिहां सूरिआभदेवताइं श्रीवीतराग वांद्या तिहां एहवुं कहिउं "एअं मे पेच्चा हिताते सुहाए, खमाए, निस्सेसाए. आणुगामियत्ताए भविस्सतीति कहु।" अनइ जिहां सूरिआभइं प्रतिमा पूजी तिहां एहवुं कहिउं — "किं मे पुव्विं पच्छा हिआए सुहाए, खमाए। णिस्सेसाए, आणुगामियत्ताए भविस्सइ।" तु जूओनइं, जिहां वीतराग वांद्या तिहां 'पेच्चा' कहितां परभवे 'हिआए सुहाए' कहिउं। अनइं जिहां प्रतिमा पूजी तिहां 'पुव्विं पच्छा' कहिउं। पणि 'परभवे' न कहिउं। सिद्धांतमाहिं जिहां देवताए अथवा मनुष्यइ श्रीवीतराग वांद्या, तिहां 'पेच्चा हियाए', अथवा 'इहभवे परभवे हिआए' कहिउं पणि किहांइ 'पुव्विं पच्छा हिआए सुहाए' न कह्युं। अनइ जिहां प्रतिमा पूजी तिहां 'पुव्विं पच्छा हिआए सुहाए' कहिउं। पणि किहांइ 'पेच्चा' अथवा 'परभवे हिआए सुहाए' न कहिउं। पण इं कारणइं प्रतिमा मोक्षनइ षातइ नथी। जिम **भगवती** सूत्रमध्ये बीजे शतके **षंदकनइ** आलावइ बेहू अधिकार जूजूआ कह्या छइं, ते लिखीइ छइ- "जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ। उवागच्छित्ता समणं भगवं महावीरं तिखुत्तो आयाहिणं पयाहिणं करेति। करेइत्ता जाव नमंसित्ता। एवं वदासी। आलित्ते णं भंते लोए। पलित्ते णं भंते लोइ। आलित्तपलित्ते णं भंते लोए।

जरामरणेण य । से जहानामए केई गाहावई अगारंसि हूयायमाणंसि से जे तत्थ भंडे भवइ अप्पसारे मोल्लगुरुए तं गहाय आयाए एगंतमंतं अवक्कमति एस मे नित्थारिए समाणे पच्छा पुराए हिआए सुहाए खमाए निस्सेसाए आणुगामियत्ताए भविस्सइ । एवामेव देवाणुप्पिआ मज्झ वि आया एगे भंडे इट्ठे कंते पिए मणुण्णे मणामे थेज्जे विस्सासिए संमए बहुमए अणुमए भंडकरंडगसमाणे । मा णं सीअं, मा णं उन्हं, मा णं खुहा, मा णं पिवासा, मा णं चोरा, मा णं बाला, मा णं दंसा, मा णं मसया, मा णं वाइअपित्तिअ-संभिअसन्निवाइयविविहारोगायंका परीसहोवसग्गा फुसंतु त्ति कट्टु एस नित्थारिए समाणे परलोअस्स हिआए सुहाए खमाए । नीसेसाए आणुगाभियत्ताए भविस्सइ । " इहांइ षंदकइं श्रीमहावीरनइं इम कहिउं । जिम को एक गृहस्थनइं घरि आगि लागु हुइ ते घरनु धणी सार वस्तु काढइ अनइ इम कहइ—'ए सार भंडार काढ्यु हुंतु मुझनइ पच्छा पुरा हियाए सुहाए इत्यादि हुसिइ । अनइ हुं जे चारित्र लेउं छुं, ते मुझनइं परलोगस्स हिआए सुहाए इत्यादि हुसिइ ।' हवइं जूओनइं लक्ष्मी काढ्याना अनइ चारित्र लीधाना शब्दना केतला फेर छइं ? 'हिआए सुहाए जाव आणुगामीए' ए शब्द तु बेहू अधिकारइं कह्या छइं । पणि लक्ष्मी काढी तिहां इम कह्युं—'पच्छा पुरा' ॥ अनइ चारित्र लीधुं तिहां इम कह्युं 'परलोगस्स'। तु जोउनइ जिम इहांइ एवडा फेर शब्दनां छइं, तिम सूरिआभनइं पणि आलावइ जिहां प्रतिमा पूजी तिहां 'पुव्विं-पच्छा', अनइ जिहां वीतराग वांद्या तिहां 'पेच्चा' इम कहिउं । एवडा शब्द[६ अ.]ना फेर छइ । ए आलावानइं मेलइं सूरिआभदेवताइं प्रतिमा पूजी । अनइ प्रतिमा आगलि नमोत्थुणं कह्युं ते जूइ षातइ । अनइ श्रीवीतराग वांद्या ते जूइ षातइ । तथा जिम प्रतिमानइं पुव्विं पच्छा कहिउं छइ तिम दाढनी पूजामइं पणि पुव्विं पच्छा कहिउं छइ । ए बेहू अधिकार एक बाजउइं ।

तथा केतलाएक इम कहइं छइं । जे सुधर्मासभाइं तीर्थंकरनी दाढ छइ । तिहां देवता मैथुन न सेवइ । तेह भणी दाढ सम्यक्त्वनइ षातइ । तओ जोओनइ—सम्यक्त्वनइ षातइ हुइ तओ पुव्विं पच्छा कां कहइ ? अनइ धम्मिअं ववसाइयं पणि कां कहइ ?

तथा श्रीठाणांगमध्ये त्रीजइ ठाणइ व्यवसाय त्रीणि कह्यां । ते लिखीइ छइ ॥ छ ॥ "तिविहे ववसाए पं० । तं० । धम्मिए ववसाए । अधम्मिए ववसाए । धम्मिआधम्मिए ववसाए । " ते धर्म-व्यवसाय साधुनउ । धर्माधर्मव्यवसाय श्रावकनउ । बाकी बावीस दंडक अधर्मव्यवसाय कह्या । तओ जुओनइं-देवता श्रीवीतरागे अधर्मव्यवसाय कह्या । अनइ जिहां सूरिआभदेवता प्रतिमा तथा द्रह वावि इत्यादि पूजवा आव्यु तिहां इम कहिउं जे धम्मिअं ववसाइअं गिण्हिज्जा । " अनइ ठाणांगमध्ये दसमइ ठाणइ धर्म तउ दस कह्यां । " दसविहे धम्मे पन्नत्ते । तं । गामधम्मे १ । नगरधम्मे २ । रट्ठधम्मे ३ । पासंडधम्मे ४ । कुलधम्मे ५ । गणधम्मे ६ । संघधम्मे ७ । सुअधम्मे ८ । चरित्तधम्मे ९ । अत्थिकायधम्मे, १० ।" ए दस धर्म कह्यां । तेमाहिं जे "धम्मिअं ववसाइअं गिण्हिज्जा", कहिउं ते तु कुलधर्ममाहिं आवइ छइ । अनइ केतलाएक इम कहइं छइं, जे "धम्मिअं ववसाइअं" कहतां श्रुतधर्म्म कहीइ । तउ डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो—जे सूरिआभइं तउ प्रतिमा, द्रह, वावि, हथीयार इत्यादि घणां वानां पूज्यां छइं । अनइ धम्मिअं ववसाइअं तु समुच्चयपदइं कहिउं छइ । जु धम्मिअं ववसाइअं श्रुतधर्म तु द्रह वावि हथीयार जेतलां वानां ते सहू श्रुतधर्म थाइ अनइ तिहां तउ इम न कहिउं । जे प्रतिमानी पूजा तथा नमोत्थुणं ते श्रुतधर्म । अनइ द्रह वावि हथीयार इत्यादिक ते कुलधर्म । तिहां तु समुच्चयपदइं धम्मिअं ववसाइअं कह्युं छइ । प्रतिमा नमोत्थुणं द्रह वावी हथीयार प्रमुख सहूनइं कहिउं छइ । डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो ॥

तथा वली प्रीछउ। धम्मिअं ववसाइअं कहिउं। ते पुस्तक वांच्या पछी कहिउं। अनइ ते ते पुस्तकनइं एह ज सूत्रमाहिं इम कह्युं छइ। एतलइ ते पुस्तक जे धर्मशास्त्र अनइ आचारांगादिक जे सम्यक्शास्त्र छइ ते तउ ते न हुइ। तउ जोउनइ, ते कूण धर्मशास्त्र छइ? जउ श्रुतधर्मशास्त्र हुइ तउ तेहमाहिं इह वावि हथीयार प्रमुख जे वानां पूज्यां ते पूजवा न कल्पइ। एणइं कारणइं ते श्रुतधर्म शास्त्र न हुइ। डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो। इति **सूरिआभाधिकारः॥** एह दसमु बोल ॥ १० ॥

हवइं इग्यारमु बोल लिखीइ छइ॥ तथा केतलाएक इम कहइं छइं। जे साधु चारित्रीआनइं वियाचारण जंघाचारण लब्धि ऊपजइ छइ। ते लब्धिनइं प्रमाणइं। जे मानुषोत्तरपर्वतइं चेईशद्बइं प्रतिमा वांदी तेहना पडूतर प्रीछउ। श्री[६ ब.]वीतरागइं सिद्धांतमाहिं मानुषोत्तरपर्वतइं च्यारि कूट कह्यां। पणि सिद्धायतनकूट न कहिउं। अनइ अनेरे पर्वते जिहां सिद्धायतन कूट छइ तिहां कूटनी वर्ण्णवना करतां सिद्धायतनकूट पणि माहइं कह्यां छइं। अनइ जउ एणइं पर्वतइं सिद्धायतन कूट नथी। तउ जिहां ए पर्वतनां कूट कह्यां, तिहां सिद्धायतनकूट न कहिउं। हवइं श्री**ठाणांगमा**हिं भानुषोत्तरकूट कह्यां ते लिखीइ छइ। "माणुसुत्तरस्स पव्वयस्स चउदिसिं चत्तारि कूडा पन्नत्ता। तं। रयणे १। रयणुव्वते २। सव्वरयणायरे ३। रयणसंचए ४।" तु जोउनइ इहांइ शाश्वती प्रतिमा नथी। तु चेईशद्बइं स्युं वांद्युं? अनइ श्रीअरिहंत तु जिहां रह्या वांदीइ, तिहांथी वंदाइ।

अनइ चेईशब्दइं अरिहतं तु घणे डामि कह्या छइ। ते ठाम लिखीइ छइ। "तं। गच्छामो णं देवाणुप्पिआ समणं। भगवं महावीरं वंदामो णमंसामो सक्कारेमो सम्माणेमो कल्लाणं मंगलं चेइअं पज्जुवासामो। एयं णं पेच्चभवे इहभविय हिआए सुहाए खमाए णिस्सेसाए आणुगामियत्ताए भविस्सतीति कट्टु"—श्री**उववाई**मध्ये ए अरिहतं वियमानना चैत्य ॥ १ ॥ "तं गच्छामो णं देवाणुप्पिआ समणं भगवं महावीरं वंदामो णमंसामो। जाव पज्जुवासामो। एयं णं इहभविय परभविय। हिआए सुहाए खमाए णिस्सेसाए आणुगामियत्ताए भविस्सतीति"॥ श्रीभगवतीमध्ये शतक ९॥ "तं गच्छामि णं देवाणुप्पिआ समणं भगवं महावीरं वंदामि णमंसामि सक्कारेमि सम्माणेमि। कल्लाणं मंगलं चेइअं देवयं पज्जुवासामि"। **रायपसेणी**मध्ये। ए अरिहंत वियमाननां चैत्य ॥ २ "अम्हे णं भंते सूरिआभस्स देवस्स आभियोगा देवाणुप्पियाणं वंदामो णमंसामो। सक्कारेमो सम्माणेमो। कल्लाणं। मंगलं। देवयं चेइअं पज्जुवासामो"। **रायपसेणी**उपांगमध्ये॥ ए अरिहंत वियमान तेहनां चैत्य॥ ३॥ "**अहण्णं** भंते सूरिआभे देवे देवाणुप्पिअं वंदामि णमंसामि जाव पज्जुवासामि"॥ **रायपसेणी**उपांगमध्ये। ए अरिहंत वियमाननां चैत्य॥ ४॥ "इह महामाहणे। उप्पण्णणाणदंसणधरेडतीयपडुप्पण्णमणागयं जाणए। अरहा जिणे केवली। सव्वण्णू सव्वदरिसि। तेलोक्कमहितपूजिते सदेवमणुआसुरस्स लोगस्स अच्चणिज्जे वंदणिज्जे पूअणिज्जे। सक्कारणिज्जे सम्माणणिज्जे। कल्लाणं मंगलं देवयं चेतिअं पज्जुवासणिज्जे।"—श्री**उपासगदशांग**मध्ये अध्ययन ७। ए अरिहंत वियमाननां चैत्य॥ ५॥ इत्यादिक घणे ठामइं चेइशद्बइं अरिहंत कह्या छइ। जउ मानुषोत्तरपर्वतइं रह्या अरिहंत वांद्या तु इम जाणज्यो। जे सघलइ अरिहंत वांद्या। डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो।

तथा कोई इम कहसिइ। जे **नंदीसरवरइं** चेईशद्बइं स्युं वांद्युं। तेहना उत्तर प्रीछउ। जउ मानुषोत्तरइं चेईशद्बइं अरिहंत वांद्या। तउ **नंदीसरवरप्रमुख** सघलइ चेइशद्बइं अरिहंत ज वांद्या। मानुषोत्तरइं अनइ नंदीसरवरइं शद्बना फेर कांई छइ नही। बेहू डामइं सरिषा शद्ब छइं। तथा **रुचकद्वीपइं**

पणि शाश्वती प्रतिमा सूत्रइ किहांइ नथी कहिउं। तथा जंघाचारणनइ आलावइ बीजा घणा प्रत्युत्तर छइं। पणि जउ मानुषोत्तरइं शाश्वती प्रतिमा नथी। तउ बीजा प्रत्युत्त[७ अ]रनउं स्युं काम। डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो ॥ छ ॥ एह इग्यारमु बोल ॥ ११ ॥

हवइं बारमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा श्रीभगवतीसूत्रमध्ये चमरेंद्रनइं अधिकारइं एहवा शब्द छइं —"णण्णत्थ अरहंते वा, अरहंतचेतियाणि वा अणगारे भावियप्पाणो निस्साए उड्ढं उप्पयंति।" तिहां केतलाएक इम कहइ छइं—'जे अरहंतचेइयाणि वा कहतां जिनप्रतिमानी निश्राइं जाइं।' तेहना प्रत्युत्तर लिखीइ छइ। जउ प्रतिमानी निश्रा हुइ तउ चमरेंद्र भरतषंडलगइं स्या माटइं आवइ॥ शाश्वती प्रतिमा तु चमरेंद्रनइं ढूकडी हती। अनइ जउ तेणइं गरज सरइ तउ भरतषंडलगइं सिहानइं आवइ। तथा सौधर्मइंद्रइं वज्र मुंक्युं, तिवारइं चमरेंद्र भयभ्रांत हुंतु भरतषंडलगइं सिहानइ आव्यउ। जउ प्रतिमाइं गरज सरइ तु तिहां शाश्वती प्रतिमा ढूकडी हती। अनइ तेहनइं शरण जाउत। पणि जेहनइ शरणइं छूटीइ तेहनइं शरणइं आव्यउ दीसइ छइ। तथा सौधर्मेंद्रइं पणि वज्र मुंकी एहवुं चिंतव्युं जे 'चमरेंद्रनइं एतली शक्ति नथी। जे आपणी निश्राइं इहां लगइ आवइ। पणि अरहंतचैत्य अणगार तेहनी निश्राइं आवइ। अनइं मइं तु वज्र मुंक्युं छइं। तउ ते अरीहंत भगवंत अणगारनी आशातनाइं मुझनइं महादुक्ख हुइ।' एतलइ जोउनइं अरिहंत भगवंत अणगारनी आशातना कही। पणि कांई प्रतिमानी आशातना न कही। एतलइं सौधर्मेंद्रइं अरिहंत अनइ चैत्यशब्दइं भगवंत कह्या। पणि प्रतिमा कांइं न कही। एतलइ अरिहंत चैत्य ए शब्दना अर्थ इहां भगवंत कह्या दीसइं छइं। अनइ वृत्तिमाहिं पणि अरिहंत फलाव्या छइं। पणि प्रतिमा नथी फलावी। डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो ॥ एह बारमु बोल ॥ १२ ॥

हवइं तेरमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा **श्रीउववाई**उपांगमध्ये **अंबड**श्रावकनइ अधिकारइं एहवा शब्द छइं जे "नन्नत्थ अरिहंते वा। अरिहंतचेइयाणि वा"। तिहां केतलाएक इम कहइं छइं जे "अरहंतचेईशब्दइं प्रतिमा"। तेहना प्रत्युत्तर लिखीइ छइ। 'अरिहंतचेइयाणि वा' ए बेहू शब्दइं अरिहंत ज जाणिवा। केतलाएक इम कहस्यइं जे 'अरिहंतनइं बिहू शब्दइं कां कहीइ ? वा शब्दइं तु विकल्प हुइ।' तउ जोउनइं सिद्धांतमाहिं ठामि ठामि इम कहिउं जे 'समणं वा। माहणं वा।' एक साधुनइं बेहू नाम कह्यां। तथा वा शब्द पणि कह्युं। तथा **श्रीसूअगडांग** अध्ययन १७ सतरमइ एक साधुनां तेर नाम कह्यां छइं अनइ तेरे नामइ वा शब्द पणि कहिउ छइ। ते लिखीइ छइ—"समणेति वा। माहणेति वा। खंतेति वा। दंतेति वा। गुत्तेति वा। मुत्तेति वा। इसीति वा। मुणीति वा। किईति वा। विदूति वा। भिक्खूति वा। लूहेति वा। तीरड्ढीति वा।" इम वली एक वस्तूनां घणां घणां नाम आवइं छइं। तथा वली वृत्तिकारइं पणि "अरिहंते वा। अरिहंतचेइयाणि वा"—तिहां अरिहंत ज फलाव्या छइं।

तथा चेईशब्दइं सूत्रमाहिं घणइ ठामइं अरिहंत कह्या छइं "तं गच्छामो णं देवाणुप्पिया समणं भगवं महावीरं वंदामो इत्यादि। बीजा आलावइ चेइशब्दइं अरिहंत कह्या छइं। ते पूर्वली पेरइं जाणिवा।

तथा केतलाएक इम कहइं छइं। जे वृत्तिकारइं ऊघाडा माटइं न फलाव्या। तउ जोउनइ चेइशब्द ऊघाडउ के अरिहंतशब्द ऊघाडउ ! जउ उघाडऊ शब्द न फलावइ, तउ इहांइ अरिहंतशब्द फलाव्यउ [७ ब.] जोइइ नही। डाहा हुइ ते विचारी जोज्यो ॥ एह तेरमु बोल ॥ १३ ॥

हवइं चऊदमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा **श्रीउपासकदशांग**मध्ये **आणंद**श्रावकनइं अधिकारइं

केतलाएक इम कहइं छइं। जे प्रतिमा आराध्य छइं। तेहना प्रत्युत्तर प्रीछउ। "नो कप्पइ" कहिउं तेमाहिं तउ आपणनइं संबंध कांई नथी। आपणनइं तु संबंध कप्पइमाहिं छइ। अनइ कप्पइमाहिं तु प्रतिमा न कही। तथा नोकप्पइमाहिं केतलाएक इम कहइं छइं जे 'अन्यतीर्थापरिगृहीत चैत्य न कल्पइ। तउ अणपरिगृहीत कल्पइ'। तेहना प्रत्युत्तर प्रीछउ ॥ इहां प्रतिमानउ स्यु अधिकार छइ? इहां तउ इम कह्युं जे 'जां लगइ ए न बोलावइ हूं पूर्विइं न बोलुं। तथा अन्नपानादिक न देउं।' तउ जूओनइं प्रतिमा कांई बोलइ? किंवा अन्नादि प्रतिमानइं काजइं आवइ? डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो। एह चउदमु बोल ॥ १४ ॥

हवइं १५ पनरमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा श्री**प्रश्नव्याकरण**मध्ये त्रीजइ संवरद्वारइं "चेइअट्ठे निज्जरट्ठे" जे एहवा शब्द छइं, तिहां केतलाएक इम कहइं छइं जे—'साधु चारित्रीउ प्रतिमानुं वेआवच्च करइ।' तेहना प्रत्युत्तर प्रीछउ। तिहां तउ एहवा अधिकार छइं। जे साधु चारित्रीउ गृहस्थना घर थकी उपधि भात पाणी आणइ। अनइ आणीनइ अनेरा साधुनइं आपइ। ते प्रीछउ जे 'चेइअट्ठे'। चित्यर्थो=ज्ञानार्थो एतलइ ज्ञाननइं अर्थइं, तथा निज्जरार्थइं आपइ। तथा एहजि सूत्रमध्ये घणु विस्तार छइ जे 'अप्रीतिकारियां घरमाहिं न पइसइ। अप्रीतिकारियानुं भात पाणी उपधि न लीइ।' वली इम कह्युं जे 'पीढ फलग सिज्जा संथारग वत्थ पाय कंबल दंडग रजोहरण निशिज्जा चोलपट्टय मुहपोत्तीय पायपुंछणादि भायण भंडोवहि उवगरण।' एतलां वानां माहिलुं प्रतिमानइं स्युं काजइं आवइ? अनइ साधुनइं तु ए सघलां वानां काजइं आपइं। इहांइ तउ दत्तनउ अधिकार छइ। जे दातारनुं दीधुं लेवुं। डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो। एह पनरमु बोल ॥ १५ ॥

हवइं सोलमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा **प्रश्नव्याकरण**माहिं पहिलइ आश्रवद्वारइं पृथ्वीकायनइं अधिकारइं। 'गढ पीटणी आवाश घर हाट प्रतिमा प्रासाद सभा इत्यादि कनइं कारणइं पृथ्वीनइं हणइ।' ते श्रीवीतरागमाहिं अधर्मद्वारमाहिं घाल्युं। इहां तउ प्रतिमाना नीचोडवर्या (?) दीसइं छइ। डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो।

तथा केतलाएक इम कहइं छइं जे "इहांइ तु इम कह्युं 'जे पुव्वाहिं संति ते मंदबुद्धिया'। मंदबुद्धी शब्दइं मिथ्यात्पी कहीइ।" ए अर्थ सूत्रस्युं मिलइ नही। ते एतला भणी जे, पांचमा अधर्मद्वार-माहिं परिग्रहनइ अधिकारइं चक्रवर्त्ति बलदेव वासुदेव अनुत्तरविमानवासी देवता इत्यादिक घणा कहीनइ आगलि कह्युं जे 'मंदबुद्धी हुंता परिग्रहनउ संचउ करइं।' तउ जोउनइं जि को कहइ छइ— 'मंदबुद्धी शब्दइं मिथ्यात्वी' ते अर्थ जूठा, सूत्रविरुद्ध दीसइं छइं। डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो ॥ एह सोलमु बोल ॥ १६ ॥

हवइं सतरमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा केतलाएक इम कहइं छइं जे—"अज्ञाइं धर्म कहीइ। पणि दयाइं धर्म न कहीइ।" दयाइं धर्म कहिउ छइ ते लिखीइ छइ—

तुलिआविसेसमादाय दयाधम्मस्स खंतीए।

[८ अ.] विप्पसीइज्ज मेहावी तहाभूएण अप्पणो ॥ १ ॥" इति श्री**उत्तराध्ययन-**पंचमाध्ययने ॥ तथा ॥

"दयावरं धम्म दुगंछमाणे वहावहं धम्म पसंसमाणे।

एगंतजंभोययतिअसीलं । णिगोणिउंजातिकओ परेहिं ॥ १ ॥ इति **श्रीसूअगडांगअ**ध्ययन बावीसमामध्ये गाथा ॥ ४ ॥ "धम्मो मंगलमुक्कट्ठं अहिंसा संजमो तवो ।

देवा वि तं नमसंति जस्स धम्मे सया मणो ॥ १ ॥" इति **श्रीदशवैकालिक**प्रथमअध्ययनमध्ये ॥ तथा "से बेमि जे अतिता जे अ पडुप्पण्णा । जे अ आगमेस्सा अरिहंता भगवंतो ते सव्वे एवमातिक्खंति । एवं भासंति, एवं पण्णवेंति एवं परुवेंति सव्वे पाणा सव्वे भूता सव्वे जीवा सव्वे सत्ता न हंतव्वा न अज्जावेयव्वा । न परिघेतव्वा । न परितावेयव्वा । न उद्दवेयव्वा । एस धम्मे सुद्धो" इति **श्रीआचारांग** चउथइ अध्ययनइं ।

तथा श्रीवीतरागे दयाइं करी मोक्ष कह्यु ते लिखीइ छइ ॥
"सगरो वि सागरं तं । भरहवासं नराहिवो ।
इस्सरिं केवलं हिच्चा । दयाए परिनिव्वुओ ॥ १ ॥"

इति **श्रीउत्तराध्ययन** अढारमामध्धे गाथा ३५ ।

तथा श्रीवीतरागे कुशीलिया दयारहित कह्या । ते लिखीइ छइ ।
"न तं अरि कंठछित्ता करेइ । जं से करे अप्पणिया दुरप्पा ।
से णाहि मच्चू तु मुहं तु णते । पच्छाणुतावेण दयाविहूणो ॥ १ ॥"

इति **श्रीउत्तराध्ययन** २० मध्ये गाथा ४८ । तथा आज्ञा दयामइ छइ "तमेव धम्मं दुविहं आइक्खंति । तंजहा । अगारधम्मं च । अणगारधम्मं च । इह खलु सव्वओ सम्मत्ताए मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारितं पव्वति । तस्स सव्वतो पाणातिवायातो वेरमणं । मुसावाय० । अदत्तादाण० मेहुण० परिग्गह राइभोअणातो वेरमणं । अयमाउसो अणगार सामाइए धम्मे पण्णत्ते । एयस्स सिक्खाए उवट्ठिए णिग्गंथे वा । निग्गंथी वा । विहरमाणे । आणाए आराहए भवति ।

"अगारधम्मं दुवालसविहं आइक्खइ । तंजहा । पंचाणुव्वयाइं । तिण्णि गुणव्वयाइं । चत्तारि सिक्खावयाइं । पंच अणुव्वयाइं । तंजहा । थूलाओ पाणाइवायाओ वेरमणं । थूलाओ मुसावायाओ वेरमणं । थूलाओ अदिण्णादाणाओ वेरमणं । सदारसंतोसे । इच्छापरिमाणे । तिण्णि गुणव्वयाइं । तंजहा । अणत्थदंडवेरमणं । दिसिव्वयं । उवभोगपरिभोगपरिमाणं । चत्तारि सिक्खावयाइं । तंजहा । सामातिअं । देसावगासिअं । पोसहोववासो । अतिहिसंविभागो । अपच्छिममारणंतिआ संलेहणा जूसणाराहणा । अयमाउसो अगारसामाइए धम्मे पण्णत्ते एअस्स धम्मस्स सिक्खाए उवट्ठिओ समणोवासए वा, समणोवासिआ वा विहरमाणा आणाए आराहए भवंति ।" इहांइ पंच महाव्रत अनइ बार व्रत आज्ञा कही । एहमांहिं तउ हिंसा कांई नथी । इति **श्रीउववाई** उवांगे ॥ तथा

"तत्थिमा तत्तिआ भासा, जं वदित्ताणु तप्पति ।
जं छलं तं न वत्तव्वं, एसा आणा णिअंठिआ ॥ १ ॥"

इति **श्रीसूअगडांग**अध्ययननवमामध्ये गाथा २६ । इम घणाइ अधिकार छइं । दयाइं धर्म्म सूत्रे घणइ ठामि कह्या छइं ।

तथा केतलाएक इम कहइं छइं। जे धर्म आज्ञाइं कहीइ। अम्हारइ आज्ञा गाढी प्रमाण। डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो। जे श्रीवीतरागनी आज्ञा ते तउ पंच महाव्रत अनइ बार व्रत तथा बार भिक्षुप्रतिमा। इग्यार श्रावकनी प्रतिमा इत्यादिक बोलनुं [८ ब.] पालवउं ते श्रीवीतरागनी आज्ञा। ते तु एकांत दयामइ छइ। पणि तेहमाहिं कांई हिंसा नथी।

तथा कोइ एक इम कहइस्यइ। जे साधुनइं आहार नीहार करतां कांई कांई सावद्य लागइ छइ। तेहंना उत्तर प्रीछउ। ते तउ अशक्यपरिहार। अनाकुटि छइ। अनइ ते पणि अशक्यपरिहारइ। अनइ अनाकुटिइं जे कांई सावद्य लागइ, ते सर्व आलोइ निंदइ। एतावता श्रीसिद्धांतमाहिं प्रांत आलावी। निंदवी छइ। पणि श्रीसिद्धांतमाहिं हिंसा किहां अनुमोदवी नथी।

तथा श्रीवीतरागइं प्रश्नव्याकरणमाहिं श्रीजीवदयाइं सम्यक्त्वनी आराधना कही। तथा बोधि कही। तथा निर्मली दृष्टि कही। तथा पूजा कही। एहवा घणा बोल तथा घणां उदाहरण कह्यां छइं। ते अधिकार लिखीइ छइ— "तत्थ पढमं अहिंसा जा सा सदेवमणुआसुरस्स लोगस्स भवति। दीवो ताणं सरणं गति पइट्ठा। निव्वाणं नेव्वुई समाहि संती। कि त्ती कं ती रइ अ विरती सुअंगतित्ती दयाविमुत्ती। खंती सम्मत्ताराहणा। महती बोही बुद्धा धिती। समिद्धी रिद्धी विद्धी तिती पुट्ठी नंदी भद्दा। विसुद्धी। लद्धी विसुद्धदिट्ठी। कल्लाणं मंगलं पासाउ विभूति। खासिद्धावासो। अणासवो केवलीण ठाणं सिव समि असीलसंजमोत्ति अ सीलघरो। संवरो अ गुत्ती। ववसाउअस्स तोयजणो। आयतणजयणमप्पमाओ। आसासो विसासो अभउ सव्वस्स य वियमाघाओ। चोखपवित्तासुती। पूआ। विमलपभासाय। निम्मलतरत्ति। एवमादीणि नियगुणनिम्मियाइं पज्जवनामाणि होंति अहिंसाभगवतीवए।" ए भगवंतइं प्ररूपी। "सा भगवती अहिंसा। जा सा भीयाणं पि व सणा। पक्खीणं पिव गयणं। तिसियाणं पिव सलिलं। खुहिआणं पिव असणं। समुद्दमज्झे पोतवहणं। चउप्पयाणं व आसमपयं। दुहट्ठियाणं व ओसहिबलं। अटवीमज्झे व सत्थगमणं। एत्तो विसिट्ठतरिगा अहिंसा। जा सा पुढविजलअगणिमारुअवणप्फतिबीजहरिय जलचरथलचरतसथावरसव्वभूअखेमकारी। एसा भगवती अहिंसा।" एहवी जीवदया श्रीवीतरागइं सार प्रधान कही। एहवी जीवदया श्रीवीतरागना मार्ग्गनइ विषइ छइ। पणि अनेरे ठामि नथी। जेहनी मिथ्यामति छइ। तेहनइं कहण छइ। पणि रहण नथी॥ एह सतरमु बोल॥ १७॥

हवइं अढारमु बोल लिखीइ छइ॥ तथा श्रीठाणांगमाहिं इम कहिउं "चउव्विहे सच्चे पंन्नत्ते। तं। नामसच्चे। दव्वसच्चे। ठवणसच्चे। भाससच्चे।" इहां केतलाएक इम कहइं छइं। जउ वीतरागे स्थापनासत्य कही। तउ स्थापना आराध्य नथी। तेहना प्रत्युत्तर प्रीछउ। ए च्यार सत्य कह्यां। ते भाषा ऊपरि छइं॥ पणि आराध्य ऊपरि नथी। एह ठाणांगमध्ये दसमइ ठाणइ दस सत्य कह्यां छइं। तउ ते कांइ दसइ स्युं आराध्य छइं। ते तउ भाषा ऊपरि छइ। ते लिखीइ छइ। "दसविहे सच्चे पं०। तं। जणवयसच्चे। संमयसच्चे। ठावणासच्चे। नामसच्चे। रूवसच्चे। पडुच्चसच्चे। ववहारसच्चे। भावसच्चे। जोगसच्चे। उवम्मसच्चे॥" तथा श्रीपन्नवणामध्ये दसविहे सच्चे भाषापदमध्ये कह्यां छइं। तउ जोउनइ ते मध्ये ठवणसच्चे कहिउं। ते भाषासत्य कहीइ। पणि आराध्य नही। डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो॥

इहांइ सच्चे शब्द कहिउ ते एतला भणी। जे जेहनउं जेहवुं नाम हुइ। तेहनइं [९अ] तेहवइं नामिइं बोलावतां जूठुं नही। जिम कोएकनुं नाम कुलवर्द्धन हुइं। अनइ तेह जण्या पछी कुलक्षय थयुं हुइ। तेहू

पणि तेहनइं कुलवर्द्धन कही बोलावतां जूठुं नही। तथा चीतारइ हाथी आलेषिउ हुइ। अनइ तेहनइं हाथी कहतां जूठुं नही। तथा घीनु घडु हुइ। अनइ तेहमाहिंथी घी टालव्युं हुइ। अनइ तेह घडानइं घीनु घडु कहीइ। तउ तेहनइं [घीतुं घडु] कहतां जूठुं नही। इत्यादिक भाषा ऊपरि छइ। इहां आराध्यविशेष कांई नथी। डाहा हुइ ते विचारी जोज्यो ॥ एह अढारमु बोल ॥ १८ ॥

हवइं ओगणीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा श्रीअनुयोगद्वारमध्ये आवश्यकना च्यारि निक्षेपा कह्या। छइं। तिहां केतलाएक इम कहइं छइं। इहां आवश्यक करतां थापना करी मांडवी कही छइ। ते कहण गाढा विरुद्ध दीसइं छइं। ते प्रीछउ। इहां तउ आवश्यकना च्यारि निक्खेवा कह्या छइं। ते इम कह्या छइं। नाम आवश्यक ते कहीइं। जे कांइं जीव अथवा अजीवनुं नाम आवश्यक दीधुं हुइ। तथा स्थापनावश्यक ते कहीइ। जे साधु अथवा साध्वी अथवा श्रावक अथवा श्राविका जिम आवश्यक करइ। तेहवु आकार कोएक करइ। अथवा असद्भाव काष्ठादिकनइं कहइ जे ए आवश्यक ते स्थापना द्रव्यावश्यक कहीइ। तथा द्रव्यावश्यकना घणाएक भेद कह्या छइं। जाणगसरीर। भविअसरीर इत्यादि। तथा लोक विहाणामाहिं ऊठी मुख धोई लूगडां पहिरइ। तंबोल वावरइं। इत्यादिक द्रव्यावश्यक कहीइ। तथा "समणगुणमुक्कजोगी। जाव आवस्सयं चिट्ठइ" एह पणि द्रव्यावश्यक कहीइ। इत्यादि घणा बोल कह्या छइं। एहमाहिं आपणइ कांई आराध्य नथी। आपणइ तउ लोकोत्तर भावावश्यक आराध्य छइ। डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो।

इहां सूत्रमाहिं आवश्यक करतां स्थापना करवी कही नथी। तथा इहाइ सूत्रना पणि च्यारि निक्खेवा कह्या छइं। तथा खंध आदि देई घणा बोलना निक्खेवा कह्या छइं। एकला आवश्यक ऊपरि तउ निक्खेवा कह्या नथी। डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो ॥ एह ओगणीसमु बोल ॥ १९ ॥

हवइं वीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा केतलाएक इम कहइं छइं जे— 'राजान वांदवा गया ते स्युं? घोडा हाथी लेई गया ते स्युं? नगर फूटरां करायां ते स्युं? तथा मल्लिनाथइं मोहणघर कराव्युं ते स्युं? तथा सुबद्धिमहतइं फरस्या द्रहनुं पाणी अणाव्युं ते स्युं?' इत्यादि घणा बोल कहइं छइं। तेहना प्रत्युत्तर प्रीछउ। श्रीसूअगडांगमध्ये अढारमइ अध्ययनइं किरिआठाणइ श्रीवीतरागइं त्रिणि पक्ष कह्या। तिहां धर्मपक्ष ते सर्वइ सर्वविरति कही। अनइ बीजउ अधर्मपक्ष ते सर्वइ अविरति कही। अनइ त्रीजउ मिश्रपक्ष ते कांइं विरति कांई अविरति कही। इम त्रिण पक्ष कहीइ। शरवालइ बे थोक कीधा। एक धर्म बीजउ अधर्म। श्रावकनी जेतली विरति तेतली धर्ममाहिं घाली। अनइ जेतली अविरति ते अधर्ममाहिं घाली। हवइं जोउनइं जे नाग्या घोडा हाथी लेई गया इत्यादि सर्व ते तेहनी विरति के अविरति? नाग्या घोडा हाथी लेई गया इत्यादि सर्व ते तेहनी अविरति छइ। अनइ अविरति तउ श्रीवीतरागे अधर्ममाहिं कही। अनइ विरति ते धर्ममाहिं कही। जु साधुनइ विरति छइ तु साधु नाहइ नही। घोडइ हाथीइं चडइ नही। [९ ब.] तथा श्रावकनइं जु पोसहमाहिं विरति छइ, तउ पोसह लीधइ नाहइ नही। घोडइ हाथीइं चढइ नही। डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो। एह वीसमु बोल ॥ २० ॥

हवइं एकवीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा श्रीभगवतीमध्ये शतक पहिलइ उद्देसइ नवमइ एहवुं कहिउं। जे श्रमण निर्ग्रंथ आधाकर्मी आहार भोगवइ। तेह कन्हइं छकायनी दया नु हुइ। तु जोउनइं जेह कन्हइं छकायनी दया नु हे, ते सूधउ धर्म केम कहीइ? डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो।

ते आलावउ लिखीइ छइ—"अहाकम्मे णं भुंजमाणे समणे निग्गंथे किं बंधइ? किं पकरेइ? किं चिणइ? किं उवचिणइ? गो०। आउअवज्जाओ सत्त कम्मपगडीओ। सिढिलबंधणबद्धाओ धणिअबंधणबद्धाओ पकरेइ। जाव अणुपरियट्टइ। से केणट्ठेणं जाव अहाकम्मे णं भुंजमाणे जाव अणुपरियट्टइ। गो०। अहाकम्मे णं भुंजमाणे आयाए धम्मं अइक्कमइ। आयाए धम्मं अइक्कममाणे पुढविकाए णावकंखइ। जाव तसकाय णावकंखइ। जेसिं पि य णं जीवाणं सरीराइं आहारमाहारेइ॥ ते वि जीवे नावकंखइ। से तेणट्ठेणं गोअमा एवं वुच्चइ। आहाकम्मे णं भुंजमाणे आउअवज्जाओ सत्त कम्मपगडीओ जाव अणुपरियट्टइ। फासुएसणिज्जं भंते भुंजमाणे समणे निग्गंथे किं बंधइ ४ जाव णो उवचिणाइ। गो०। फासुएसणिज्जं भुंजमाणे समणे णिग्गंथे आउअवज्जाओ सत्त कम्मपगडीओ धणिअबंधणबद्धाओ सिढिलबंधणबद्धाओ पकरेइ। जहा संवुडेणं। नवरं आउअं च णं कम्मं सिअ बंधइ सिअ नो बंधइ सेसं तहेव जाव वीयीवेयति। से केणट्ठेणं जाव वीईवयइ। गो०। फासुएसणिज्जं भुंजमाणे समणे णिग्गंथे आयाए धम्मं नाइक्कमइ। आयाए धम्मं अणइक्कममाणे पुढविकायं अवकंखति। जावत सकायं अवकंखति। जेसिं पिय णं जीवाणं सरीराइं आहारेंति। ते वि जीवे अवकंखति। से तेणट्ठेणं जाव वीयीवयइ" एह एकवीसमु बोल॥ २१॥

हवई बावीसमु बोल लिखीइ छइ॥ तथा **श्रीजीवाभिगम**मध्ये नंदीसरवरनइं अधिकारइं तीर्थंकरनां कल्याणकादि कनइं कारणइं घणाएक देवता एकठा मिलइं। मिल्या हुंता क्रीडा करइं। इम अष्टाह्निका महोत्सव करइं। एतली देवतानी स्थिति दीसइ छइ। तथा मागध वरदाम प्रभास १०२ तीर्थोदक तीर्थनी माटी ल्यावइं छइं। तथा गंगा सिंधु आदि देई नदीनइ विषय जई जलइ ल्यावइं छइं। तथा द्रहनुं उदक ल्यावइं छइं। ए आदि देईनइ देवतानी गाढी घणी सूत्रे स्थिति दीसइ छइ। केतलीएक लिखीइ। जोउनइं गंगानां गंगोदक गंगानी माटी द्रहनां उदक आण्या माटइ। तथा मागध प्रमुख तीर्थनां तीर्थोदक तीर्थनी माटी आण्या माटइ। कांई गंगा। अथवा द्रह अथवा एह तीर्थ मोक्षनइ षातइ न थयां। इम देवतानी स्थिति घणीइ छइ। डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो॥ एह बावीसमु बोल॥ २२॥

हवई त्रेवीसमु बोल लिखीइ छइ॥ तथा प्रतिमाना थापक कन्हइं पूछीइ छइ जे 'प्रतिमा केही अवस्थानी करी मांडी छइ?' श्रीमहावीर तउ पहिलुं ३० वरस गृहस्थपणइ हता। पछइ वरस ४२ चारित्रीआ हता। ते हवई पूछीइ छइ—'जिको श्रीमहावीरनी प्रतिमा करी मां[१० अ]डइ छइ, ते केही अवस्थानी करी मांडइ? जउ इम कहइ जे 'अम्हो गृहीनी अवस्था करी मांडउं छउं।' तउ चारित्रीयानइं वंदनीक टलइ। गृहीनइं तउ चारित्रीउ वांदइ नही। अनइ जे इम कहइ जे—'अम्हो चारित्रीयानी अवस्था करी मांडउं छउं।' तउ जोउनइं ए प्रतिमामाहिं चारित्रीयानुं स्युं लक्षण छइ। चारित्रीयानइं तउ फूल पाणी आभरण एकू न कल्पइ। अनइ प्रतिमा तउ फूल पाणी आभरण इत्यादि घणां वानां सहित दीसइ छइ। डाहा हुइ ते विचारी जोज्यो।

जेहनइं वंदना कीजइ तेहनइं विणओलखिइ किम वांदीइ। मोक्षमार्गइं तु आराध्य गुण छइ। पणि मोक्षमार्गइं आकार आराध्य नथी। जिम चारित्रीओ गुणवंत हुइ। अनइ सद्दू श्रावकादिक ते चारित्रीया गुणवंतनइं वांदइं। कदाचित् कर्मयोगिइ चारित्र भग्न थयुं हुंतउं। सीतोदक सचित्तादिक सेवइ। अनइ लिंग हुइ। तउ हइ। पणि तेहनइं को डाहु हुइ ते वांदइ नही। एतला भणी जे गुणहीण थयु। तउ जोउनइं 'जेहमाहिं ज्ञान दर्शन चारित्रनु एकू गुण नही तेहनइं किम वांदीइ?' सिद्धांतमाहिं मोक्षमार्गइं वंदनीक गुण छइं। विवेकी हुइ ते विचारी जोज्यो॥ एह त्रेवीसमु बोल॥ २३॥

हवइं चउवीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा श्रीवीतरागइं सिद्धांतमाहिं प्रतिमा किहां आराध्य न कही । अनइ जि को प्रतिमा आराध्य कहइ छइ । तेह कन्हइं एहवा एहवा बोल पूछीइ छइ । ते बोल लिखीइ छइ—'प्रतिमा स्याहनी कराववी कही छइ ? चंद्रकांतनी ? सूर्यकांतनी ? वैडूर्यनी ? पाषाणनी ? सप्त धातनी ? काष्टनी ? लेपनी ? चीतारानी ? सिद्धांतमाहिं केहवी कही छइ ?' एह चउवीसमु बोल ॥ २४ ॥

हवइं पंचवीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ प्रतिमानी चउरासी आशातना किहां कही छइ । जु चउरासी आशातना हसिइ, तु प्रतिमा आराध्य हसिइ । अनइ जउ आशातना चउरासी नहीं हुइ, तउ प्रतिमा आराध्य नथी । सही जाणज्यो । तथा सिद्धांतमाहिं गुरु आचार्य उपाध्याय कहिया छइं । ठामि ठामि जु आचार्य उपाध्याय कहिया छइं । तउ आशातना ३३ कही छइ । अनइ सिद्धांतमाहिं प्रतिमा केही आराध्य नथी कही । तु चउरासी आशातना नथी कही । अनइ जु सिद्धांतमाहिं हुइ तउ देखाडउ । एह पंचवीसमु बोल ॥ २५ ॥

हवइ छवीसमु बोल लिखइ छइ ॥ प्रतिमानी, प्रासादनी दंडनी, ध्वजनी प्रतिष्टा किहां कही छइ ! प्रतिष्टा श्रावक करइ के साधु करइ ? आंचलीआ कहइं छइं— 'श्रावक करइं'। बीजा गच्छ कहइं छइं— 'महातमा करइ ।' सिद्धांतमाहिं किम कहिउं छइ ? एह छवीसमु बोल ॥ २६ ॥

हवइं सत्तावीसमु बोल लिखइ छइ ॥ दिगंबर खमणा कहइं — 'प्रतिमा नग्न कीजइ ।' श्वेतांबर कहइं— 'नग्न न कीजइ'। सिद्धांतमाहिं किम कहिउं छइ ? ते देखाडु ॥ एह सत्तावीसमु बोल ॥ २७ ॥

हवइं अटावीसमु बोल लिखइ छइ ॥ तीर्थंकर जि वारइं मोक्ष पुहता तिवारइं अणसण (आसण) कीधां । पालठी वाली पर्यंकासन । ऊभा काउस्सग्गि । निसिज्जा आसण ॥ हवइं । एकमाहिं प्रतिमा केणइं प्रकारइं कीजइ । सिद्धांतमाहिं किम कहिउं छइ ? ते देखाडउ ॥ एह अठावीसमु बोल ॥ २८ ॥

हवइं ओगणत्रीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ प्रतिमा त्रिणि कालमाहिं केहइ कालि पूजीइ ? सिद्धांतमाहिं किम कहिउं कइ ? एह ओगुणत्रीसमु बोल ॥ २९ ॥

हवइं त्रीसमु बोल लिखइ छइ ॥ प्रतिमा पूजतां किहां फूल चडइ । किहां न चढइ । अनइ वली प्रतिमानइं काजइं शुचि करीनइ वस्त्र धोयां पहिरीनइं, सोनाना नख करीनइ, आपणइ हाथइं फूल चुंटीइ । किंवा माली पाइं अणावीइ । अनइ आगमिआ इम कहइं छइं — 'सचित्त फूले प्रतिमा न पूजीइ ।' एइ [१० ब.] बिहुं प्रकारमाहिं सिद्धांतमाहिं किहुं प्रकार कह्युं छइ ? ॥ एइ त्रीसमु बोल ॥ ३० ॥

हवइ एकत्रीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ प्रतिमा चउवीसमाहिं केही प्रतिमा मूलनायक कीजइ । केही वडी केही लुहडी । मूलनायकनी आभरण सूकडि भोग फूल घणां चडइं । अनइ बीजी प्रतिमानइं थोडा चडइं । मूलनायकनी प्रतिमा ठाकर थई बेठो । बीजी प्रतिमा पाखती बइठी । मूलनायकनी प्रतिमा उंचइ आसणि बइसारीइ । तीर्थंकर सघला सरखा तु एवडु अंतर कांई करइ ? ॥ एह एकत्रीसमु बोल ॥ ३१ ॥

हवइं बत्रीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ तीर्थंकरनुं शरीर उंचउं । जघन्यइं सात हाथ प्रमाण । उत्कृष्टउं पांचसइ ५०० धनुष प्रमाण । एह प्रमाणमाहिं प्रतिमा केहइ प्रमाणइं करावीइ ? किम कहिउं छइ ? एह बत्रीसमु बोल ॥ ३२ ॥

हवइं तेत्रीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ प्रतिमा अणप्रतिष्ठी पूजतां स्युं हुइ ? अनइ प्रतिष्ट्या पूठइं पूजतां स्युं हुइ ! प्रतिष्ठी प्रतिमामाहिं कीहा गुण आव्या ज्ञानना, दर्शनना, चारित्रना, तपना ? पूजनीक तउ गुण बोल्या छइं । प्रतिमा प्रतिष्टया पूठइं केहा गुण आव्या ? जेहवी अणप्रतिष्ठी हती तेहवी दीसइ छइ ॥ एह तेत्रीसमु बोल ॥ ३३ ॥

हवइं चउत्रीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ प्रतिमा आगलि ढोइ छइ—धान फल वस्त्र सोनां रूपां बलि बाकुला पकवान । तेह माळीनइ आपीइ । के नापीइ । तेह द्रव्य स्युं कीजइ ? व्याजइं दीजइ ? के व्यवसाय कीजइ ? किम करी वधारीइ ? सिद्धांतमाहिं किहां कहिउं छइ ? ॥ एह चउत्रीसमु बोल ॥ ३४ ॥

हवइं पांत्रीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ अठोत्तरी सनाथनी विधि । आरती मंगलेवु । पहिरामणीनी विधि । जेह लूण सचित्त अगनिमाहिं होमीइ छइ, तेह सघली विधि किहां सिद्धांतमाहिं कही छइ ? ते काढी देखाडउ । सिद्धांतमांहिं श्रावकनइं इग्यारमी ११ प्रतिमा आराधवी कही छइ । तिहां कांइ पूजा करवी कही नथी । अनइ हमणां पहिली प्रतिमाइं त्रिकालपूजा करावइं छइं । ते केहा सिद्धांतमाहिं कही छइ ? । एह पांत्रीसमु बोल॥ ॥ ३५ ॥

हवइं छत्रीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ श्रीमहावीरइं सिद्धांतमाहिं तीर्थ बोलियां छइं । चतुर्विध संघ तीर्थ—महात्मा मासती श्रावक श्राविका । अनइ वलि परदर्शनिनां तीर्थ सिद्धांतमाहिं कहियां छइं । मागध-तीर्थ १ । वरदामतीर्थ २ । प्रभास तीर्थ ३ । वीतरागि सिद्धांतमाहिं परदर्शनिनां तीर्थ बोल्यां । अनइ सेत्तुंज गिरिनार आबू अष्टापद जीराउलउ—एह तीर्थ सिद्धांतमाहिं किहांइ न बोलियां । तु इम जाणिवउं—एह तीर्थ न हुइ । एह छत्रीसमु बोल ॥ ३६ ॥

हवइं सांत्रीसमु ३७ बोल लिखीइ छइ ॥ ठवणहारि लाकडानु सूर्यकांतिनु अक्खिनु वराडनु—एहनी प्रतिष्टा करीनइ थापनाचार्य करी थापइं छइं । आचार्यना गुण छत्रीस । अथवा वली ज्ञानदर्शन चारित्र तप । एहनु तु एकइ गुण ठवणहारिमाहिं दीसतो नथी । जि वारइं न हतु प्रतिष्टयउ तिवारइं जेहवु हतु अनइ प्रतिष्टिउ पणि तेहवु दीसइ छइ । ठवणहारीमाहिं पहिलुं अनइ पछइ गुण दीसता नथी । थापनाचार्य थापीनइ तेह आगलि अनुष्टान करइं छइ । खमासमण देईनइ वांदइ छइ । अनइ वली तेह जि ठवणचारीनइं पूठि देईनइं बइसइं छइं । तु ते आशातना नथी हती । तेहनइं पूठि देईनइं किम बइसीइ ? एह तु विपरीत ऊपराठुं दीसइ छइ । एह सांत्रीसमु ३७ बोल ॥ ३७ ॥

हवइं अठत्रीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ श्रीअरिष्टनेमिनइ वारइ पांच पांडव हूआ इम कहइं छइं । पांडवइ शत्रुंजा ऊपरि उद्धार कराव्यु । प्रासाद प्रतिमा करावी । [११ अ] । अनइ तेणइं जि वारइं—श्रीथावच्चापुत्त अणगार १००० परिवार संघातिइं, शुक अणगार १००० परिवार संघातिइं, सेलग राजर्षि अणगार ५०० संघातिइं, अनइ पांच पांडवना कुमरचारित्र लेईनइ सेत्तुंजा ऊपरि अणसण कीधां । पणि पहिलुं जिवारइं चड्या तिवारइ प्रतिमा न वांदी । चैत्यवंदन न कीधां । भावपूजा न कीधी प्रतिमा आगलि । तउ इम जाणीइ छइ—तेणइं वारइ प्रतिमा प्रासाद नुहता । अनइ वली इम कहइं छइं—'श्रीआदिनाथ सेतुंजा ऊपरि पूर्वनवाणुं वार चड्या ।' तेह कीहा सिद्धांतमाहिं कहिआ छइं ते देखाडउ ? ॥ एह अठत्रीसमु बोल ॥ ३८ ॥

हवइं ओगुणच्यालीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा इम कहइं छइं—'सेतुंजा ऊपरि घणा सीधा । तेह भणी तीर्थ कहीइ ।' अनइ घणा सीधा भणी तीर्थ कहीइ तु अढाइ द्वीप पीस्तालीस लाख योजणमाहिं तेह

ठाम नथी, जेइ वालाग्र ठाम थकी अनंता सीधा नथी। "जत्थ एगो सिद्धो। तत्थ अनंता सिद्धा" इम तु अढाइ द्वीप सघलुं तीर्थ जाणिवुं। सेत्तुंजउ तीर्थ किहां नथी कहिउ ॥ एह ओगुणच्यालीसमु बोल ॥ ३९ ॥

हवइं च्यालीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ **श्रीभगवती**माहिं श्रीमहावीरनइं श्रीगौतमइं पूछिउं छइ। सनत्कुमार इंद्र त्रीजा देवलोकनु। "सणंकुमारे णं भंते देविंदे देवराया किं भवसिद्धीए, अभवसिद्धीए, सम्मद्दिट्ठी, मिच्छद्दिट्ठी, परित्तसंसारी, अणंतसंसारी, सुलहबोही दुलहबोही, आराहए, विराहए चरिमे, अचरिमे? गोयमा? सणंकुमारे भवसिद्धी, सम्मद्दिट्ठी, परित्तसंसारी, सुलहबोही आराहए चरमे। से केणट्ठेणं भंते एवं वुच्चइ? गोयमा। सणंकुमारे बहूणं समणाणं, बहूणं समणीणं, बहूणं सावयाणं, बहूणं सावियाणं हिवकामए सुहकामए पत्थकामए आणुकंपिए णिस्सेयसिए हिअसुह अणुकंपिए णिस्सेसकामए। से तेणट्ठेणं गोयमा। सम्मद्दिट्ठी, भवसिद्धी, परित्तसंसारी, सुलहबोही, आराहए, चरमे।" श्रीवीतरागे इम न कहिउं जे 'प्रतिमा पूजतां जीव समकित लहइ।' अथवा केणइं लाधुं हुइ तउ देखाडु। लाधु चारित्रीयानां रुप देषी घणे जीवे समकित लाधां। अथवा पूर्वभवनां सम्यक्त्व उदय आव्यां परित्तसंसार कीधां। अथवा वली जीवना अनुकंपा थकी परित्तसंसार कीधां। ते जघन्यइं तउ अंतर्मुहूर्त्तमाहिं सीझइ। ते उत्कृष्टउं तउ अर्द्धपुद्गलमाहिं सीझइ। हवइं प्रतिमा पूजतां कोणइं जीवइं सम्यक्त्व लाधउं, अथवा परित्तसंसार कीधु हुइ, ते सिद्धांतमाहिं देखाडउ ॥ एह च्यालीसमु बोल ॥ ४० ॥

हवइं एकतालीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ **श्रीआचारांगमूलसूत्र**माहिं साधु चारित्रीयानइं पांच महाव्रत कह्या छइं। एकेका व्रतनी पांच भावना बोली छइ। जिम आचारांगमाहिं तिम **श्रीप्रश्नव्याकरण**माहिं व्रतव्रतनी पांच भावना बोली छइ। अनइ **श्रीआचारांगनिर्युक्ति** अनइ **वृत्ति**माहिं इम कहिउं जे 'समकितनी भावना भावीइ तेह भावनां लिखीइ छइ—तीर्थंकरनी जन्मभूमि चारित्रभूमि, ज्ञान ऊपजवानी भूमि, निर्वाण मोक्षगयानी भूमि, तथा वली देवलोक, तथा मेरुपर्वत, तथा नंदीसरवरद्वीपादौ, तथा शाश्वती प्रतिमा, तथा वली अष्टापद शत्तुंज गिरिनारि, तथा अहिछत्तायां श्रीपाश्वनाथनइं धरणेंद्रनउ महिमा, एवं तथा पर्वतइं वयरस्वामिनां पगलां, श्रीवर्द्धमाननी चमरेंद्रइं निश्रा कीधी तेह ठामइं तीर्थ कह्यां, एतलां सघलां तीर्थनी भावना भावीइ।' **निर्युक्ति**माहिं **वृत्ति**माहिं कहिउं अनइ **श्रीआचारांग**माहिं नथी। तु श्रीआचारांगनी निर्युक्तिवृत्तिमाहिं किहां थकी आव्यां? इम कहइं छइं। निर्युक्तिवृत्तिइं सूत्रना अर्थ कह्या छइं। आचारांगमाहिं एक [११ ब.] कीहां आलावानउ अर्थ तेहमाहिं एतलां ठाम वंदनीक कहियां। अनइ श्रीवीतरागइं गणधरइं तु न कहियां। जे जे प्रतिमा प्रासादना ठाम ते मूलसूत्रमाहिं किहां दीसता नथी। विवेकी हुइ ते विचारी जोज्यो ॥ एह एकतालीसमु बोल ॥ ४१ ॥

हवं बइतालीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ हवडांना श्रावकनइं परिग्रहप्रमाण दिइं छइं। तिहां एहवा नीम दिइं छइं—'प्रतिमा वांदा पूज्या पाखइ जिमुं तु नीम भंगइं एकासणुं करुं। अथवा वली प्रतिमानइं वरस १ प्रतिइं आंगलूहणां ४ च्यारि, सूकाडि सेर ४ च्यारि सोपारी सेर ४ च्यारि, दीवेल सेर १० दस, फूल लाख १॥ नवुं धान नवुं फल मुंडइ तु घालुं, जु प्रतिमा आगलि ढोयुं होइ।' एहवा नीम श्रावकनइं दिइं छइं। अनइ **श्रीआणंद**श्रावकनइं परिग्रहप्रमाणमाहिं प्रतिमानइ विहरइ एहवा नीम नही। तेह स्युं कारण? तु इम जाणीइ छइ प्रतिमा वीतरागनइं मार्गइं नथी। जु श्रीवीतरागनइं मार्गइं प्रतिमा हुइ तु आणंदश्रावकनइं एहवा नीम जोइइ ॥ एह बइतालीसमु बोल ॥ ४२ ॥

हवइं त्रेतालीसमु बोल लिखीइ छइ॥ हवइं **श्रीभगवती**माहिं श्रावक कहिया छइं घणा। तेह

श्रावकनइं स्या स्या आचारु करिवउं कहिउं छइ। तेह आलावओ लिखीइ छइ—'तेणं कालेणं तेणं समएणं तुंगिआ णामं णयरी होत्था। वण्णओ। तीसे णं तुंगियाए नयरीए उत्तरपुरच्छिमे दिसिभागे पुप्फवईए णामं चेइए होत्था। वण्णओ। तत्थ णं तुंगियाए णगरीए बहवे समणोवासया परिवसंति। अड्डा दित्ता। विच्छिण्णा। विपुलभवणसयणासणजाणवाहणाइण्णा। बहुधणबहुजातरूवरयता। आओगपओगसंपउत्ता। विच्छडिअविपुलभत्तपाणबहुदासीदासगोमहिसगवेलयप्पभूता। बहुजणस्स अपरिभूता। अभिगतजीवाजीवा। उवलद्धपुण्णपावा। आसवसंवरनिज्जरकिरियाहिकरणबंधमोक्खकुसला। असहेज्जदेवासुरणागसुवण्णजक्खरक्खसकिंनरकिंपुरिसगरुलगंधमहोरगादिएहिं देवगणेहिं निग्गंथातो पावयणाओ अणतिक्कमणिज्जा। णिग्गथे पावयणे। णिस्संकिया। णिक्कंखिया। णिव्वितिगिच्छा। लद्धट्ठा। गहिअट्ठा। पुच्छितट्ठा। अभिगतट्ठा। विणिच्छिअट्ठा। अट्ठमिंजपेमाणुरागरत्ता। अयमाउसो। निग्गंथे पावयणे अट्ठे अयं परमट्ठे सेसे अणट्ठे। ऊसिअफलिहा अवंगुतेउरपरिचप्पवेसा। बहूहिं सीलव्वयगुणवेरमणपच्चक्खाणपोसहोववासेहिं चाउद्दसट्ठमुद्दिट्ठपुण्णिमासिणीसुपडिपुण्णं पोसहं सम्मं अणुपालेमाणा। समणे णिग्गंथे फासुएसणिज्जेणं। असणपाणखाइमसाइमेणं वत्थपडिग्गहकंबलपायपुंछणेणं। पीढफलगसिज्जासंथारएणं। ओसहभेसज्जेणं पडिलाभेमाणा। अहापरिग्गहं तवोकम्मेहिं अप्पाणं भविमाणा विहरंति।" हवइं एह आलावामाहिं श्रावकनइं समकित कहु। व्रत कह्यां। पोसह लेता कह्या। साधुनइं आहारादिक देता कह्या। तु इहांइ श्रावकनइं श्रीवीतरागइं इम कां न कहिउं जेह 'प्रासाद कराव्या। अनइ प्रतिमा भरावी। अनइ प्रतिमा पूजी।' तु इम जाणज्यो जे वीतरागनइं गणधरनइ वचनइं तु प्रासाद प्रतिमा नथी। जु हुत तु एह श्रावकना आलावामाहिं कहुत। एह त्रेतालीसमु बोल ॥ ४३ ॥

हवइं च्युमालीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ हवइं श्रावकनइं एहवी मनसा करवी कही छइ। **ठाणांगमध्ये।** ते आलावु लिखीइ छइ— "तिहिं ठाणेहिं समणोवासए महानिज्जरे महापज्जवसाणे भवति। तं जहा। कया णं अहं अप्पं वा बहुं वा परिग्गहं परिच्चइस्सामि ? कया णं अ [१२ अ]हं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारिअं पव्वइस्सामि ? कया णं अहं अपच्छिममारणंतियसंलेहणाझूसणाझूसितभत्तपाणपडियाइक्खिते पाओवगए कालं अणवकंखमाणे विहरिस्सामि ? एवं समणसा सवयसा सकायसा जागरमाणे समणोवासए महानिज्जरे महापज्जवसाणे भवति।" श्रावकनइं श्रीवीतरागइं एहवी मनसा **श्रीठाणांग**माहिं कही। पणि इम न कहिउं— 'प्रासाद प्रतिमा सेत्रुंज गिरिनारि यात्रा करवी।' एहवी मनसा किहां सूत्रमाहिं करवी न कही। एह च्युमालीसमु बोल ॥ ४४ ॥

हवइं पिस्तालीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ **श्रीआचारांगना** बीजा अध्ययननइं बीजइ उद्देसइ श्रीवीतरागे इम कहिउं। जे लोकइ एतलइ कारणइं आरंभ करइ। अनइ साधु चारित्रीउ तु एतलइ कारणइं आरंभ करइ नही। करावइ नही। अनुमोदइ नही। ते अधिकार लिखीइ छइ— "एत्थ सत्थे पुणो पुणो से आयबले से नायबले से मित्तबले से पेच्चबले से देवबले से रायबले से चोरबले से अतिथिबले से किविणबले से समणबले—इच्चेएहिं तिहिं विरूवरूवकज्जेहिं दंडसमायाणं सपेहाए भया कज्जति पावमोक्खोत्ति मन्नमाणे। अदुवा आसंसाए। तं परिन्नाय मेहावी णेव सयं एएहिं कज्जेहिं दंडं समारंभेज्जा, णेव अन्नं च एतेहिं एतेहिं कज्जेहिं दंडं समारंभावेज्जा। एएहिं कज्जेहिं दंडं समारंभंतेवि ण अण्णे समणुजाणेज्जा। एस मग्गे आयरिएहिं पवेदिते। जहेच्छ कुसले णो वा लुप्पिज्जासित्ति बेमि।" ए आलावामाहिं इम कह्युं जे—'लोक संसारनइं हेतुइं हिंसा करइ छइ। अनइ मोक्षनइ हेतुइं पणि हिंसा करइ छइ।

अनइ साधु चारित्रीओ एणइं हिंसा करइ नही, करावइ नही, अनुमोदइ नही । ' तु जोउनइं आवडी हिंसा लोक मोक्षनइं कारणइं कइइं छइं । ते केहनी देखाडी करइं छइं ॥ साधु तु देखाडइं नही । डाह्या हुइ ते विचारी जोज्यो ॥ एह पीस्तालीसमु बोल ॥ ४५ ॥

हवइं छइतालीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा **श्रीआचारंग**माहिं अध्ययन छठानइ उद्देसइ पांचमइ साधुनइ श्रीवीतरागे इम कहिउं जे 'श्रोतारनइं एहवु उपदेस देजे ।' ते अधिकार लिखीइ छइ —"पाईणं पडीणं दाहिणं उदीचीनं । आइखे विभायकिदे वेदवी से उट्ठिएसु अणुट्ठिएसु वा सूसमाणे सूपवेदए संतिं विरतिं उवसमं णिव्वाणं सोयवियं अज्जवियं मद्दवियं लाघवियं अणइवत्तियं सव्वेसिं पाणेणं सव्वेसिं भूयाणं सव्वेसिं जीवाणं सव्वेसिं सत्ताणं अणुवीई भिक्खू धम्ममाइक्खेज्जा । अणुवीइ भिक्खू धम्ममाइक्खमाणे णो अत्ताए ण आसादेज्जा नो अन्नाइं पाणाइं भूयाइं जीवाइं सत्ताइं आसादेज्जा " ए आलावानइं मेलइं साधु चारित्रीओ जिहां जाइ तिहां एकांत दयामइ उपदेस दिइ । पणि हिंसानु उपदेस न दिइ एह छइ-तालीसमु बोल ॥ ४६ ॥

हवइं सत्तालीसमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा श्रीसिद्धांतमाहिं ठामि ठामि श्रीजीवदया गाढी सार प्रधान कही छइ ते अधिकार लिखीइ छइ :

"एवं तु समणा एगे मिच्छद्दिट्ठी अणारिया ।
असंकियाइ संकंति संकियाइ असंकिणो ॥ १ ॥

धम्मपन्नवणा जा सा तं तु संकंति मूढगा ।
आरंभाइण संकंति अवियत्ता अकोविया ॥ २ ॥ " इति **श्रीसूअगडांगे** प्रथमाध्ययने द्वितीयोद्देसे ॥

" एयं खु नाणिणो सारं जन्न हिंसइ किंचणं
अहिंसा समयं चेव एत्तावत्तं वियाणिया ॥ १ ॥ " इति **श्रीसूयगडांगे** प्रथमाध्ययने चतुर्थोद्देशके ॥

पाणाइवाए वट्टंता मुसावाए असंजया ।
अदिण्णादाणे वट्टंता मेहुणे य परिग्गहे ॥ १ ॥

एवमेगे [१२ ब.] उ पासत्था पन्नवंति अणारिया ।
इत्थीवसं गया बाला जिणसासण परंमुहा ॥ २ ॥ इति **श्रीसूयगडांगे** तृतीयाध्ययने चतुर्थोद्देशके ॥

" एताणि सोच्चा णरगाणि धीरे ।
न हिंसए किंचण सव्वलोए ।
एगंतदिट्ठी अपरिग्गहे उ ।
बुज्झेज्ज लोगस्स वसं न गच्छि ॥ १ ॥ " इति **श्रीसूअगडांगे** निरयविभत्ती बीउद्देसए ॥

" दाणाण सेट्ठं अभयप्पयाणं ।
सव्वे सुआ अणवज्जं वयंति ।
तवे सुआ उत्तम बंभचेरं ।
लोगुत्तमे समणे नायपुत्ते ॥ १ ॥ " इति **श्रीसूअगडांगे** छठइ अध्ययने ॥

" पुढवी अ आऊ अगणी य वाऊ ।
तण रुक्ख बीआ य तसा य पाणा ।

जे अंड्या जे अ जराउपाणा ।
संसेयया जे अ सयाभिहाणा ॥ १ ॥

एयाइं कायाइं पवेदियाइं ।
एएसु जाणे पडिलेह सायं ।
एएण काएण य आयदंडे ।
एएसु आविप्परियामुर्विति ॥ २ ॥

जातिं च वुड्ढिं च विणासयं ते ।
वीयाइं अस्संजय आयदंडे ।
अहाउसे लोए अणज्जधम्मे ।
बीयाय जे हिंसति आयसाते ॥ ३ ॥ ”

तथा जेहवी अवस्थाइं वर्त्तती वनस्पती छेदइ । तेहवा मरण पामइ । ते लिखीइ छइ—‘ गब्भाइ मिज्जंति बुआ बुवाणा ।

णरा परे पंचसिहा कुमारा ।
जुवाणगा-मज्झिम-थेरगा य ।
चयंति ते आउखए पलीणा ॥ ४ ॥ इति **श्रीसूयगडांगि** सातमइ अध्ययनइं ॥

पुढवि आउ अगणि वाऊ ।
तणरुक्खस्स बीअगा ।
अंड्या पोयया जराऊ । रससंसेतउब्भिआ ॥ १ ॥

एएहिं छहिं काएहिं । तविज्जं परिजाणिया ।
मणसा कायवक्केणं । णारंभी ण परिग्गही ॥ २ ॥

तत्थिमा तत्तिआ भासा । जं वदित्ता णुतप्पति ।
जं छन्नं तं न वत्तव्वं । एसा आणा णियंठिया ॥ ३ ॥ ” इति **श्रीसूअगडांगे** नुमइ अध्ययनइ ॥

“ पुढवी जीवा पुणो सत्ता । आउजीवा तहाऽगणी ।
वाउजीवा पुढोसत्ता । तणरुक्खस्स बीवगा ॥ १ ॥

अहावरा तसा पाणा । एवं छक्काय आहिया ।
इत्तावए व जीवकाए । नावरे विज्जइ काए ॥ २ ॥

सव्वाहिं अणुजुत्तीहिं । मयमं पडिलेहिया ।
सव्वे अक्कंतदुक्खायं । अंतो सव्वे अहिंसया ॥ ३ ॥

उड्ढं अहे अ तिरिअं च । जे केई तसथावरा ।
सव्वत्थ वि तहिं कुज्जा । संतिनिव्वाणमीहियं ॥ ४ ॥

हणंतं नाणुजाणेज्जा । आयगुत्ते जिइंदिए ।
ठाणाइ संति सड्ढीणं । गामेसु नगरेसु वा ॥ ५ ॥

तहां गिरं समारब्भ । अत्थि पुण्णंति णो वए ।
अहवा नत्थि पुण्णं ति । एवमेयं महब्भयं ॥ ६ ॥

दाणट्ठयाय जे पाणा हम्मंति तसथावरा ।
तेसिं सारक्खणट्ठाए तम्हा अत्थित्ति नो घए ॥ ७ ॥

जेसि तं उवकप्पंति अन्नपाणं तहाविहं ।
तेसिं लाभंतरायंति तम्हा णत्थित्ति नो वए ॥ ८ ॥

जे अ दाणं पसंसंति वहमिच्छंति पाणिणं ।
जे अ णं पडिसेहंति वित्तिच्छेअं करंति ते ॥ ९ ॥

दुहओ वि ते ण भासंति अत्थि वा नत्थि वा पुणो ।
आयं रयस्स हेव्वाणं निव्वाणं पाउणंति ते ॥ १० ॥" इति **श्रीसूअगडांग**इग्यारमाअध्ययनमध्ये ॥

तथा केतलाएक इम कहइं छइं जे 'साधु चारित्रीउ धर्मनइं स्थानकइं । तथा सम्यकृत्यनइं कारणइं जिहां आरंभ हुइ तिहां उपदेश दिइं, पणि आदेश न दिइं, लाभ देषाडइ पणि करावइ नही । तथा एणइं दाननइं अधिकारइं तु श्रीवीतरागइं इम कहिउं जे साधु चारित्रीउ अणबोलिउ रहइ । हवइं जे डाहु हुइ ते विचारी जोज्यो ।

" ते णेव कुव्वंति ण कारवंति भूताहिंसं काए दुगंछमाणो ।
सया जणा विप्पणमंति धीरा विनत्ति धीरा य हवंति एगे ॥ १ ॥

डहरे य पाणे वड्ढे अ पाणे, ते आयउ पासंति सव्वलोए ।
उवहेती लोगमिणं महंतं । बुद्धप्पमत्तेसु परिव्वएज्जा ॥ २ ॥

इति **श्रीसूअगडांग** अध्ययन बारमइ ॥ छटउं अहे अ तिरिअं दिसासु । तसा य जे थावर जे अ पाणा । सदा जए तेसु परिव्वएज्जा । [१३ अ] मणप्पओसं अविकंपमाणे ॥ १ ॥ इति **श्रीसूअगडांग-अध्ययनचऊदमइ** ॥

भूएहिं न विरुज्झेज्जा एस धम्मे बुसीमउ ।
साहू जगपरिन्नाय अस्सिं जीवितभावणा ॥ १ ॥" इति **श्रीसूअगडांग**अध्ययनपनरमइ । एह सत्तालीसमु बोल ॥ ४७ ॥

हवइं अठतालीसमु बोल लिखीइ ॥ तथा आरंभ अनइ परिग्रह निरता न जाणइ, एतावता पाडूआ न जाणइ, तिहां लगइ धर्म न लहइ — ते लिखीइ छइ । " दो ठाणाइं अपरियाणित्ता आया णो केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए । तं जहा — आरंभे चेव, परिग्गहे चेव ।" दों ठाणइं अपरियाणित्ता आया णो केवलबोधिं छुब्भेजा । आरंभे चेव । परिग्गहे चेव ।" इति **श्रीठाणांगे** बीजइ ठाणइ । एह अडतालीसमु बोल ॥ ४८ ॥

हवइं ओगुणपंचासमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा एहइं अल्प आऊषुं बांधइ, तथा दीर्घ आऊषुं बांधइ । " तिहिं ठाणेहिं जीवा अप्पाउत्ताए कम्मं पकरेंति । तंजहा पाणे अइवाइत्ता । मुसं वइत्ता । तहारूवं समणं वा माहणं वा अफासुएणं अणेसणिज्जेणं असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभेत्ता भवंति । इच्चेहिं तिहिं ठाणेहिं जीवा अप्पाउअत्ताए कम्मं पकरेंति । तिहिं ठाणेहिं जीवा दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति । तण्णो पाणे

अइवाइत्ता भवंति । णो मुसं वइत्ता भवंति । तहारूवं समणं वा माहणं वा फासुएसणिज्जेणं असणपाण-खाइमसाइमेणं पडिलाभित्ता भवति । तेहिं ठाणेहिं जीवा दीहाउअत्ताए कम्मं पकरेंति । तिहिं ठाणेहिं जीवा असुभदीहाउअत्ताए कम्मं पकरेंति । तं जहा । पाणे अइवाइत्ता भवति । मुसं वइत्ता भवति । तहारूवं समणं वा माहणं वा हीलित्ता निंदित्ता खिंसित्ता । गरहित्ता । अवमण्णित्ता । अन्नयरेणं अमणुन्नेणं अप्पीतिकारणेणं असणं वा ४ पडिलाभित्ता भवति । इच्चेहिं तिहिं ठाणेहिं जीवा असुभदीहाउअत्ताए कम्मं पकरेंति । तिहिं ठाणेहिं जीवा सुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति । तंजहा णो पाणे अइवाइत्ता । णो मुसं वइत्ता भवति । तहारूवं समणं माहणं वा । वंदित्ता । नमंसित्ता सक्कारित्ता सम्माणित्ता कल्लाणं मंगलं देवयं चेइअं पज्जुवासेत्ता मणुन्नेणं पीतिकरेणं । असणं वा पाणं वा । खाइमसाइमेणं पडिलाभेत्ता भवति । इच्चेहिं तिहिं ठाणेहिं जीवा सुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ॥ इति **श्रीठाणांग** त्रीजइ ठाणइ ॥ एह ओगुणपंचासमु बोल ॥४९ ॥

हवइं पंचासमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा जीवा शातावेदनी अशातावेदनी बांधइ । ते ऊपरि लिखीइ छइ ॥ "अत्थि णं भंते जीवाणं सातावेदणिज्जा कम्मा कज्जंति । हंता अत्थि । कहण्णं भंते जीवाणं सातावेदणिज्जा कम्मा कज्जंति । गोयमा । पाणाणुकंपयाए । भूताणुकंपयाए । जीवाणुकंपयाए । सत्ताणुकंपयाए । बहूणं पाणाणं जाव सत्ताणं अदुक्खणयाए । असोयणयाए । अजूरणयाए । अतिप्पणयाए । अपिट्टणताए । अपरितावणताए । एवं खलु गोयमा जीवाणं सातावेयणिज्जाणं कम्मा कज्जंति । एवं णेर-तियाण वि । एवं जाव वेमाणियाणं । अत्थि णं भंते जीवाणं असातावेयणिज्जा कम्मा कम्मा कज्जंति । हंता अत्थि । कहण्णं भंते जीवा असायावेयणिज्जा कम्मा कज्जंति । गोयमा । परदुक्खणयाए । परसोय-णयाए । परझूरंणियाए । परतिप्पणताए । परपिट्टणताए । परपरितावणताए । बहूणं पाणाणं जाव सत्ताणं दुक्खणयाए मोयणताए । जाव परितावणयाए । एवं खलु गोयमा । जीवाणं अस्सांयावेयणिज्जाणं कम्मा कज्जंति । एवं णेरइयाण वि । एवं जाव वेमाणियाणं ।" इति **श्रीभगवती** शतकसातमइ ॥ एह पंचासमु बोल ॥ ५० ॥

हवइं एकावन्नमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा जीवनाद तथा भोगभोगादि जीव वेए पणि अजीव न वेए । ते ऊपरि लिखीइ छइ ॥ "रूवी भंते कामा । अरूवी कामा । गोयमा । रूवी कामा णो अरूवी कामा । सचित्ताणं भंते कामा अचित्ताणं कामा । गोयमा । सचित्ता वि कामा । अचित्ता वि कामा । जीवा भंते कामा । अजीवा भंते कामा । गोयमा । जीवा वि कामा । अजीवा वि कामा । जीवाणं भंते कामा । अजीवाणं [१३ ब.] कामा । गोयमा । जीवाणं कामा । णो अजीवाणं कामा । कतिविहा णं भंते कामा पन्नत्ता । गोयमा । दुविहा कामा पण्णत्ता । तं । सद्दा य रूवा य । रूवि भंते भोगा । अरूवि भोगा । गोयमा । रूवि भोगा णो अरूवि भोगा । सच्चित्ता भंते भोगा । अच्चित्ता भोगा । गोयमा । सच्चित्ता वि भोगा । अच्चित्ता वि भोगा । जीवा भंते भोगा । अजीवा भोगा । गो । जीवा वि भोगा अजीवा वि भोगा । जीवाणं भंते भोगा । अजीवाणं भोगा । गोयमा । जीवाणं भोगा । णो अजीवाणं भोगा । कतिविहा णं भते भोगा पण्णत्ता । गो । तिविहा भोगा पन्नत्ता । तंजहा । गंधा रसा फासा । कतिविहा णं भंते कामभोगा पण्णत्ता । गो । पंचविहा कामभोग पं० तं० । सद्दा । रूवा । रसा । गंधा । फासा । इति **श्रीभगवती** सातमा शतकनउ सातमु उद्देसउ । एह एकावन्नमु बोल ॥ ५१ ॥

हवइं बावन्नमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा केवली जेहवी भाषा बोलइ ते लिखीइ छइ ॥ "रायगिहे जाव एवं वदासि । अन्नउत्थियाणं भंते एवं आइक्खंति । जाव परूवेंति । एवं खलु केवली जक्खाएसेणं

आतिक्खति । एवं खलु केवली जक्खाएसेणं आतिट्ठे समाणे आहच्च दो भासाओ भासति । तं । मोसं वा । सच्चामोसं वा । से कहमेअं भंते । एवं गो । जण्णं ते अण्णउत्थिया जाव जे ते एवमाहंसु मिच्छं ते एवमाहंसु । अहं पुण गोअमा एवमाइक्खामि ४ । नो खलु केवली जक्खाएसेणं आदिस्संति । नो खलु केवली जक्खाएसेणं आतिट्ठे समाणे आहच्च दो भासाओ भासंति । तं । मोसं वा । सच्चामोसं वा ॥ केवली णं असावज्जाओ अपरोवघाइआओ आहच्च दो भासाओ भासंति । सच्चं वा । असच्चाऽमोसं वा । " इति **श्रीभगवती** अढारमा शतकनु सातमा उद्देसानइ विषइ ॥ एह बावनमु बोल ॥ ५२ ॥

हवई त्रेपनगु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा श्रीवीतरागई जे तीर्थ कहिउं । तथा जे आलंबन कहियां । तथा यात्रा कही । ते लिखीइ छइ ॥ " तित्थं भंते तित्थं । तित्थंकरे तित्थं । गो । अरहा ताव निअमा तित्थंकरे । तित्थं पुण चाउव्वण्णो संघो । तं । समणाओ । समणीओ । सावयाओ । सावियाओ ॥ " इति **श्रीभगवती** वीसमा शतकमा आठमा उद्देसानइ विषइ ।

" धम्मस्स णं झाणस्स चत्तारि आलंबणा । पं । तं । वायणा । पडिपुच्छणा । परियट्टणा । धम्मकहा इति **श्रीभगवती**शतक २५ उद्देसु सातमु ते विषइ ।

श्रीमहावीरइं सोमिलब्राह्मणनइं जे यात्रा कही ते लिखीइ छइ । " कहण्णं भंते जत्ता । सोमिला जं मे तवनियमसंजमसज्झायज्साणावस्सगसमादीएसु जोएसु जयणा से त्तं जत्ता । " इति **श्रीभगवती**शतक १८ उद्देसु दसमु ॥ **श्रीथावच्चापुत्त** अणगारइं ये यात्रा कही । ते लिखीइ छइ । " तए णं से सुए थावच्चापुत्तं एवं वयासी । किं भंते जत्ता । सुआ जण्णं मम नाणदंसणचरित्ततवसंजममाइएहिं जोएहिं जयणा से तं जत्ता । " इति **श्रीज्ञाताधर्मकथांगे** अध्ययन पांचमइ ॥ एह त्रेपनमु बोल ॥ ५३ ॥

हवई चउपनमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा फूलमाहिं जे जीव श्रीवीतरागे कहिआ ते लिखीइ छइ ॥
" पुप्फा जल्या य थलया बेंटबद्धा य णालबद्धा य ।
संखेज्जमसंखेज्जा बोधव्वाणंतजीवा य ॥ १ ॥

जे केइ नालिआबद्धा । पुप्फा संखेज्जजीविआभणिआ ।
निहुआ अणंतजीवा । जे अ वणे तहापिहा ॥ २ ॥

पुप्फफलं कालिंगं तुंबं तंत सेलवालुकं ।
घोसालयं पंडोलं । लिंडूअं चेव तेरुसं ॥ ३ ॥

बिंटं मंसं कडाएं एयाइं हवंति एगजीवस्स ।
पत्तेअं पत्तीइस । केसर सरमकमिंजा ॥ ४ ॥ " एह चउपनमु बोल ॥ ५४ ॥

हवई पंचावनमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा केतलाएक इम कहइं छइं धर्मकर्त्तव्य कीधुं घटइ नही । ते ऊपरि लिखीइ छइ । " तए णं थावच्चापुत्ते सुदंसणं एवं वयासी । तुज्झ ण्णं सुदंसणा । किंमूलए धम्मे पण्ण त्ते । अम्हाणं देवाणुप्पिआ सोअमूलधम्मे पण्णत्ते । जाव सग्गं गच्छंति । तए णं थावच्चापुत्ते सुदंसणं तं एवं वयासी । सुदंसणा से जहाणामए केइ पुरिसे एगं मह रुहिरकयं [१४ अ] वत्थं रुहिरेण चेव धोएज्जा । तए णं सुदंसणा तस्स रुहिरकयस्स वत्थस्स रुहिरेण चेव पक्खालिज्जमाणस्स अत्थि काय सोही । णो तिणट्ठे समट्ठे । एवामेव सुदंसणा तुज्झं पि पाणातिवाएणं जाव मिच्छादसणसल्लेणं नत्थि सोही । जहा तस्स रुहिरकयस्स वत्थस्स रुहिरेण चेव पक्खालिज्जमाणस्स णत्थ सोही । " इति **श्रीज्ञाताधर्मकथांगे** पांचमाध्ययने ।

" तए णं मल्ली वि चोक्खं परिव्वाइयं एवं वयासी । तुब्भण्णं चोक्खि किं मूलधम्मे । पं । तए णं सा चोक्खि परिव्वाइआ मल्लि वि एवं वयासी । अम्हाणं देवाणुप्पिए सोअमूलधम्मे । पं । जण्ण अम्हं किंचि असुई भवंत । तण्णं उवएण मट्टियाए जाव अग्गिघेणं सिग्धं गच्छामो । तए णं मल्ली वि चोक्खं परिव्वायगं एवं वयासी । चोक्खं से जहाणामए केई पुरिसे रुहिरकय वत्थं रुहिरेण चेव धोवेज्जा । अत्थि णं चोक्खी । तस्स रुहिरकयस्स वत्थस्स रुहिरेण धोवमाणस्स काइ सोही । नो इणट्ठे समट्ठे । एवामेव चोक्खी तुब्भण्णं पाणाइवाएणं जाव मिच्छादंसणसल्लेणं णत्थि काय सोही । इति **श्रीज्ञाताधर्मकथांगे** अध्ययन आठमइ ॥ एहू पंचावनमु बोल ॥ ५५ ॥

हवइं छप्पनमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा श्रीसिद्धांतमाहिं घणे ठामइ यक्षनां देहरां दीसइ छइ । तेहमाहिं केतलाएक लिखीइ छइ । " तेणं कालेणं तेणं समएणं चंपा णामं णगरी होत्था । वण्णओ । तीसे चंपाए णगरीए बहिआ उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए पुण्णभद्दे णामं चेइए होत्था । चिरातीए । पुव्वपुरिसपण्णत्ते । पोराणे । सद्दिए । वित्तिए । णाए । सच्छत्ते । सज्झए । सघंटे । सपडागाइं पडागमंडिते । सलोमहत्थए । कयवेयड्ढए । लाउल्लोइयमहिते । गोसीससरसरत्तचंदणदद्दरदिण्णपंचंगुलितले । उवचिअवंदणकलसे । चंदणघडसुकयतोरणे पडिदुवारदेसभागे । आसत्तोसत्तविउलवट्टवग्घारिअमल्लदामकलावे । पंचविहसरससुरभिमुक्कपुष्पपुंजोवयारकलिते । कालागरुपवरकुंदुरुक्क धूवमघमघंतगंधुद्धुआभिरामे । सुगंधवरगंधगंधिए । गंधवट्टिभूते । णडनट्टगजल्लमल्लमट्ठिअवेलंबकपवगकहकलासकआइक्खकलंखमंख तूणइल्लतुंबवीणिअभुअगभागरुपरिगते । बहुजणवणस्सविसयकित्तीए । बहुजणस्सलंआहस्सआहुणिज्जे । अवणिज्जे । वंदणिज्जे । पूअणिज्जे । सक्कारणिज्जे । सम्माणणिज्जे । कल्लाणं मंगलं देवयं चेइअं विणएणं पज्जुवासणिज्जे । दिव्वे सच्चे सव्वोवाए । सण्णिहिअपा डिहेरे जागसहस्सभागपडिच्छिए । बहुजणो अच्चेइ ।" इति **श्रीउववाई** उपांगे ॥

" रायगिहे णामं णगरे होत्था । वण्णओ । तस्स णं रायगिहस्स णगरस्स बहिआ उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए गुणसिलए चेइए होत्था ।" इति **श्रीभगवतीम**ध्ये ॥

" तस्स णं उज्जाणस्स बहुमज्झदेसभाए सुरप्पिए णामं जक्खाययणे होत्था । दिव्वे । वण्णओ । तत्थ णं बारवतीए णयरीए । " इति **श्रीज्ञाताधर्मकथांगे ५** अध्ययने ॥

" तेणं कालेणं तेणं समएणं मियागामे णामं णयरे होत्था । वण्णओ । तस्स मियागामस्स मियागामणगरस्स बहिआ उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए चंदपाइवे णामं उज्जाणे होत्था । सव्वो अ वण्णओ । तस्स णं सुहम्मस्स जक्खस्स जक्खाययणे होत्था । चिरातीए । जहा पुण्णभद्दे । " इति **श्रीविपाक**प्रथमाध्ययने ॥

" तेणं कालेणं तेणं समएणं वाणियग्गामं नयरे होत्था ॥ तस्स णं वाणियग्रामनयरस्स उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए दूतिपलासे णामं उज्जाणे होत्था । तस्स णं दूइपलासे सुहम्मस्स जक्खस्स जक्खाययणे होत्था ।" इति **श्रीविपाके** द्वितीयाध्ययने ।

" तेणं कालेणं तेणं समएणं पुरिमताले णामं णगरे होत्था । जाव पच्छिमदिसी एत्थ णं । अम्होहिं दंसी उज्जाणे । तत्थ अम्होहि दंसिस्स जक्खाययणे होत्था । " इति **श्रीविपाके** तृतीयाध्ययने ।

" तेणं कालेणं तेणं समएणं साहंजणी णामं णयरे होत्था । रिद्धि[१४ ब]त्थिमिता । तेसे णं

साहंजणी बहिआ उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए। देवरमणे णामं उज्जाणे होत्था। तत्थ णं आमाहत्थस्स जक्खस्स जक्खाययणे होत्था।" इति **श्रीविपाके** चतुर्थाध्ययने।

"तेणं कालेणं तेणं समएणं कोसंबी णामं णयरी होत्था। रिद्धित्थिमिता बाहिं चंदोतरणा सितभेद्द जक्खे। तत्थ णं कोसंबीणयरीए।" इति **श्रीविपाके** पचमाध्ययने।

"तेणं कालेणं तेणं समएणं महुरा णगरी भंडीरे उज्जाणे। सुदरिसणे जक्ख।" इति **श्रीविपाके** षष्टाध्ययने।

"तेणं कालेणं ते २। पाडलिसंगणगरे वणसंड उज्जाणे उंबर जक्खे।" इति **श्रीविपाके** सप्तमाध्ययने।

"तेणं कालेणं ते २। सोरिअपुरं णगरं। सोरिअवडंसगउज्जाणं। सोरिअजक्खो।" इति **श्रीविपाके** अष्टमाध्ययने।

"तेणं कालेणं। ते २। रोहिए णामं णगरे होत्था। रिद्धित्थमिता। पुढवीचंडीसए उज्जाणे। धरणजक्खो।" इति **श्रीविपाके** नवमाध्ययने।

"तेणं कालेणं ते २। वद्धमाणपुरं णगरं होत्था। विजयवद्धमाणे उज्जाणे। पुण्णभद्दो जक्खो।" इति **श्रीविपाके** दशमाध्ययने। तस्स णं हत्थीसासगस्स बहिआ उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए पुष्फकरंडए णामं उज्जाणे होत्था।" तत्थ णं करंतवणमालपियस्स जक्खाययणे होत्था।" इति **श्रीविपाकमध्ये**।

"तेणं कालेणं ते २। उसभणगरे थूभकरंडगे उज्जाणे धरणो जक्खो।" इति **श्रीविपाके** प्रथमाध्ययने। "सोगंधिआ णगरी नीलासोगउज्जाणे सुकोसलो जक्खो।" इति **श्रीविपाकमध्ये**।

"तेणं कालेणं। ते २। कणगपुरं णगरं। सेताउअ उज्जाणे। वीरभद्दो जक्खो।" इति **श्रीविपाकमध्ये**।

"सुसघासं णगरं। देवमणं उज्जाणं। वीरसेणे जक्खो।" इति **श्रीविपाकमध्ये**। "तेणं कालेणं। ते २। सामं णगरे होत्था। उत्तरकुरुउज्जाणे पासमिठजक्खो।" इति **श्रीविपाकमध्ये**। एह छप्पनमु बोल ॥ ५६ ॥

हवइं सत्तावनमु बोल लिखीइ छइ ॥ तथा केतलाएक इम कहइं छइं जे 'अम्हारइ वृत्ति टीका चूर्णि निर्युक्ति भाष्य सहू प्रमाण।' ते डाहू हुइ ते विचारी जोज्यो। जे श्रीसिद्धांतनइं मिलइ ते प्रमाण। अनइ जे सिद्धांत विरुद्ध हुइ ते किम प्रमाण थाइ? वृत्ति टीकामाहिं एहवा अधिकार छइं ते लिखीइ छइ जे 'साधु चारित्रीओ चक्रवर्त्तिनां कटक चूर्ण करइ।' **उत्तराध्ययनन**नी वृत्ति चूर्णिमध्ये।

तथा चारित्रीओ पंचकमाहिं काल करइ तु डाभनां पूतलां करवां कह्यां छइं ते लिखीइ छइ-"दुन्नि अ दिवड्ढखित्ते। दब्भमया पूतला य कायव्वा। समखित्तंमि अ इक्को। अवड्ढ अभिई न कायव्वो ॥२॥ **आवश्यकनिर्युक्ति** पारिठावणिआसमितिमाहिं। तथा **बृहत्कल्पनी वृत्तिमध्ये** पणि पूतलां करवां कह्यां।

तथा देहरामाहिंथी कोलीआवडांनां घर। मिथा भमरभमरीनां घर साधु चारित्रीउ आपणा हाथइं परिहार करइ। न करइ तु तेह साधुनइं प्रायश्चित्त आवइं। **बृहत्कल्पमध्ये**।

तथा चूर्णिवृत्तिमध्ये कुशील सेववां साधुनइं कह्या छइं। तथा साधुनइं षासडां पहिरवां। तथा पान षावां। तथा फल केळां आदि देईनइ वृक्षथी बुंटी षावां बोल्यां छइं। तथा चारित्रीआनइं रात्रि आहार लेवु कहिउ छइ। ते लिखीइ छइ—" इयाणिं कप्पिआ भणति। अणाभोगे दारगाहा। अणाभोगेण वा। राती भत्तं भुंजेज्जा। गिलाणकारणेण वा। अद्धाणडिसेवणेण वा। दुल्लभदव्वं वाउता वाउत्तमट्ठ-पडिवण्णो राती भत्त भुंजेज्जा। उसकालं वा। गच्छाणुकंपयाए वा रातीभत्ताणुन्ना सुत्तत्थविसारए वा रातीभत्ताणुन्नाए संखेवत्थो।" "इदानीं एकैकस्य द्वारस्य विस्तरेण व्याख्या क्रियते। निशीथचूर्णिमध्ये।

तथा अनंतकायनु डांडउ लेवउ कहिउ छइ। ते अधिकार लिखीइ छइ... 'गिलाणो बालो व उवही वा। अद्धाणे तुम्भंते। सावयभए निवारणट्ठा घेप्पंति। उवहिं सरीराणं वहणट्ठा। पडिणीयग-साणमादीणणिवारणट्ठा पुव्विं अचित्तं। पच्छा—[१५ अ] मीसं से परित्ताणं पुव्वं पुव्वं परितं जाव पच्छा अनंतं।" तथा एतला बोल आदइं येई घणा बोल वृत्ति चूर्णिमाहिं सूत्रविरुद्ध दीसइं छइं॥ ते वृत्तिचूर्णि किम मनाइ?। डाहु हुई ते विचारी जोज्यो। एह सत्तावनमु बोल॥५७॥

हवइं अट्ठावनमु बोल लिखीइ छइ ॥तथा जे अनंता मोक्ष पुहुता। वर्त्तमान कालइं जे मोक्ष पुहुचइं छइं। अनइ अनागतकालइं अनंता मोक्ष पुहुचस्यइं। ते श्रीवीतरागइं इणी परिइं मोक्ष कही। ते लिखीइ छइ।

"अतरिंसु विभिक्खवो। आएस्सा वि भवंति सुवत्ताए।
एयाइं गुणाइं आहुतेका। सा तवस्स अणुधम्मचारिणो॥ २॥
तिविहेण वि पाण माहणे। आयहिए अनियाणसंवुडे।
एवं सिद्धा आणंतसो। संपइ जे अणागयावरे॥ २॥" इति श्रीसूयगडांग बीजा अध्ययननइ विषइ त्रीजा उद्देशउ तेहनइ विषइ॥ जीवदयाइं करी मोक्ष पुहुता। एह अट्ठावनमु बोल॥ ५८॥

इति लुंकाना सद्दहिआ अनइ लुंकाना करिया अट्ठावन बोलो अनइ तेहनु विचार लिखीउ छइ॥ ॥ छ॥ शुभं भवतु॥ श्रमणसंघाय॥ श्रीः॥ छ॥ श्रीः॥ छः॥

परंपरा लिखीइं छइं केतलाएक इम कहइ छइ श्रीवीरनी परंपरा इम कहइ छइ ते किहां छइ॥

१ घरिं प्रतिमा घडावी मंडावइ छइ ते केहनी०
२ नान्हा छोकरानइ दीक्षा दिइ छइ ते केहनी०
३ नाम फेरवइ छइ ते केहनी परंपरा छइ॥
४ कांन वधारइ छइ तेह केहनी परंपरा छइ॥
५ खमासमासण विहरइ छइ ते केहनी परंपरा॥
६ गृहस्थनि घरइं बइसी विहरइ छइ ते केहनी०॥
७ दीहाडी दीहाडी तेणइ घरिं विहरइ ते केहनी०॥
८ अंघोल कहइ करे ते केहनी परंपरा छइ॥
९ ज्योतिषनइ मर्म प्रजुंजइ छइ ते केहनी०
१० कलवाणी करी आपइ छइ ते केहनी परंपरा॥

११ नगरमाहिं पइसता पइं सारु साहमुं करावइ छइ ते केहनी परंपरा छइ ॥
१२ लाहूआ प्रतिष्टइ छइ ते केहनी परंपरा छइ ॥
१३ पोथी पूजावइ छइ ते केहनी परंपरा छइ ॥
१४ संघपूजा करवइ ते केहनी परंपरा छइ ॥
१५ प्रतिष्ठा करइ छइ ते केहनी परंपरा छइ ॥
१६ पजूसणइं पोथी आपइं छइ ते केहनी परंपरा ॥
१७ तथा यात्रा वेचइं छइ ते केहनी परंपरा छइ ॥
१८ तथा मात्र आपइ छइ ते केहनी परंपरा छइ ॥
१९ तथा घाटडी द्रोनुं तोरण बांधइ छइ ते केहनी० ॥
२० [१५. ब] आधाकर्म पोसालें रहइ छइ ते केहनी० ॥
२१ सिद्धांत प्रभावना पाषइ न वांचइ ते केहनी० ॥
२२ मांडवी करावइ छइ ते केहनी परंपरा छे ॥
२३ गौतम पडघो करावइ छइ ते केहनी० ॥
२४ संसारतारण करावइ छइ ते केहनी० ॥
२५ चंदनबालानु तप करावइ छइ ते केहनी० ॥
२६ सोनारूपानी नीसरणी करावइ छइ ते केहनी० ॥
२७ लाषा पडवि करावइ छइ ते केहनी परंपरा ॥
२८ ऊंजमणा ढोवरावइ छइ ते केहनी परंपरा ॥
२९ पूज पूढाइ छइ ते केहनी परंपरा छइ ॥
३० आसोवृक्ष भरावइ छइ ते केहनी परंपरा ॥
३१ अट्ठोत्तरी सनात्र कराविं छइ ते केहनी० ॥
३२ नवा धान नवा फल प्रतिमा आगलि ढोइ छइ ते केहनी० ॥
३३ श्रावकश्राविकानइ माथइ वास घालइ छइ ते केहनी० ॥
३४ परिग्रह ढुंढमां बांधइ छइ ते केहनी परंपरा छइ ॥
३५ श्रावक पाइं मूंडकुं अपावी डुंगर चढावीइ छइ ते केहनी० ॥
३६ मालारोपण करइ छइ ते केहनी परंपरा छइ ॥
३७ पदीक श्रावक श्राविकासुं मेली जाइं छइ ते केहनी० ॥
३८ नांदि मंडावइ छइ ते केहनी परंपरा छइ ॥
३९ पदीक चोक बांधइ छइ ते केहनी परंपरा छइ ॥

४० पाणिमाहिं भूको मुंकइ छइ ते केह्नी परंपरा छइ ॥

४१ वांदणा दिवरावइ छइ तेह्नी परंपरा छइ केही ॥

४२ ओघा फेरवइ छइ ते केह्नी परंपरा छइ ॥

४३ देवद्रव्य राषइ छइ ते केह्नी परंपरा छइ ॥

४४ पगइ लागइ नीची पछेडी ओढइ छइ ते केह्नी परंपरा छइ ॥

४५ सूरिमंत्र लेईइं छइ ते केह्नी परंपरा छइ ॥

४६ दीहाडी सूरिमंत्र गणइ छइ ते केह्नी परंपरा छइ ॥

४७ कलपडा ठटइ छइं ते केह्नी परंपरा छइ ऊजला ॥

४८ पजूसणमाहिं बइरकन्हइ तप करावइ छइ ते केह्नी० ॥

४९ घडूला करावइ छइ ते केह्नी परंपरा छइ ॥

५० आंबिलनी ओली सिद्धचक्रनी करावइ छइ ते केह्नी० ॥

५१ महातमा नाल करा पछी ते ऊठमणुं करइ छइ ते केह्नी० ॥

५२ प्रतिमाझूलणुं करावइ छइ ते केह्नी परंपरा छइ ॥

५३ पदीक आगलि उवणी मांडइ छइ ते केह्नी परंपरा ॥

५४ पजूसणपर्वनइ चउथइं पडिकमइं छइ ते केह्नी परंपरा ॥

ભારતીય કલાસંસ્કૃતિમાં 'રસ'નું તત્ત્વ

પ્રિયબાળા શાહ

પુરાણોમાં મહાપુરાણ અને ઉપપુરાણ છે. આ ઉપરાંત કેટલાંક સ્વતંત્ર પુરાણો પણ લખાયાં છે. આ પુરાણ સાહિત્યમાંનાં ઘણાં પુરાણોમાં કલાવિષયક માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે. કલામાં મુખ્યત્વે નગરસંનિવેશ, સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર, સંગીત, નૃત્ય અને તેને મળતા બીજા વિષયોનો પણ તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. પરંતુ થોડાંક પુરાણો (મત્સ્ય, અગ્નિ, બ્રહ્માંડ, નારદીય, ગરુડ, સ્કન્દ, ભવિષ્ય અને વાયુપુરાણમાં આ વિષયની ચર્ચા વ્યવસ્થિત રીતે વિસ્તારથી કરવામાં આવી છે. છતાં પણ વિષ્ણુધર્મોત્તરે લલિતકલાના વિષયોની જે રીતે સર્વગ્રાહી ચર્ચા કરી છે તે રીતે ઉપર જણાવેલાં કોઈ પુરાણે કરેલી નથી. આ પ્રકારની ચર્ચા વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણના ત્રીજા ખંડના અધ્યાય ૧ થી ૮૮માં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ચર્ચામાં પુરાણકાર પ્રાચીન ભારતની લલિતકલાની વ્યવસ્થિત અને સર્વગ્રાહી માહિતી આપે છે અને પ્રાચીન કલાઓમાં વપરાતાં વિવિધ પ્રતીકો ઉપર સારો પ્રકાશ ફેંકે છે. આ રીતે વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણ પ્રાચીન ભારતની લલિતકલાઓની પ્રણાલીના અભ્યાસને માટે આધારભૂત સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

આ પુરાણના ત્રીજા ખંડનું વસ્તુ આ પ્રમાણે શરૂ થાય છે :

वज्र उवाच — किं कर्तव्यं मनुष्येण किं कुर्वन् सुखमेधते ।
अस्मिँल्लोके परे चैव केनाप्नोति महत्सुखम् ॥ १ (અ. ૧)

'આ લોક અને પરલોકમાં મહત્ સુખ મનુષ્ય કેવી રીતે મેળવી શકે અને તે સુખ મેળવવા માટે મનુષ્યે શું કરવું જોઈએ?' આ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન વજ્ર રાજાને થાય છે. તેની જિજ્ઞાસાને શમાવવા માર્કણ્ડેય ઋષિ કહે છે :

'अन्तर्वेदि बहिर्वेदि पुरुषेण विजानता ।
देवतापूजनं कार्यं लोकद्वयमभीप्सता ॥ २

विशेषेण कलौ काले कर्तव्यं देवतागृहम् ।
कृतत्रेताद्वापरेषु नराः पश्यन्ति देवताम् ॥ ५

तिर्ष्यं प्राप्य न पश्यन्ति पूजास्त्वर्चागता यतः ।
कृतादिष्वपि दृष्ट्वा च देवान्मनुजपुङ्गव ॥ ६

હવે રાજા વજ્રને પૂજા કરવાને માટે મૂર્તિની જરૂરત ઊભી થાય છે. મૂર્તિ શાસ્ત્રીય નિયમ પ્રમાણે હોય તો જ ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ માર્કણ્ડેય ઋષિ કહે છે :

सुरूपां पूजये द्विद्वांस्तत्र सन्निहिता भवेत् ।
अथार्चां लक्षणैर्हीनां वस्तु पूजयते नरः ॥ ८
तस्यानर्था विवर्धन्ते तस्मात्तां च विवर्जयेत् ।
स्वाकारां लक्षणोपेतां यस्तु संपूजयेन्नरः ॥ ९
स सर्वकामानाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
अस्मिँल्लोके परे चैव सुखवान्स भवेत्सदा ॥ १० (અ. ૧)

સ્વાભાવિક વજ્ર રાજા લક્ષણયુક્ત મૂર્તિ કોને કહેવાય અને તે કેવી રીતે બનાવવી એમ પૂછે છે ત્યારે ઋષિ માર્કણ્ડેય મૂર્તિ કેમ કરવી તે સમજાવતાં પહેલાં જણાવે છે કે:

चित्रसूत्रं न जानाति यस्तु सम्यङ् नराधिप ।
प्रतिमालक्षणं वेत्तुं न शक्यं तेन कर्हिचित् ॥ २ (અ. ૨)

'જે ચિત્રસૂત્ર બરાબર જાણતું નથી તે પ્રતિમાલક્ષણ જાણવા માટે શક્તિમાન નથી.

આથી વજ્ર રાજા ચિત્રસૂત્ર જાણવા આતુર થાય છે:

चित्रसूत्रं समाचक्ष्व भृगुवंशविवर्धन ।
चित्रसूत्र विदेवाथ वेत्त्यर्चालक्षणं यतः ॥ ३

તેથી માર્કણ્ડેય ઋષિ કહે છે કે ચિત્રસૂત્ર જાણવા માટે નૃત્તશાસ્ત્ર જાણવું જોઈએ:

विना तु नृत्तशास्त्रेण चित्रसूत्रं सुदुर्विदम् ।
जगतोऽनुक्रिया कार्या द्वयोरपि यतो नृप ॥ ४

ઋષિ નૃત્તશાસ્ત્ર જણાવતાં પહેલાં ગીતશાસ્ત્ર જાણવાનું કહે છે. આ રીતે માર્કણ્ડેય પ્રતિમા-લક્ષણ જણાવતાં પહેલાં વ્યાકરણથી શરૂ કરીને ગદ્ય અને પદ્ય, અને પદ્યમાં છંદઃશાસ્ત્ર સમજાવે છે. તેની સાથે સાથે અભિધાનકોશ આપે છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણ પણ સમજાવે છે. ત્યારબાદ અલંકાર, મહાકાવ્યલક્ષણ, પ્રહેલિકાલક્ષણ અને દ્વાદશરૂપ આપીને ગીતલક્ષણ આપે છે. ગીત અને આતોદ્ય કહેતાં વાદ્ય સમજાવીને નૃત્તશાસ્ત્ર ચિત્રસૂત્ર વગેરે કહીને પ્રતિમાલક્ષણ જણાવે છે. પ્રતિમા તૈયાર કરીને તેને ક્યાં મૂકવી તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે આથી પ્રાસાદલક્ષણ કહે છે. ત્યારબાદ પ્રાસાદમાં પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરવાના આહ્વાનમંત્રો અને તે અંગેની વિધિ વગેરે સમજાવે છે.

આમ નિર્દેશેલી લલિતકલાઓમાંથી જોઈ શકાય છે કે એક બાજુ શિલ્પ અને સ્થાપત્યકલા છે કે જેને આજની પરિભાષામાં space art અર્થાત્ દિક્‌માં વિસ્તરતી કલા કહેવામાં આવે છે. બીજી બાજુ કાવ્ય અને સંગીત છે કે જે time art 'કાલ'માં વિસ્તરતી કલા તરીકે ઓળખાય છે. આ બંને પ્રકારની કલાની વચમાં—બંને પ્રકાર space=દિક્ અને time=કાલને સાંકળી લે તેવી કલા નૃત્તકલા વર્ણવેલી છે. આ રીતે અર્વાચીન કાળમાં મુખ્ય તરીકે સ્વીકારાયેલી કલાઓ સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર, ગીત-વાદ્ય અને કાવ્યનો તેમ જ ગૌણ કલાઓમાં ગણાયેલા નૃત્ત, નૃત્ય અને અભિનયનો આ સાતમા સૈકાના પૂર્વ ભાગમાં રચાયેલા વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં પણ ઉલ્લેખ જણાય છે.

આ વિષ્ણુધર્મોત્તરની કલાચર્ચાની એક વિશેષતા છે. નાટયરસો અને કાવ્યરસો રસના શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ હતા. એ રસનું તત્ત્વ વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં ગીતવાદ્યની સ્વરકલામાં અને ખાસ કરીને ચિત્રકલામાં ચિત્રરસ તરીકે નિરૂપાયું છે. જેમાં શિલ્પનો પણ સમાવેશ થયો છે. આ રીતે જેને આપણે રસનું aesthetics કહી શકીએ તેની ભૂમિકા આ ગ્રંથમાં પ્રાપ્ત થાય છે તે આ ગ્રંથનું અનોખું મહત્ત્વ છે.

હવે આપણે કાવ્યરસ જોઈએ:

કાવ્યના નવ રસ વિષ્ણુધર્મોત્તર (અ. ૧૫)માં બતાવેલા છે. નાટયશાસ્ત્ર વગેરે આઠ રસ બતાવે છે. પણ પાછળથી નવ રસ ગણવામાં આવે છે. તેનો વિષ્ણુધર્મોત્તરકારે સ્વીકાર કરેલો છે. આ નવ રસો આ પ્રમાણે છે: હાસ્ય, શૃંગાર, કરુણ, વીર, રૌદ્ર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્ભુત અને શાંત.

નાટ્યરસ :

આ નવે રસો નાટ્યરસ તરીકે વિષ્ણુધર્મોત્તરે (અ. ૧૭માં શ્લોક ૬૧) બતાવેલા છે. નાટ્યનું મુખ્ય લક્ષણ 'રસ' ગણાય છે તેથી નાટ્યના બધા પ્રકારોમાં પ્રબંધની રચના 'રસ'ને અનુસરતી કરવી જોઈએ એવો મત છે. (શ્લો. ૬૨).

बंधो रसानुगः कार्यः सर्वेष्वेतेषु यत्नतः ।
रसप्रधानमेवैतत्सर्वनाट्यं नराधिप ॥ ६२

આ કથનને આધારે રૂપકોના જુદા જુદા પ્રકારોમાં જુદા જુદા રસ સ્થાન પામે છે. પરંતુ અમુક રૂપકમાં અમુક રસ પ્રધાન જોઈએ. જેમ કે નાટિકામાં શૃંગાર રસનું પ્રધાનત્વ હોય છે. તેવી જ રીતે પ્રકરણ અને પ્રકરણીમાં પણ શૃંગારરસ મુખ્ય હોય છે. ઉત્સૃષ્ટકાકમાં કરુણ રસ મુખ્ય જણાય છે. સમવકારમાં ત્રણ પ્રકારના શૃંગાર બતાવેલા છે. અર્થાત્ ધર્મ, અર્થ અને કામના ઉપર શૃંગાર રચાયેલા હોય છે. તેથી ધર્મશૃંગાર, અર્થશૃંગાર અને કામશૃંગાર સમવકારમાં જરૂરી મનાયા છે. ઇહામૃગમાં પણ શૃંગારરસનું પ્રાધાન્ય ગણાયું છે. પરંતુ આ શૃંગાર સામાન્ય નથી. કાંઈક અસંતોષમાથી જન્મેલો શૃંગાર અથવા કોઈની પ્રિયાને કોઈ ઉપાડી જાય અને તેને માટે યુદ્ધ કરવાથી જન્મેલો શૃંગાર છે. વ્યાયોગમાં વીરરસ મુખ્ય છે. ડિમમાં રૌદ્રરસ અને પ્રહસનમાં હાસ્યરસ મુખ્ય છે. (અ. ૧૭. શ્લો. ૭ થી ૨૭)

આ પુરાણના અ. ૧૮માં ગીત વિશે ચર્ચા આપેલી છે. તેમાં જણાવેલું છે કે 'જે નવ રસો પહેલાં કહેવાઈ ગયા છે તેમનું સ્થાન ગીતમાં પણ છે. જુદા જુદા સ્વરો જુદા જુદા રસ ઉત્પન્ન કરે છે. હાસ્ય અને શૃંગાર રસમાં મધ્યમ અને પંચમ સ્વર વપરાય છે. વીર, રૌદ્ર અને અદ્ભુત માટે ષડ્જ અને ઋષભ, કરુણ માટે નિષાદ અને ગાંધાર, બીભત્સ અને ભયાનક માટે ધૈવત અને શાંત માટે મધ્યમનો ઉપયોગ બતાવેલો છે. સ્વરની જેમ લય પણ જુદા જુદા રસોમાં વપરાય છે. જેમ કે હાસ્ય અને શૃંગારમાં મધ્યમલય, બીભત્સ અને ભયાનકમાં વિલમ્બિત અને વીર, રૌદ્ર અને અદ્ભુત રસમાં દ્રુતલયનો ઉપયોગ થાય છે.

पूर्वोक्तोश्च नवरसाः । तत्र हास्यशृङ्गारयोर्मध्यमपञ्चमौ, वीररौद्राद्भुतेषु षड्ज(र्षभौ), करुणे निषादगान्धारौ, बीभत्सभयानकयोर्धैवतं, शान्ते मध्यमम् । तथा लया :—हास्यशृङ्गारयोर्मध्यमः बीभत्सभयानकयोर्विलम्बितः वीररौद्राद्भुतेषु द्रुतः । (અ. ૧૮)

મૃદંગમાં વપરાતા તાલ જુદા જુદા રસ માટે જુદા જુદા બતાવેલા છે. જેમકે શૃંગાર અને હાસ્યમાં અઙ્ક્તિા, વીર, રૌદ્ર અને અદ્ભુતમાં વિતસ્તા, કરુણ અને શાંતમાં આલિપ્તા, બીભત્સ અને ભયાનકમાં ગોમુખી તાલ. (અ. ૧૯)

शृङ्गारहास्ययोरङ्किताः । वीररौद्राद्भुतेषु वितस्ताः । करुणशान्तयोरालिप्ताः । बीभत्सभयानकयोर्गोमुखी । (અ. ૧૯)

આ તાલ કેમ વગાડતા હશે તે જાણવાનું હવે આપણી પાસે કાંઈ સાધન રહ્યું નથી એ અહીં નોંધી લેવું જોઈએ.

નૃત્ત કે નૃત્ય (અ. ૨૦)માં કહેલું છે કે—

रसेन भावेन समन्वितं च
तालानुगं काव्यरसानुगं च । ६२

નૃત્ત કે નૃત્ય રસ અને ભાવથી યુક્ત હોય છે અને તે કાવ્યરસને અનુસરે છે. વધારામાં તેમાં જણાવેલું છે કે—

नाट्यस्य मूलं तु रसः प्रदिष्टो
रसेन हीनं न हि नृत्तमस्ति ।
तस्मात्प्रयत्नेन रसाश्रयस्य
नृत्तस्य यत्नः पुरुषेण कार्यः ॥ २९ (અ. ૩૦)

રસ નાટ્યના મૂળમાં હોય છે અને રસ વગર નૃત્ત સંભવી શકતું નથી માટે રસને આધારિત નૃત્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

નૃત્યની અને સામાન્ય રીતે કલાની ચાર વૃત્તિ કહેલી છે : (અ. ૨૦)

भारती सात्त्वती चैव कैशिक्यारभटी तथा ।
चतस्रो वृत्तयः प्रोक्ता वाक्प्रधाना तु भारती ॥ ५६
तथा वीररसप्राया विज्ञेया सात्त्वती नृप ।
तथा रौद्रप्रचारा च भवत्यारभटी सदा ॥ ५७
शृङ्गारहास्यबहुला तथा भवति कैशिकी ॥ ५८

ભારતી, સાત્ત્વતી, આરભટી અને કૈશિકી વૃત્તિ. આ ચાર વૃત્તિ નૃત્યની ચાર શૈલીઓ છે. દરેક વૃત્તિના તે તે રસો હોય છે. જેમકે વીરરસ ભારતી અને સાત્ત્વતીમાં પ્રધાન હોય છે. જો કે ભારતીમાં તે વાણી મારફતે વ્યક્ત થાય છે. રૌદ્રરસ આરભટીમાં, શૃંગાર અને હાસ્ય કૈશિકીમાં પ્રધાન હોય છે.

નૃત્યની જુદી જુદી મુદ્રાઓ અને દેહાવસ્થાઓ તેમ જ ગતિ બતાવતી વખતે જુદા જુદા ભાવો અને લાગણીઓ વ્યક્ત થાય છે. તેવી જ રીતે તેની જુદી જુદી દૃષ્ટિઓ અધ્યાય ૨૫માં વર્ણવેલી છે. આ દૃષ્ટિઓ ૩૬ પ્રકારની છે.

कान्ता भयानका हास्या करुणा ह्यद्भुता तथा ।
रौद्रा वीरा च बीभत्सा विज्ञेया [? शान्ता च] रसदृष्टयः ॥ १

स्निग्धा ह्यष्टा च जिह्मा च क्रुद्धा भीताथ लज्जिता ।
तृ(? दृ) प्ताथ विस्मिता सौम्या स्थायिभावेषु दृष्टयः ॥ २

मलिनाऽऽकेकरा श्रान्ता चाभितप्ताथ विप्लुता ।
विषण्णा शङ्किता चैव त्रस्ता शोका निमीलिता ॥ ३

विभ्रान्ता कुञ्चिता शून्या मुकुला तु वितर्किता ।
मदिरा ललिता ग्लाना इत्येवं दृष्टिसंग्रहः ॥ ४

षट्त्रिंशद् दृष्टयो ह्येता नामतोऽभिहिता मया ॥ ५

આ ૩૬ દૃષ્ટિમાંની નવ રસદૃષ્ટિના નામે ઓળખાય છે. આ રસદૃષ્ટિ જુદા જુદા રસ અને ભાવ વ્યક્ત કરે છે. આ રસદૃષ્ટિ નૃત્ય અને અભિનયમાં જરૂરી છે તેવી જ રીતે તેનું સ્થાન 'ચિત્ર' અર્થાત્ શિલ્પ અને ચિત્રમાં પણ મહત્ત્વનું છે. એમ વિષ્ણુધર્મોત્તરકાર બતાવે છે. આ નવ રસદષ્ટિ તેના જુદા જુદા રસના નામે ઓળખાય છે. પરંતુ શૃંગારદષ્ટિ કાન્તાદષ્ટિના નામે ઓળખાય છે. બીજી દૃષ્ટિઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે; ભયાનકાદૃષ્ટિ, હાસ્યાદૃષ્ટિ, કરુણાદૃષ્ટિ, અદ્ભુતાદૃષ્ટિ, રૌદ્રાદૃષ્ટિ, વીરાદૃષ્ટિ, બીભત્સાદૃષ્ટિ અને શાન્તાદૃષ્ટિ. આંખની કીકીઓ અને ભ્રમનાં ચલનો (movements) પણ જુદા જુદા ભાવ અને લાગણી વ્યક્ત કરે છે. આજ પ્રમાણે કેટલીક ગતિ પણ રસના નામથી ઓળખાય છે. (અ. ૨૯) જેવી કે શૃંગારિણીગતિ, બીભત્સિકા ગતિ, સ્થિરપદા કે કરુણાગતિ વગેરે. ટૂંકમાં અંગ અને ઉપાંગના અભિનયો અમુક ખાસ રસ અને ભાવની રજુઆત સાથે સંકળાયેલા હોય છે.

ચિત્રસૂત્રમાં પુરાણકારે કહેલું છે કે નૃત્તની જેમ ચિત્ર (શિલ્પ અને ચિત્ર) અનુકૃત્યાત્મક કલા છે, જેમ નૃત્ય અને અભિનય છે તેમ. માટે અંગ અને ઉપાંગકર્મો, રસ અને ભાવદૃષ્ટિ વગેરે આગળના વિભાગમાં વર્ણવેલા છે તેમને પણ ચિત્રની કલામાં લાગુ પાડવાના છે. આ ઉપરાંત સ્પષ્ટ કહેલું છે કે 'જે રસ અને ભાવ અગાઉ બતાવેલા છે તે ચિત્રમાં વ્યક્ત કરવાના છે, (અ. ૩૫ શ્લો. ૫-૬ અં. ૩ શ્લો. ૩૭).

यथा नृत्ते तथा चित्रे त्रैलोक्यानुकृतिः स्मृता ॥ ५

दृष्टयस्तु तथा भावा अङ्गोपाङ्गानि सर्वशः ।
कराश्च ये मता नृत्ते पूर्वोक्ता नृपसत्तम ॥ ६

त एव चित्रे विज्ञेया नृत्तं चित्रं परं मतम् ।
नृत्ते प्रमाणं यच्चोक्तं तत्प्रवक्ष्याम्यतः शृणु ॥ ७ (અ. ૩૫)

यद्त्र नोक्तं तन्नृत्ताद्विज्ञेयं वसुधाधिप ।
नृत्तेऽपि नोक्तं तच्चित्रात्तत्र योज्यं नराधिप ॥ ३७ (અ. ૪૩)

હવે આપણે ચિત્રરસ જોઈએ :

शृङ्गारहास्यकरुणवीररौद्रभयानकाः ।
बीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव चित्ररसाः स्मृताः ॥ १

શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, વીર, રૌદ્ર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્ભુત અને શાંત. આ નવ સુવિખ્યાત રસો છે. આ રસોને ચિત્રરસ તરીકે ગણાવ્યા છે. કદાચ તેમને નાટ્યરસ અને કાવ્યરસથી જુદા ઓળખાવવા માટે હશે. આ નવે રસો ચિત્રમાં કેવી રીતે વ્યક્ત કરી શકાય તેનું વર્ણન આપેલું છે :—

तत्र यत्कान्तिलावण्य लेखामाधुर्यसुन्दरम् ।
विदग्धवेशाभरणं शृङ्गारे तु रसे भवेत् ॥ २

यत्कुब्जवामन प्रायमीषद्विकटदर्शनम् ।
वृथा हि हस्तं सङ्कोच्य तत्स्याद्धास्यकरं रसे ॥ ३

याञ्चाविरहसंत्याग विक्रयव्यसनादिषु ।
अनुकम्पितकं यत्स्याल्लिखेत्तत्करुणे रसे ॥ ४

पारुष्यविकृतिक्रोधविष (? श) स्त्यर्थान्नदूषणम् ।
दीप्रशस्त्राभरणवत्कृतं रौद्ररसे भवेत् ॥ ५

प्रतिज्ञागर्भशौर्यादिष्वर्थेष्वौदार्यदर्शनम् ।
सस्मयं सभ्रुकुटिवद्वीरं वीररसेऽद्भुतम् ॥ ६

दुष्टदुर्दर्शनोन्मत्तहिंस्रव्यापादकादि यत् ।
तत्स्याद्भयानकरसे प्रयोगे चित्रकर्मणः ॥ ७

श्मशानगर्हिताघातकरणं स्थानदर्शितम् ।
यच्चित्रं चित्रवच्छ्रेष्ठं तद्बीभत्सरसोद्भवम् ॥ ८

यदा विनीतरोमाञ्चचिन्तां (? ञ्चाञ्चित) तार्क्ष्यमुखानतम् ।
प्रदर्शयति चान्योऽन्य तदद्भुतरसाश्रयम् ॥ ९

यद्यत्सौम्याकृतिध्यानधारणासनबन्धनम् ।
तपस्विजन भूयिष्ठं तत्तु शान्ते रसे भवेत् ॥ १० (અ. ૪૩)

જેમ કે શૃંગારરસમાં સુંદર અને મધુર રંગો, લાવણ્ય આકૃતિ વગેરે બતાવી શકાય. તેવી જ રીતે મનુષ્યનાં વિદગ્ધ, શિષ્ટ વસ્ત્રો અને આભૂષણો. હાસ્યરસમાં કુબ્જ વામનાકૃતિ, વિકૃત સ્વરૂપ જેવી વિચિત્ર આકૃતિઓ જે જોતાંની સાથે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે તે બતાવી શકાય. કરુણરસમાં અનુકંપા, દયાભાવ ઉત્પન્ન કરે તેવા પ્રસંગો ત્યાગ, વિક્રય, વ્યસન=સંકટ, વિરહ, અનુકંપા= દયામણી સ્થિતિ વગેરે. રૌદ્રરસમાં કોઈને મારી નાંખવા માટે ઝેરી ખોરાક, ક્રોધ, કઠોરતા.

વીરરસમાં અભિમાન સાથે આશ્ચર્યકારક દૃશ્યો; પ્રતિજ્ઞા, શૌર્ય, ઔદાર્યદર્શન વગેરે. ભયાનકરસમાં ઉન્મત્ત હિંસક પ્રાણીઓ, ખુની, દુષ્ટ વગેરે. બીભત્સમાં શ્મશાન, કતલખાનું વગેરે. અદ્ભુતરસમાં રોમાંચ ઊભા કરે તેવી આશ્ચર્યકારક ચીજો કે જે એકબીજાને બતાવતા હોય તે ચિત્રોમાં રજૂ કરી શકાય. શાંતરસમાં સૌમ્ય આકૃતિ, ધ્યાન તપ, યોગ, એકાગ્રતા મોટી સંખ્યામાં તપસ્વિજનો વગેરે બતાવી શકાય.

આ નવે રસો ચિત્રોમાં કેવી રીતે રજૂ કરી શકાય તે બતાવીને ક્યારે કયો રસ બતાવી શકાય અને તેનો ઉપયોગ ક્યારે ન કરવો તે પણ બતાવેલું છે. તે બતાવે છે કે વિષ્ણુધર્મોત્તરકારના સમયમાં આવી એક પ્રણાલી અસ્તિત્વ ધરાવતી હશે.

शृङ्गारहास्यशान्ताख्या लेखनीया गृहेषु ते ।
परशेषा न कर्तव्या कदाचिदपि कस्यचित् ॥ ११

देववेश्मनि कर्तव्या रसाः सर्वे नृपालये ।
राजवेश्मनि नो कार्या राज्ञां वासगृहेषु ते ॥ १२

सभावेश्मसु कर्तव्या राज्ञां सर्वरसा गृहे ।
वर्जयित्वा सभां राज्ञो देववेश्म तथैव च ॥ १३

युद्धश्मशानकरुणामृतदुःखार्तकुत्सितान् ।
अमङ्गल्यांश्च न लिखेत्कदाचिदपि वेश्मसु ॥ १४

निधीशृङ्गान्वृषान्नागजन्निधिहस्तान्मतङ्गजान् ।
निधीन्विद्याधरान् राजनृषयो गरुडस्तथा ॥ १५

हनूमांश्च सुमङ्गल्या ये च लोके प्रकीर्तिताः ।
लिखितव्या महाराज गृहेषु सततं नृणाम् ॥ १६ (અ. ૪૩)

ઘરમાં રાખવાનાં ચિત્રોમાં શૃંગાર, હાસ્ય અને શાંત રસ હોવા જોઈએ. તે સિવાયના રસોનો નિષેધ કરવામા આવ્યો છે. પરંતુ દેવમંદિરમાં કે નૃપમંદિરમાં બધા રસોવાળાં ચિત્રો મૂકી શકાય. પરંતુ રાજવેશ્મમાં અર્થાત્ રાજનિવાસમાં બધા રસો રજૂ કરી શકાય નહીં પરંતુ રાજાના સભાગૃહમાં દરેક રસવાળા ચિત્રને સ્થાન છે. દેવમંદિરો અને રાજાના સભાગૃહ સિવાય કોઈ પણ નિવાસસ્થાનમાં યુદ્ધનાં, શ્મશાનનાં, કરુણ દૃશ્યોનાં, મૃત શરીરોનાં, પીડિતોનાં અને અમંગળ દૃશ્યોનાં ચિત્રો રજૂ કરવાં ન જોઈએ. પરંતુ લોકો જેને મંગળ ગણતાં હોય તેવાં દૃશ્યો જેવાં કે વૃષભ, ગજ, નવનિધિ, વિદ્યાધરો, ઋષિમુનિઓ, ગરુડ, હનુમાન વગેરેનાં ચિત્રો મૂકી શકાય.

અહીં ચિત્રકારને પોતાને માટે એક સલાહ આપેલી છે,

चित्रकर्म न कर्तव्यमात्मना स्वगृहे नृप । १७

પોતાના ઘરમાં પોતાના હાથે દોરેલું ચિત્ર મૂકવું જોઈએ નહીં. આનું શું કારણ હશે!

હવે આ 'રસ' શું છે તે જોઈએ: 'રસ'નું સ્થાન બધી કલાઓમાં છે. ચિત્ર અને શિલ્પમાં તે ચિત્રરસને નામે ઓળખાય છે, જ્યારે કાવ્ય, સંગીત, નાટક અને નૃત્યકલામાં માત્ર

રસ અથવા કાવ્યરસ અને નાટ્યરસને નામે ઓળખાય છે. 'રસ' અનુકૃતિ થઈ શકે તેવી કલાઓમાં વ્યકત થાય છે. મુખ્યત્વે સ્થાયી અને સંચારીભાવના અનુભવોમાંથી રસ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ભાવો માનુષી ભાવો છે, અને તે ઉત્પન્ન કરવા માટે મનોભાવો કે કારણો જોઈએ. આવાં કારણો કે મનોભાવો એકબાજુ સંગીત, નૃત્ય, નાટક અને કાવ્ય તેમ જ બીજી બાજુ ચિત્ર અને સંગીત પૂરાં પાડે છે. પરંતુ સ્થાપત્યકલામાં સ્થાયીભાવો જાગ્રત કરવાની શકિત નથી.

મનોભાવોને ઉત્પન્ન કરનારાં કારણો, ઉત્પન્ન થયેલા મનોભાવોનાં કાર્યો અને સાથે આવતી જતી લાગણીઓ સ્થાયીભાવો જાગ્રત કરવાની સામગ્રી મનાય છે. કાવ્ય, નાટ્ય વગેરે કલાઓમાં આ કારણાદિની અનુકૃતિ થાય છે. તેથી તેમાં પણ તે તે ભાવો આસ્વાદ્ય છે. શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં કલામાં આસ્વાદિત થતા ભાવો તે રસ કહેવાય છે અને કારણોને વિભાવ, કાર્યોને અનુભાવ અને જતી આવતી લાગણીઓને સંચારીભાવ કહેવાય છે. આમાં ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે નાટ્ય અને કાવ્યમાં થતી લોકવ્યવહારની અનુકૃતિનું તત્ત્વ નિયામક છે.

વિષ્ણુધર્મોત્તર ચિત્ર અને શિલ્પમાં ત્રણે લોકની અનુકૃતિ જુએ છે અને તેથી તેમાં પણ ભાવ અને રસનાં તત્ત્વો તેને અભિપ્રેત છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં આઠ કે નવ રસો અભિપ્રેત છે. તેમના આઠ કે નવ સ્થાયીભાવો, ૩૨ કે ૩૩ સંચારીભાવો અને આઠ સાત્ત્વિક ભાવો મળીને કુલ ઓગણપચાસ કે પચાસ ભાવોના સમુદાયને ચિત્ર તથા શિલ્પમાં પણ સ્થાન છે. શિલ્પ અને ચિત્રમાં તેમની દૃષ્ટિઓ કે નજર ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે તે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ.

અહીં એક બીજી પણ બાબત નોંધવી જોઈએ—એક બાજુએ આંગિક અભિનય અને નૃત્ય અને બીજી બાજુએ ચિત્ર અને શિલ્પનો ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જે સંબંધ છે તે વ્યક્ત થાય છે. આનું સમર્થન હાલમાં મોજૂદ એવા શિલ્પ તેમ જ ચિત્રના અવશેષોમાંથી મળે છે. બીજી રીતે કહીએ તો શિલ્પોને સમજવા માટે આ સંબંધનું તત્ત્વ ધ્યાનમાં રાખવું ઉપકારક થાય.

આ રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કાવ્ય, નાટ્ય, નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યમાં રસનું તત્ત્વ નિયામક બનતું દેખાય છે.

અહિંયા પ્રશ્ન થાય છે કે સ્થાપત્યની કલાને અંગે રસનું તત્ત્વ સ્વીકારાયું છે કે નહિ? અનુકૃતિને આધારે આવતું રસતત્ત્વ સ્થાપત્યમાં ન આવે, એ યુક્તિસંગત છે. છતાં આઠ રસોની ભૂમિકારૂપ મનની જે પાંચ અવસ્થાઓ—દ્રુતિ, વિકાસ, વિસ્તર, ક્ષોભ અને વિક્ષેપ છે અને જેમાં અનુકૃતિની અપેક્ષા રહેતી નથી તે ધ્યાનમાં લઈએ તો સ્થાપત્ય તેમ જ શુદ્ધ સ્વરકલા અને તાલલયાશ્રિત નૃત્તને સમજવા માટે ભૂમિકા મળે છે એમ પ્રો. રસિકલાલ છો. પરીખનું માનવું છે એ વિચારવા જેવું છે. (આનંદમીમાંસા પૃ. ૩૬).

લોકવ્યવહારને આધારે રહેલી કલાઓમાં જે રસાસ્વાદ આવે છે તેમાં આની આ જ કલાઓ ધર્મમંદિરોમાં સ્થાન પામતાં તેમાં એક નવું દિવ્યભાવનું તત્ત્વ ઉમેરાય છે અને તેથી તેમાં થતો રસાસ્વાદ એક રીતે લોકોત્તર ભૂમિકાનો બને છે. આવા રસાનુભવને લોકોત્તર કે દિવ્યરસાનુભવ પણ કહી શકાય. આવો અનુભવ પ્રાચીન મંદિરો અને ત્યાંનાં શિલ્પોનું દર્શન કરતાં થાય છે.

વિજ્ઞાનની રીત અને સાધન:
ઉપસિદ્ધાંત અને અવલોકન

નરસિંહ મૂળજીભાઈ શાહ

આપણા રોજ-બરોજના જીવનમાં વિજ્ઞાન એટલું બધું ઓતપ્રોત થઈ ગયું છે કે એ વિષે વિશેષ લખવાની જરૂર રહેતી નથી. વિજ્ઞાને યુદ્ધ, ઉદ્યોગ, ખેતી, વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર, ખાણો અને એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય કે માનવીની લગભગ દરેક પ્રવૃત્તિમાં પરિવર્તન આણ્યું છે. આજે પરિસ્થિતિ એવી બની ગઈ છે કે વિજ્ઞાનના આ વ્યવહારુ ઉપયોગોનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના વિજ્ઞાનનું સામાન્ય વિવરણ કરવું લગભગ અશકય બની ગયું છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. પરંતુ વિજ્ઞાન માત્ર તેના વ્યવહારુ ઉપયોગોમાં સમાઈ જતું નથી. આ તો વિજ્ઞાનના વિશાળ વિષયનો એક વિશેષ અંશ છે. વિજ્ઞાનની મૂળભૂત બાબતો–વિજ્ઞાનનો મૂળભૂત હેતુ, વિજ્ઞાન શેનું બનેલું છે? વિજ્ઞાનીઓ કેવી રીતે કાર્ય કરે છે? વિજ્ઞાનની તાલીમ પામેલાઓને તે કેવી રીતે અસર કરે છે?—આ વિશાળ વિષયનો અભ્યાસ એટલો જ મહત્ત્વનો અને જરૂરી છે. વિજ્ઞાનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો અને તેના સંશોધનનો આ વિષય છે. વિજ્ઞાનની આ બાજુનું મહત્ત્વ તેના વ્યવહારુ ઉપયોગો કરતાં જરાય ઊતરતું નથી. બંને એક બીજાનાં પૂરક છે. વિજ્ઞાનમાં મૂળભૂત સંશોધન આજના વ્યવહારુ વિજ્ઞાનની ઇમારતનો પાયો છે. વિજ્ઞાનની આ બાજુનું મહત્ત્વ છેલ્લા દશકાઓ થયાં સમજાયું છે અને સામાન્ય જનતાનું એ અંગેનું અજ્ઞાન નિવારવા અને તેની ઉપયોગિતા સમજાવવા ખૂબ પરિશ્રમ લેવાય છે. અને આ બાબતની ઝાંખી કરાવવા ખૂબ કાર્ય થઈ રહ્યું છે. આ અજ્ઞાન સામાન્ય જનતા પુરતું જ નથી—વેપાર, અર્થશાસ્ત્ર અને સરકારનાં ઉચ્ચ વર્તુળોમાં પણ એ પ્રવર્તે છે. દુનિયાની એક મોટી વેપારી પેઢીના વડા મૂળભૂત સંશોધન અંગે એવું બોલ્યાનું કહેવાય છે કે "તમે શું કરો છો એ તમે ન જાણતા હો એનું નામ મૂળભૂત સંશોધન."

પણ ખૂબીની વાત એ છે કે વરાળ એન્જીન, વીજળી ઉત્પાદક કારખાનું, પરમાણુ બૉમ્બ, આંતરગ્રહીય રૉકેટ—આ બધાંય "તમે શું કરો છો એ તમે ન જાણતા હો" એ પ્રવૃત્તિઓની ફલસિદ્ધિ છે. વિજ્ઞાનના મૂળભૂત સંશોધનમાં અવલોકન, અધિતર્ક (ધારણા) અને પ્રયોગો કેવી રીતે ઉપયોગી થાય છે એ અંગે આ લેખમાં સદૃષ્ટાંત ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણ એટલે કોઈ પણ ઘટના, બનાવ કે પદાર્થ અંગે તર્કશુદ્ધ દલીલપૂર્વક ચોકસાઈથી અને મુદ્દાસર કાર્ય કરવાની રીતનું માનવીના મગજની ક્રિયાઓનું આવિષ્કરણ. સામાન્ય ત્રાજવાંથી જોખીને માલ વેચતો વેપારી અને સૂક્ષ્મગ્રાહી ત્રાજવાં અને ચોક્કસ અંકિત પ્રયોગ સાધનો વડે મુશ્કેલ સંકીર્ણ પૃથક્કરણની ક્રિયાઓ કરતો રસાયણવિદ્—આ બન્ને વચ્ચે જેટલો ફરક છે તેટલો તફાવત સામાન્ય માણસની અને વિજ્ઞાનીની માનસિક પ્રક્રિયાઓ વચ્ચે છે.

બંનેના ત્રાજવાનું કામ સરખું છેઃ તેમની રચના અને કાર્ય-રીતના સિદ્ધાંતોમાં ફેર છે એમ પણ નથી. પરંતુ રસાયણવિદ્ના ત્રાજવાંની દાંડી વેપારીના ત્રાજવાની દાંડી કરતાં અતિ સૂક્ષ્મ ધરી પર ગોઠવવામાં આવેલ છે, એટલે તણખલા જેટલું સહજ અલ્પ વજન ઉમેરતાં કે ઓછું કરતાં તેમાં ફેરફાર દેખાય છે અને સૂક્ષ્મ વજનનો તફાવત કાઢી શકાય છે.

વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓ પ્રમાણ (induction) અને અનુમાન (deduction)ની મદદ વડે કામ કરે છે. આ રીતની મદદ વડે તેઓ કુદરતની ઘટનાઓ અને બનાવોને તપાસે છે અને તેમાંથી તારતમ્ય કાઢવા પ્રયાસ કરે છે. પછી એ પરિણામો પરથી અમુક ધારણાઓ (અધિતર્ક : ઉપસિદ્ધાંત = hypothesis) રચે છે અને જો ઉપસિદ્ધાંત ઘણી ખરી ઘટનાઓને અપવાદ સિવાય બંધબેસતો થાય અથવા લાગુ પાડી શકાય તો તે સિદ્ધાંતનું રૂપ ધારણ કરે છે. આ સિદ્ધાંતને પ્રાયોગિક રીતે ચકાસવામાં આવે છે. જો એ પુરવાર થાય તો તે વૈજ્ઞાનિક નિયમ તરીકે સ્થાન પામે છે. વૈજ્ઞાનિક નિયમને અપવાદ હોતો નથી—એ સર્વત્ર લાગુ પડે છે. રસાયણ-વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોના ક્ષેત્રમાં રાસાયણિક સંયોજનના નિયમો આ રીતે સ્થાપિત થયા છે. અનેક પ્રયોગો વડે તપાસીને તે પુરવાર કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં હજુ સુધી કોઈ અપવાદ માલૂમ પડચો નથી.

આ સમજવા એક સાદો દાખલો લઈએ. તમારે સફરજન ખરીદવાં છે. તમે એ ફળ વેચનાર કાછિયાની દુકાને જાઓ છો : ત્યાં એક સફરજન કાપીને કાછિયો તમને ચખાડે છે : તે ખાટું નીકળે છે. તમે એને તપાસો છો તો માલૂમ પડે છે કે તે કઠણ છે અને તેની છાલ લીલા રંગની છે. તમે બીજું સફરજન લો છો; તમને તે ચખાડવામાં આવે છે અને એ પણ ખાટું નીકળે છે. તેને તપાસતાં તે પણ કઠણ અને લીલી છાલનું માલૂમ પડે છે. દુકાનદાર તમને ત્રીજું દેખાડે છે : પરંતુ તેને ચાખતાં પહેલાં તમે એને તપાસી જુઓ છો; અને માલૂમ પડે છે કે તે પણ કઠણ અને લીલી છાલવાળું છે. એ ઉપરથી અગાઉના સફરજનોની માફક તે પણ ખાટું હોવું જોઈએ, એમ માની તમે તુરત જ તે ચાખવાની ના પાડવાના. આ એક સાદી બાબત છે.

પણ જો તમે આ બાબતમાં તર્કવિજ્ઞાનની રીતે વિચાર કરવાની તકલીફ લ્યો તો તમને લાગશે કે તમે વ્યાપ્તિ અને પ્રમાણની ક્રિયા કરી છે. પહેલા બે અનુભવો પરથી તમને માલૂમ પડયું કે જો સફરજન લીલી છાલનું હોય અને કઠણ હોય તો તે સ્વાદમાં ખાટું હોવાનું. સાચે જ આ એક નાની બાબત છે. પણ પ્રમાણ માટે તે પૂરતી છે. એ ઉપરથી તમે સામાન્ય નિયમ તારવ્યો કે જો સફરજન કઠણ અને લીલી છાલનું હોય તો તે સ્વાદમાં ખાટું હોવાનું. આને તર્ક-વિદો વ્યાપ્તિ કહે છે. આ વ્યાપ્તિ એ અનુમાનનું ઉદ્દેશવાક્ય બનાવે છે. પછી આના આધારે વિધેય અને નિગમન કાઢી શકાય છે. અને વિશેષ દલીલોની મદદથી જો તેને વિસ્તારવામાં આવે તો બે કે ત્રણ બીજી વ્યાપ્તિઓ પણ તેમાંથી ફલિત થાય. અને તે ઉપરથી તમે નિર્ણય પર આવો કે તે સફરજન ખરીદવા જેવાં નથી. એટલે નિરક્ષણ વડે વ્યાપ્તિ બાંધી કે આ પ્રકારનાં સફરજન ખાટાં હોય છે. પછી અનુમાન વડે અમુક નિર્ણય બાંધ્યો. હવે ધારો કે થોડો સમય બાદ તમારે તમારા મિત્ર સાથે સફરજન અંગે વાત નીકળી. તમે જરૂર કહેવાના કે " એ વિચિત્ર લાગે છે પણ મને માલૂમ પડયું છે કે કઠણ અને લીલી છાલવાળાં સફરજન સ્વાદમાં ખાટાં હોય છે. " તમારો મિત્ર

તમને પૂછવાનો કે " શાથી આમ કહો છો ? તમારે જવાબ કહેવાનો કે " મેં એ તપાસી જોયું છે અને એ પ્રમાણે માલૂમ પડ્યું છે. " આ તો એક સામાન્ય બાબતની વાત થઈ. પણ વિજ્ઞાનની વાત કરતા હો તો તમે આ બાબતને " પ્રાયોગિક નિરીક્ષા " (experimental verification) કહેશો.

પણ તમારો મિત્ર તમારા કથનનો વિરોધ કરે તો, તમે આગળ વધીને કહેવાના: "જ્યાં જ્યાં સફરજનનાં મોટા પાયા પર વાવેતર થાય છે ત્યાંના લોકો પણ આમ જ કહે છે. ટૂંકામાં. બધાનો આ અનુભવ છે." તમારો મિત્ર વિશેષ કાંઈ નહીં કહી શકવાનો. સારાંશ એ કે તમે જે કહો છો તે અંગે જુદા જુદા સંયોગોમાં અખતરા કરવામાં આવ્યા છે અને બધાયમાંથી એક જ પરિણામ આવ્યું છે. એટલે તમે નિર્ણય તારવ્યો તે સાચો છે અને તમારો મિત્ર તેને માન્ય રાખે છે.

વિજ્ઞાનમાં પણ આ પ્રમાણે જ કામ કરવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનનો અભ્યાસી આ જ રીતે પોતાની બુદ્ધિ વાપરીને આગળ વધે છે—જોકે વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણમાં અમુક નક્કી કરેલ નિર્ણયને દરેક પ્રકારની શકય પ્રાયોગિક નિરીક્ષા વડે ચકાસવામાં આવે છે, અને અનુમાન કે અકસ્માત પર કાંઈ પણ છોડવામાં આવતું નથી. સામાન્ય જીવનમાં હોય છે તેમ વિજ્ઞાનના કોઈ પણ નિયમમાં આપણો વિશ્વાસ, પ્રાયોગિક નિરીક્ષાના પરિણામોમાં જેટલા અપવાદોની ગેરહાજરી તેટલા પ્રમાણમાં વધે છે. દાખલા તરીકે, તમારા હાથમાં કોઈ વસ્તુ હોય: તેના પર તમારો કાબૂ તમે જવા દો તો તે નીચે પડવાની. કુદરતના સુસ્થાપિત નિયમોમાંના એક—ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમની આ એક સામાન્ય નિરીક્ષા છે. તેમાં હજી સુધી અપવાદ મળ્યો નથી. નીચે પડવાને બદલે વસ્તુ ઉપર કદાપિ જતી નથી. જે રીતે જીવનમાં આપણે સામાન્ય નિયમોને સ્થાપિત કરીએ છીએ તે રીતે વિજ્ઞાનીઓ અમુક નિયમનું અસ્તિત્વ સ્થાપન કરે છે.

એક બીજું દૃષ્ટાંત લઈએ: ખરી રીતે ઉપલી બાબતની આ બીજી બાજુ છે. ધારો કે સવારમાં તમે શયનગૃહમાંથી નીકળી રસોડામાં જાઓ અને માલૂમ પડે કે ચાની કીટલી, કપરકાબી, ચમચા-ચાનો બધો સરંજામ અદૃશ્ય થઈ ગયો છે–રાતે મૂકેલો ત્યાં નથી. રસોડાની બારી ખુલ્લી છે અને તેના કાચ-પર કોઈકના હાથના ગંદા ડાઘા પડેલા દેખાય છે, અને બહાર આંગણાની ધૂળમાં નળ જડેલા બૂટના સગડ માલૂમ પડે છે. આ બધાં ઉપર તમારું ધ્યાન જાય છે અને એક-બે સેકન્ડમાં તમે કહી નાખો છો કે " ઓહ, કોઈ બારી તોડી અંદર દાખલ થઈ ચાની વસ્તુઓ ઉપાડી ગયું છે. " તમે આગળ વધીને બોલી નાખવાના કે " ચોક્કસ ખાતરીપૂર્વક ચોરી થઈ છે. " પુરાવા પરથી તમે જે જાણ્યું તે તમે બરાબર કહી દીધું. પરન્તુ તમે જે કહો છો તે ચોક્કસ બાબતમાં એક ધારણા છે. અવલોકનો દ્વારા જે માહિતી ભેગી થઈ તેની તમારા મગજ પર જે અસર થઈ તેના આધારે અનુમાન કાઢવા સિવાય બીજું કાંઈ નથી: પ્રમાણ અને અનુમાનની પરંપરા પર રચાયેલ એક ધારણા છે. આ બાબતમાં તમે ઉપરની ધારણા પર કેવી રીતે આવ્યા જે જરા તપાસીએ. પ્રથમ તમે જોયું કે બારી ઉઘાડી છે. અનેક પ્રમાણ અને અનુમાન જેમાં સમાયેલાં છે તે દલીલ પરંપરાથી તમે એક સામાન્ય નિયમ કાઢ્યો—એ નિયમ સારો છે—કે બંધ કરેલી બારીઓ આપોઆપ ઉઘડતી નથી. એ ઉપરથી તમે અનુમાન તારવ્યું કે કોઈકે બારી ઉઘાડી હશે. એવી જ રીતે બીજું સામાન્ય અનુમાન તમે તારવ્યું કે ચાની કીટલી અને ચમચા સ્વાભાવિક રીતે બારી બહાર જતાં નથી. અને તમે જ્યાં

તેમને મૂકયાં હતાં ત્યાં નથી. એટલે તેમને કોઈકે ખસેડ્યાં છે. ત્રીજું, બારી પર કોઈના હાથના ડાઘાની નિશાનીઓ અને બારી બહાર આંગણાની રેતીમાં નળ જડેલા બૂટના સગડ તમે જુઓ છો અને તમારા અગાઉના અનુભવો પરથી તમે અનુમાન બાંધો છો કે બારી પરના ડાઘા માણસના હાથના છે અને નળવાળા બૂટ માણસ સિવાય કોઈ પ્રાણી પહેરતું નથી. એટલે ચાનો સરંજામ લઈ જનાર માણસ સિવાય બીજું કોઈ ન હોઈ શકે. ઉપરાંત, અવલોકન અને અનુભવ પર રચાયેલ એક સામાન્ય નિયમ છે કે કેટલાક માણસોને ચોરી કરવાની આદત હોય છે. આ બધાં પરથી તમે માની લો છો કે જે માણસના હાથના ડાઘા બારી પર છે અને બહાર પગલાં પડેલાં છે તે માણસે બારી ઉઘાડી, રસોડામાં પ્રવેશી ચાની કીટલી, ચમચા ઇત્યાદિ સરંજામ ચોર્યો હોવો જોઈએ.

આમ ચૌર્યની ધારણા વડે જ આ બધી ઘટનાઓ સમજાવી શકાય. પણ ધારણાની ઉપર બાંધેલો (hypothetical) આ નિર્ણય છે. તેના ન્યાયીપણા વિષે તમારી પાસે નિરપેક્ષ પુરાવો નથી. પ્રમાણ અને અનુમાનની દલીલ પરંપરા વડે તે ખૂબ સંભવિત છે, એમાં શંકા નથી.

આમ ચૌર્યની ધારણા સંતોષપૂર્વક સ્થાપિત કરીને તમે પોલીસને જાણ કરવા નીકળો ત્યાં તમારા મિત્રો મળે. તમે તેમને આ બાબતથી વાકેફ કરો. તમારી વાત સાંભળીને તેઓ દલીલ કરે: "તમે શાથી કહો છો કે માણસે જ ચોરી કરી? વાંદરાનું અડપલું એ ન હોય?" બીજો દલીલ રજૂ કરે: "આ બધું તમે રાતે ઊંઘતા હતા ત્યારે બન્યું-જ્યારે સ્વાભાવિક રીતે શું થાય છે તે તમે સમજી શકો નહીં." આ બધી દલીલો છતાં તમે પોલીસમાં ફરિયાદ કરો અને તપાસ થાય અને તમારો સામાન મળે અને ગુન્હેગારને શિક્ષા થાય.

જે દલીલો વડે આ સામાન્ય ઘટનામાં માનવીનું મગજ કામ કરે છે તે રીતે જ વિજ્ઞાની કુદરતની ગૂઢ ઘટનાઓ અને તેનો ઉદ્ભવ સમજવા દલીલપૂર્વક કામ કરે છે. ન્યૂટન અને લાપ્લાસે આકાશી પદાર્થોની હિલચાલ શોધવાના પ્રયાસોમાં આ રીતે કામ લીધું હતું. માત્ર ફેર એટલો છે કે વિજ્ઞાનની બાબતમાં તપાસ વિશેષ ગૂઢ (abstruse) હોવાથી જે ધારણાઓન. આધારે વિજ્ઞાની પોતાની તપાસમાં આગળ વધે છે તેમાં કોઈ પણ ખામી કે ખોડ ન હોવી જોઈએ. સામાન્ય ઘટનાઓમાં કદાચ જરા છટકબારી રહી જાય તો ચાલે; પણ વિજ્ઞાનના નિયમો અંગે નજીવો જરા પણ તર્કદોષ રહી જાય તો ભયંકર પરિણામ નીપજે.

આમ ઉપસિદ્ધાંત-ધારણા વિજ્ઞાનમાં ખૂબ મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવે છે. કોઈ ઉપસિદ્ધાંત એ ઉપસિદ્ધાંત છે માટે અવિશ્વસનીય છે એવી લોકમાન્યતાથી વિજ્ઞાનીએ દોરાઈ જવું જોઈએ નહીં. પાકા વૈજ્ઞાનિક પાયા પર આધારિત ઉપસિદ્ધાંત ખરેખર કિંમતી પરિણામ આપે છે. માત્ર અટકળ (guess) પર ઉતાવળથી બાંધેલ ઉપસિદ્ધાંત કોઈ ખાસ કામનો નીવડતો નથી.

સંશોધનમાં ઉપસિદ્ધાંત શું ભાગ લે છે તે વધારે અસરકારક રીતે સમજવા એમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ શોધોનાં દૃષ્ટાંતો લઈએ. પરમાણુ અને અણુ વચ્ચેનો ભેદ સમજવા એવોગાડ્રોનો ઉપસિદ્ધાંત ખરેખર ઉપયોગી પુરવાર થયો છે એ રસાયણવિજ્ઞાનનો પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી જાણે છે. એવોગાડ્રોએ અણુ અંગે જે સ્પષ્ટતા કરી પરમાણુ અને અણુ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવ્યો તેનાથી રસાયણવિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં પ્રગતિ થઈ અને પરમાણુવજન નક્કી કરવા માટે જે ગોટાળા ઊભા થયા હતા તે દૂર થયા.

ક્રિસ્ટોફર કોલમ્બસની દરિયાઈ મુસાફરીની વાત પણ સંશોધનમાં ઉપસિદ્ધાંતના ઉપયોગી હિસ્સાનું એક સરસ દૃષ્ટાંત છે. કોલમ્બસ માનતો કે પૃથ્વી ગોળ હોવાથી પશ્ચિમ તરફ વહાણ હંકારવાથી પૂર્વમાં પહોંચી શકાય. આ રીતે મુસાફરી કરીને ધારેલો માર્ગ તે શોધી તો ન શક્યો; પણ નવી દુનિયા (અમેરિકા) શોધી કાઢી. આમ છતાં તે પોતાના ઉપસિદ્ધાંતને વળગી રહ્યો અને માન્યું કે પૂર્વ તરફનો નવો માર્ગ પોતે શોધ્યો હતો. ખોટા ઉપસિદ્ધાંતમાં માન્યતાનું દૃષ્ટાંત ખગોળવિદ્યાની તવારીખમાંથી પણ મળે છે. કોપરનીકસના સમય સુધી એવી માન્યતા હતી કે સૂર્ય પૃથ્વી આસપાસ ફરે છે, અને પૃથ્વી સ્થિર છે. આ માન્યતા અનુસાર બધાય ખગોળીય બનાવોનું વિવરણ કરવામાં આવતું. એવું જ બીજું દૃષ્ટાંત દહનક્રિયા સમજાવવા માટે ફ્લોજીસ્ટન સિદ્ધાંતનું છે. * ફ્લોજીસ્ટન સિદ્ધાંત અત્યારે ભલે આપણને હાસ્યાસ્પદ લાગે પરંતુ લગભગ સો વર્ષ સુધી રસાયણવિદોએ એના આધારે દહનની ક્રિયા સમજાવી હતી અને રસાયણ-વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં આ સિદ્ધાંતનું પ્રાબલ્ય હતું. પ્રીસ્ટલીની ઓક્સિજનની શોધ અને લેવોસિયરે તેનો દહનક્રિયામાં હિસ્સો સમજાવ્યો ત્યાર બાદ ફ્લોજીસ્ટન સિદ્ધાંતનું જોર ધીમે ધીમે ઓછું થયું અને રસાયણવિજ્ઞાનમાં પ્રગતિ થવા લાગી.

આમ ઉપસિદ્ધાંત આવશ્યક અને ઉપયોગી છે–ભલે એ ખોટો હોય. ઉપસિદ્ધાંતો વિજ્ઞાનને આગળ ધપાવવામાં મદદગાર થાય છે. ઉપસિદ્ધાંત સાચોખોટો પુરવાર કરવા નવા પ્રયોગો હાથ ધરવા આપણને પ્રેરણા મળે છે એટલું જ નહીં પણ એમાંથી નવી બાબતોની શોધ થાય છે. ઉપસિદ્ધાંતો આપણને સિદ્ધાંતની સ્થાપના તરફ ખેંચી જાય છે. અમુક મુદ્દાથી શરૂઆત કરીને એક પછી એક પ્રયોગો ગોઠવતા જઈને ઉપસિદ્ધાંતને દરેક રીતે ચોકસાઈપૂર્વક ચકાસવાનું કામ કરવું પડે છે. ઉપસિદ્ધાંત વડે જે અનુમાનો તારવ્યાં હોય તેને પ્રાયોગિક રીતે બરાબર તપાસી પુરવાર કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. પછી જ એ પરિણામોનો ઉપયોગ કરીને સિદ્ધાંતો તારવાય છે. વિજ્ઞાન એટલે સત્યની શોધ, અને સત્યની શોધનો સૌથી શ્રેષ્ઠ માર્ગ આપણું મન ખુલ્લું રાખવું જોઈએ અને સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવો જોઈએ. આ કામમાં ઉપસિદ્ધાંત ઉપયોગી નીવડે છે. ઉપસિદ્ધાંત ખોટો પડે તો તેને છોડી દેવાની તૈયારી હંમેશ સંશોધકે રાખવી જોઈએ. ખોટાને સાચું ઠરાવવા ઉપસિદ્ધાંતને જડતાપૂર્વક વળગી રહેવું જોઈએ નહીં. આ પુરવાર કરવા નીચેનો દાખલો ટાંકું છું :

૧૮૪૩ની વાત છે. કલોડ બર્નાર્ડ પેટમાં આવેલા જુદા જુદા પદાર્થોનો પોષણમાં શો

* ઈ. સ. ૧૬૬૯માં જોન જોઆકીમ બેચરે હવા, પાણી અને ત્રણ ધાતુઓ (ગંધક, પારો અને મીઠું)—પંચતત્ત્વોનો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો; આમાંની એક ધાતુ જ્વલનશીલ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું. જ્યોર્જ અર્નેસ્ટ સ્ટારલે આ સિદ્ધાંતનો સુધારાવધારા સહિત પોતાના પુસ્તકમાં પ્રચાર કર્યો. જ્વલનશીલ ધાતુ માટે ગ્રીક શબ્દ phlox ઉપરથી ફ્લોજીસ્ટન શબ્દ યોજ્યો. જ્યારે પદાર્થો બળે છે ત્યારે ફ્લોજીસ્ટન છૂટું પડે છે અને હવામાં મળી જાય છે. તેમની ભસ્મમાંથી ધાતુને મેળવતાં ફ્લોજીસ્ટન પાછું સંયોજાય છે. દાખલા તરીકે, જસતને બાળવાથી ફ્લોજીસ્ટન નીકળી જાય છે, અને તેની ભસ્મ પેદા થાય છે. એને કોલસા સાથે (ફ્લોજીસ્ટન ભરપૂર પદાર્થ) ગરમ કરવાથી જસત પાછું મળે છે. આમાં ધાતુઓને બાળવાથી થતો વજન–વધારો ધ્યાનમાં લેવામાં આવતો નહોતો એ એની ખામી છે. પ્રયોગથી પુરવાર થયું કે પદાર્થ બળે ત્યારે તેના વજનમાં વધારો થાય છે. જો ફ્લોજીસ્ટન નીકળી જતો હોય તો વજન કેવી રીતે વધે ? અને ફ્લોજીસ્ટન સંયોજાતો હોય તો વજનમાં ઘટ કેમ થાય ?

હિસ્સો છે એ અંગે અભ્યાસ કરતા હતા. તેમણે ખાંડથી શરૂઆત કરી. જનાવરોને લોહીમાં ખાંડનાં ઈન્જેકશન આપ્યાં: અને તેમને માલૂમ પડયું કે ગમે તેટલી ઓછી ખાંડ હોય તોપણ તે પેશાબ વાટે નીકળે છે. સંશોધનમાં આગળ વધતાં તેમને ખબર પડી કે ખાંડનું પરિવર્તન કે ફેરફાર કરીને પેટનો પાચક રસ તેનું શોષણ કરી શકે છે એટલે કે લોહીમાં તે ભળી જાય છે. આ ઉપરથી શરીરના કયા ભાગમાં ખાંડનું પરિવર્તન થાય છે એ જાણવા તેમને જિજ્ઞાસા થઈ. તેમણે ઉપસિદ્ધાંત રજૂ કર્યો કે ખોરાક દ્વારા લોહીમાં દાખલ કરેલી ખાંડ ફેફસાં યા સામાન્ય કેશવાહિનીઓમાં ફેરફાર પામે છે.

એ વખતે એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે પ્રાણીઓના લોહીમાં હાજર ખાંડ ખોરાક દ્વારા જ આવે છે અને શ્વાસોચ્છ્વાસ વડે તેનું દહન થઈ રૂપાંતર પામે છે. પરંતુ પ્રયોગોએ બતાવી આપ્યું કે આ માન્યતા ખોટી છે. ખાંડનું રૂપાંતર કરનાર શરીરનો ભાગ શોધવાને બદલે શરીરમાં ખોરાકમાંથી ખાંડ પેદા કરનાર ભાગ બર્નાડે શોધી કાઢ્યો; અને પુરવાર કર્યું કે ખાંડ લીધા વિના પણ બધાં પ્રાણીઓના લોહીમાં ખાંડનું અસ્તિત્વ હોય છે. આમ ખોટી માન્યતાની મદદથી નવી શોધ થઈ શકી. તાત્પર્ય એ છે કે હકીકત સાચી હોય તો પ્રચલિત માન્યતાનો ત્યાગ કરવાથી જ આગળ વધી શકાય, પરંતુ અવલોકનોની નોંધમાં ફક્ત માહિતી ઉપરાંત કોઈ પણ બાબત આવવી જોઈએ નહીં. પ્રયોગ કરવો એ જુદી બાબત છે. પ્રયોગોના આધારે અવલોકનો ભેગાં કરીને જે માહિતી ભેગી થાય તેના પર આધાર રાખીને આગળ વધવાથી પ્રગતિ થાય છે.

એવું બને કે પ્રચલિત માન્યતાને એ માહિતી કદાચ બંધબેસતી ન હોય; તોપણ પ્રાયોગિક માહિતી પ્રચલિત માન્યતા કરતાં વિશેષ ઉપયોગી પુરવાર થાય છે—શરૂઆતમાં કદાચ એ ન સમજી શકાય. પરંતુ જે વિસંવાદિતા હોય તે અંગે નવું સંશોધન હાથ ધરી એ સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ પરિણામો નવી શોધના પાયારૂપ બને છે.

આમ વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં ધારણા એક સાધન તરીકે અને અવલોકન એક રીત તરીકે મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવે છે.

સ્ફટિકોનો ઉષ્મીય પ્રસાર

(Thermal Expansion of Crystals)

પી. ડી. પાઠક

આ લેખમાં ઉષ્મીય પ્રસારાંકનો અભ્યાસ શા માટે કરવામાં આવે છે તેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત સ્ફટિકોમાં રચનાદોષો કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે તે વિગતવાર સમજાવવામાં આવ્યું છે. ઉષ્મીય પ્રસારમાં રચનાદોષોના ફાળા વિશે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. લેખકે મેળવેલાં પરિણામો બતાવે છે કે ઉષ્મીય પ્રસારમાં રચનાદોષોનો ફાળો, જો તે હોય તો પણ, નહિવત્ છે અને ડીબાય-ગ્રુનેસનનો વાદ ઉષ્મીય પ્રસારાંકના ઉષ્ણતામાન સાથેના વધારાને સમજાવવા માટે પૂરતો છે.

ધાતુઓ વગેરે સળિયાના સ્વરૂપમાં મળતા પદાર્થોનો ઉષ્મીય પ્રસાર ઑપ્ટિકલ લીવર અગર સાદા સ્ફેરોમીટર વડે માપી શકાય છે. આ સાદી યોજનાનાં અનેક રૂપાંતરો વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યમાં નજરે પડે છે. પરંતુ સ્ફટિકોનો ઉષ્મીય પ્રસાર માપવા માટે નાજુક ગોઠવણીની જરૂર પડે છે. કારણ કે સ્ફટિકો સામાન્ય રીતે ખૂબ જ નાના હોય છે. તે ઉપરાંત આવા સ્ફટિકોને ઘણી વાર અમુક ખાસ અક્ષની દિશામાં કાપવા પડે છે. સ્ફટિકોનો ઉષ્મીય પ્રસાર સામાન્ય રીતે બે મુખ્ય રીતો વડે માપવામાં આવે છે: (૧) કદપ્રસારની રીતો વડે (૨) એક્સ-રેની રીતો વડે.

(૧) કદપ્રસારની રીતો

આ વર્ગ હેઠળ અનેક રીતો વર્ણવી શકાય તેમ છે. સ્ફટિકના પ્રસારને કારણે પિકનોમીટરમાં ભરેલા પ્રવાહીનું સ્થાનાંતર માપવાથી સ્ફટિકનો પ્રસારાંક માપી શકાય છે. પરંતુ આવો પ્રયોગ જો અત્યંત કાળજીપૂર્વક ન કર્યો હોય તો મેળવેલું પરિણામ બહુ વિશ્વસનીય હોતું નથી. ઘણીખરી કદપ્રસારની રીતો પ્રકાશના વ્યતિકરણના સિદ્ધાંત પર રચાયેલી હોય છે. આમાં જે સ્ફટિકનો કદ પ્રસારાંક માપવાનો હોય તેના એક સરખા ત્રણ ટુકડા લેવામાં આવે છે અને તેમને બે અતિ-સપાટ કાચની તકતીઓ વચ્ચે મૂકવામાં આવે છે. આ યોજનાને ખાસ પ્રકારની ભઠ્ઠીમાં મૂકવામાં આવે છે, અને તેના પર એકવર્ણી પ્રકાશ આયાત કરવામાં આવે છે. કાચની તકતીઓ પર થતા ગુણક પરાવર્તનને કારણે વ્યતિકરણ શલાકાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમને ટેલિસ્કોપ દ્વારા જોવામાં આવે છે. ભઠ્ઠી વડે યોજનાને ગરમ કરવાથી ટેલિસ્કોપના ક્રોસ-વાયરને અનુલક્ષીને શલાકાઓ ખસે છે. ઉષ્ણતામાનના અમુક નિયત વધારાને પરિણામે ક્રોસ-વાયર પરથી કેટલી શલાકાઓનું સ્થાનાંતર થયું તે જાણવાથી સ્ફટિકનો ઉષ્મીય પ્રસારાંક શોધી શકાય છે.

(૨) એક્સ-રેની રીતો

(अ) ઊંચા ઉષ્ણતામાને કામ આપતા અને ફીલ્મનો ઉપયોગ કરતા કૅમેરા:—

એક્સ-રેના વિવર્તનની શોધથી ઘન પદાર્થોની રચનાના અભ્યાસ માટેનું એક મોટું ક્ષેત્ર ખુલ્લું થઈ ગયું. ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ, રસાયણશાસ્ત્રીઓ અને ધાતુશાસ્ત્રીઓ ઓરડાના સામાન્ય ઉષ્ણતામાને થતા સંશોધનકાર્યથી સંતોષ પામ્યા નહોતા. એક્સ-કિરણોની શોધ પહેલાં પદાર્થના કેટલાક ગુણધર્મો, જેવા કે ફદપ્રસાર, વિશિષ્ટ ઉષ્ણતા, ઉષ્માવાહકતા વગેરેનો ઊંચા ઉષ્ણતામાને અભ્યાસ થયેલો પરંતુ આ રાશિઓ પદાર્થોના સ્થૂળ ગુણધર્મો દર્શાવે છે. એક્સ-કિરણો વડે પદાર્થનો અતિ અલ્પ ભાગ અગર તેના પરમાણુઓ અગર અણુઓ અમુક ભૌતિક સંજોગોમાં કેવી રીતે વર્તે છે તે આપણે જાણી શકીએ છીએ.

ઈ. સ. ૧૯૨૧માં વેસ્ટગ્રેન[1] નામના વૈજ્ઞાનિકે ઊંચા ઉષ્ણતામાને કામ કરતા એક્સ-રે કૅમેરા વડે લોખંડના સ્ફટિકમાં અમુક ઉષ્ણતામાને થતા રૂપાંતરનો સર્વ પ્રથમ અભ્યાસ કર્યો. ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં જુદી જુદી રચનાવાળા અનેક કૅમેરા બહાર પડ્યા છે. એમની સંખ્યા એટલી બધી છે કે આ ટૂંકા લેખમાં તેમનો ઉલ્લેખ કરવો પણ મુશ્કેલ છે. આ કૅમેરાઓમાં એડવર્ડ્ઝ, સ્પાઈઝર અને જોનસ્ટનનો[2] કૅમેરા અનોખો છે. કારણ કે તેમાં પદાર્થને ઊંચી આવૃત્તિ-વાળા વીજપ્રવાહને લીધે થતા વીજપ્રેરણની મદદથી ગરમ કરવામાં આવે છે અને તેમાં ઊંચામાં ઊંચુ ઉષ્ણતામાન લગભગ ૨૦૦૦°C સુધી મળે છે. સ્ટ્રોમેનીસ[3]નો કૅમેરા પણ ખાસ ઉલ્લેખ માંગી લે છે કારણ કે, જો કે તેમાં ઊંચામાં ઊંચું ઉષ્ણતામાન ફક્ત 70°C સુધી જ મળે છે છતાં, તેમાં ઉષ્ણતામાન અત્યંત ચોકસાઇપૂર્વક માપી શકાય છે.

(ब) ગાઇગર કાઉન્ટર ડીફ્રેક્ટોમીટર :—આ રીત જે આધુનિક સમયમાં જ અસ્તિત્વમાં આવી છે તેમાં ગાઈગર કાઉન્ટરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આમાં એક્સ-કિરણો પદાર્થ પર પડે છે અને ત્યાંથી જુદી જુદી ચોક્કસ દિશાઓમાં પરાવર્તન (સાચી રીતે વિવર્તન) પામે છે. આમાંની એક દિશામાં ગાઇગર કાઉન્ટરને મૂક્યું હોય તો તેમાં આ વિવર્તન પામેલાં કિરણો દાખલ થાય છે, અને તેને પરિણામે તેમાંથી વહેતો વીજપ્રવાહ રેટમીટર નામના સાધન વડે માપવામાં આવે છે. આ યોજનાથી જે જે દિશાઓમાં વિવર્તન થાય છે તે, અર્થાત્ જે જે દિશામાં વિવર્તન રેખા બને છે તે, તો આપણે જાણી શકીએ છીએ. પરંતુ તે રેખાઓની તીવ્રતા પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ.

પદાર્થને ગરમ કરવાથી આ રેખાઓના સ્થાનમાં સ્હેજ ફેર થાય છે અને એને કારણે ગાઈગર કાઉન્ટરને સ્હેજ ખસેડવું પડે છે. આ સ્થાનાંતર માપવાથી પદાર્થનો ઉષ્મીય પ્રસારાંક શોધી શકાય છે.

ગાઈગર કાઉન્ટર ડીફ્રેક્ટોમીટરનો મુખ્ય ફાયદો એ છે કે તેનાથી વિવર્તનરેખાઓનાં સ્થાન ઝડપથી શોધી શકાય છે અને તેને કારણે ઊંચા ઉષ્ણતામાને સંશોધન કરવા માટે તે ખાસ ઉપયોગી છે. ફોટોગ્રાફિક કૅમેરાની રીતમાં વિવર્તનરેખાઓનો ફોટોગ્રાફ લેવા માટે કૅમેરાને લાંબા સમય સુધી ખુલ્લો રાખવો પડે છે અને આ આખાય સમય દરમયાન ઉષ્ણતામાનને એકમૂલ્ય રાખવું પડે છે. તે ઉપરાંત આ રીતે ઊંચા ઉષ્ણતામાને લાંબા સમય સુધી રહેલા પદાર્થમાં કોઈ ફેરફાર અગર રૂપાંતર થવાનો પૂરો સંભવ રહેલો હોય છે. ડીફ્રેક્ટોમીટરમાં ઉષ્ણતામાન તેમ જ વિવર્તનરેખાનું સ્થાન એક સાથે જ નોંધી શકાય છે અને આ તેનો મોટામાં મોટો ફાયદો છે.

તે ઉપરાંત ગાઈગર કાઉન્ટરવાળી યોજનાની વિભેદનશક્તિ ફોટોગ્રાફની રીત કરતાં ઘણી વધારે હોય છે. એકબીજાની અત્યંત નજીક આવેલી બે વિવર્તન રેખાઓ (દા. ત. Cu$k\alpha$ની α^1 અને α^2 રેખાઓ) ડીફ્રેક્ટોમિટરમાં $2\theta=30^\circ$ ને ક્રોણે છૂટી પડી જાય છે જ્યારે ફોટોગ્રાફની રીતમાં તે $2\theta=90^\circ$થી બહુ નીચે છૂટી પડતી નથી.

આયનયુક્ત સ્ફટિકોનો પ્રસાર અને સ્ફટિકના રચનાદોષો

સ્ફટિકોના પ્રસારનો અભ્યાસ અનેક દ્રષ્ટિબિંદુથી થાય છે. દાખલા તરીકે, સ્ફટિકના અણુઓ અગર પરમાણુઓ સતત કંપિત અવસ્થામાં જ હોય છે. આવી કંપની આવૃત્તિઓ કેટલી હોય છે અને અમુક નિશ્ચિત આવૃત્તિથી કેટલાં અણુઓ આંદોલન કરે છે તેનો, ટૂંકમાં સ્ફટિકના કંપવર્ણપટનો, અભ્યાસ કરવા માટે સ્ફટિકનો પ્રસારાંક માપવાની જરૂર પડે છે.

પરંતુ સ્ફટિકના પ્રસારાંકનો બીજો ઉપયોગ, જે આધુનિક સમયમાં જ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે, તે સ્ફટિકની રચનામાં જોવા મળતા દોષોના અભ્યાસ અંગેનો છે.

આયનયુક્ત સ્ફટિકનો ઊંચા ઉષ્ણતામાને ઓહ્મના નિયમ મુજબ વીજપ્રવાહનું વહન કરે છે. આ જ વસ્તુ બતાવે છે કે સ્ફટિકોમાં ઊંચા ઉષ્ણતામાને કોઈક પ્રકારના દોષો હોવા જોઈએ જેને કારણે વીજપ્રવાહનું વહન થાય છે. આ પ્રકારનું અવલોકન ફ્રેન્કબ[4] ને આભારી છે. એણે નિર્દેશ કર્યો કે સ્ફટિકમાં થોડાં ઘણા આયનો આમતેમ ભટકતાં હોવાં જોઈએ. વિદ્યુતક્ષેત્ર તે આવાં આયનોને ફક્ત અમુક દિશામાં જવા માટે જ દોરે છે, જુદા જુદા સ્ફટિકોમાં ઉદ્‌ભવતા અને વીજવહન માટે જવાબદાર હોય તેવા રચનાદોષોનો સવિશેષ અભ્યાસ શૉટ્કી, વૅનર અને જોસ્ટ[5] નામના વૈજ્ઞાનિકોએ કર્યો છે. આ બાબતમાં બે મુખ્ય દોષો ખાસ મહત્ત્વના છેઃ (i) સ્ફટિકમાં તેમની કુદરતી જગ્યાએ શિસ્તબદ્ધ રીતે બેઠેલાં પરમાણુઓની વચ્ચે રહેલી બખોલોમાં ભરાયેલાં પરમાણુઓ—ઇન્ટરસ્ટિશિયલ પરમાણુઓ (interstitial atoms) અને (ii) સ્ફટિકમાં પરમાણુઓની કુદરતી જગ્યાઓમાંની કેટલીકમાં પરમાણુઓ ન હોવાને કારણે ખાલી પડતી જગ્યાઓ–વેકન્સીઝ (vacancies). સ્ફટિકમાં કુદરતી સ્થાનો પર બેઠેલાં પરમાણુઓ કેટલીક વાર ખસતાં ખસતાં સ્ફટિકની સપાટીઓ પર પહોંચી જાય છે અને ત્યાં નવાં સ્તરો ઉત્પન્ન કરે છે. આ રીતે વેકન્સીઝ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ વાર પરમાણુઓ ખસીને કુદરતી સ્થાનોની વચ્ચે આવેલી બખોલોમાં પેસી જાય છે. આ સંજોગોમાં ઇન્ટરસ્ટિશિયલ આયનો અને વેકન્સીઝ બન્ને ઉત્પન્ન થાય છે.

એવું માલૂમ પડયું છે કે આયનયુક્ત સ્ફટિકોમાં જેમ ઉષ્ણતામાન વધે તેમ વીજવાહકતા પણ વધે છે. આ બતાવે છે કે ઉષ્ણતામાનની સાથે રચનાદોષોની સંખ્યામાં પણ વધારો થાય છે.

જ્યારે કુદરતી સ્થાને બેઠેલું આયન પોતાની જગ્યા છોડીને ઇન્ટરસ્ટિશિયલ બખોલોમાં પેસી જાય ત્યારે ઉત્પન્ન થતા રચનાદોષને ફ્રેન્કલદોષ (Frenkel defect) કહેવામાં આવે છે. જ્યારે કુદરતી સ્થાને બેઠેલું આયન સપાટી પર પહોંચી જાય ત્યારે ઉત્પન્ન થતા દોષને શૉટ્કીદોષ (Schottky defect) કહેવામાં આવે છે.

મૉટ[6] નામના વૈજ્ઞાનિકે સાબિત કર્યું છે કે આલ્કમી હેલાઈડોમાં ફ્રેન્કલદોષની શકયતા બહુ જ નજીવી છે. જે દોષ આ સ્ફટિકોમાં માલૂમ પડે છે તે શૉટ્કી પ્રકારના જ હોવા જોઈએ.

હવે આપણે સાબિત કરી શકીએ કે જે સ્ફટિકમાં શૉટ્કી દોષો હોય તેનો કદપ્રસારની રીતે માપેલો ઉષ્મીય પ્રસારાંક એકસ-રેની રીત વડે માપેલા પ્રસારાંક કરતાં મોટો હોવો જોઈએ.

લગભગ બધી જ આલ્કમી હેલાઈડોમાં ઉષ્મીય પ્રસારાંક ઉષ્ણતામાનની સાથે વધે છે. લૉસને[7] એવો નિર્દેશ કર્યો છે કે સ્ફટિકનો પ્રસારાંક અચળ રહેવો જોઈએ અને ઉષ્ણતામાન સાથે જે કંઈ વધારો માલૂમ પડે છે તે રચનાદોષોનું પરિણામ છે. તેણે સિલ્વર બ્રોમાઈડની બાબતમાં પોતાના કથનની સાર્થકતા સાબિત કરી પણ સિલ્વર ક્લોરાઈડમાં તે નિષ્ફળ ગયું. તે ઉપરાંત પોતાના કથનના સમર્થનમાં લૉસનને એમ ધારવું પડ્યું કે સિલ્વર બ્રોમાઈડમાં રચનાદોષો શૉટ્કી પ્રકારના હોવા જોઈએ. પરંતુ બેરી[8] નામના વૈજ્ઞાનિકે એ બતાવ્યું છે કે કદપ્રસાર તેમ જ એકસ-રેની રીતો વડે માપેલા સિલ્વર બ્રોમાઈડની ઘનતા સરખી જ છે. આ દર્શાવે છે કે રચનાદોષો ફ્રેન્કલ પ્રકારના જ હોવા જોઈએ. પરંતુ આ અશક્ય છે. એટલે ઉષ્ણતામાન સાથે ઉષ્મીય પ્રસારાંકના થતા વધારા માટે આપણે બીજી સમજૂતીનો આશ્રય લેવો જોઈએ.

ફિશમીસ્ટરે[9] બતાવ્યું છે કે પ્રસારાંકનો ઉષ્ણતામાન સાથેનો વધારો ડીબાય-ગ્રુનેસનના વાદને આધારે સમજાવી શકાય છે અને તેમાં રચનાદોષોને વચ્ચે લાવવાની કોઈ જરૂર નથી. આ વાદ પ્રમાણે $\frac{a_0}{a_T - a_0}$ વિરુદ્ધ $\frac{1}{TD\left(\frac{\theta}{T}\right)}$ નો ગ્રાફ સુરેખ હોવો જોઈએ. આમાં a_0 અને a_T અનુક્રમે O°K અને T°K ઉષ્ણતામાને એકમ કોષ (unit cell)ની લંબાઈઓ છે, θ ડીબાયનું લાક્ષણિક ઉષ્ણતામાન છે અને $D\left(\frac{\theta}{T}\right)$ ડીબાયનું વિધેય છે. ફિશમીસ્ટરે કેટલીક આલ્કમી હેલાઈડોની બાબતમાં આવા સુરેખ ગ્રાફ દોર્યા છે.

ફિશમીસ્ટરના સંશોધનની ફ્લેચરે[10] વિસ્તૃત ટીકા કરી છે અને એણે એમ સાબિત કર્યું છે કે ફિશમીસ્ટરની ગ્રાફ દોરવાની રીત બહુ સંવેદી નથી, અને તેથી સૂક્ષ્મ લક્ષણો સ્પષ્ટ થતાં નથી. બાકી ફ્લેચરે ગ્રુનેસનના વાદને વધુ બારીકાઇથી તપાસ્યો છે અને પ્રસારાંક અને ઉષ્ણતામાન વચ્ચે સંબંધ દર્શાવતું સમીકરણ સ્થાપિત કર્યું છે. આ સમીકરણની મદદથી, પોટેશિયમ ક્લોરાઇડનો દાખલો લઈને, એણે સાબિત કર્યું છે કે પ્રસારાંક ઉષ્ણતામાન સાથે વધવો જોઈએ, પરંતુ તેના વાદ અને પ્રયોગના પરિણામો વચ્ચે જોઈએ તેવો સુમેળ નથી.

ઉપરની ચર્ચા પરથી એ જણાશે કે ઉષ્મીય પ્રસારાંકની બાબતમાં રચનાદોષો કેવો ભાગ ભજવે છે તે નિઃશંક રીતે પૂરવાર થયું નથી.

આ દ્રષ્ટિબિંદુથી આ લેખના લેખકે ગાઇગર કાઉન્ટર, ડીફ્રેક્ટોમીટર, રેટમીટર અને બીજાં આધુનિક સાધનો વડે કેટલીક આલ્કલી હેલઇડો તેમ જ ઑકસાઇડોના ઉષ્મીય પ્રસારાંક અત્યંત ચોકસાઈપૂર્વક નક્કી કર્યા છે. લેખકે મેળવેલાં પરિણામો 11, 12, 13, 14, પરથી દોરેલા $\frac{a_0}{a_T - a_0}$ વિરુદ્ધ $\frac{1}{TD\left(\frac{\theta}{T}\right)}$ ના ગ્રાફ દરેક કિસ્સામાં સુરેખ મળે છે. આ બતાવે છે કે ઉષ્મીય પ્રસારાંકમાં સ્ફટિકના રચનાદોષોનો ફાળો, જો તે હોય તોપણ, નહિવત્ છે.

નિર્દિષ્ટ સાહિત્ય

(1) Westgren, A, 1921, J. Iron Steel Inst., **103**, 306

(2) Edwards, J. W., Speiser, R., and Johnston, H. L., 1949, Rev, Sci. Instrum., **20**, 343

(3) Straumanis M. E., and Ievins, A., 1938, *Z.* Anorg. Chem., **238** 180

(4) Frenkel, J., 1926. *Zeits*, f, Physik, **35**, 652.

(5) Schottky, W., 1935, *Zeits*. f. Physik. Chemie., **B 29**, 335; Wagner, C., and Schottky, W., 1930. *Zeits*. f. Physik. Chemie. B11, 163; Jort, W., 1933, J. Chem. Phys., **I**, 466; 1934, *Zeits*. f. Physik. Chemie, **A 169**, 129; 1936, ibid, **B32**.

(6) Mott, N. F., and Littlton, M. J., 1938, Trans, Farad. Soc., **34**, 485, 500

(7) Lawson, A. W., 1950, Phys. Rev, **78**, 185

(8) Berry, C. R., 1951, Phys. Rev., **82**, 422

(9) Fischmeister, H. F., 1956, Acta Cryst., **9**, 416

(10) Fletcher, G. C., 1957, Phil, Mag., **2**, 639.

(11) Pathak, P. D., and Pandya, N. V., 1959, Curr. Se., **28**, 320

(12) Pathak, P. D., and Pandya, N. V., 1960, Curr. Se., **29**, 14

(13) Pathak, P. D., and Pandya, N. V., 1960, Ind. Jour. Phys., **34**, 416.

(14) Pathak, P. D., Pandya, N. V., and Ghadiali, M. P., 1963, Ind. Jour. Phys., 37, 293.

સ્વ. ડૉ. બિનયતોષ ભટ્ટાચાર્યને અંજલિ

બૌદ્ધ અને ભારતીય મૂર્તિવિજ્ઞાન, તંત્રશાસ્ત્ર અને અન્ય અનેક ભારતીય વિદ્યાઓના ઉચ્ચ કક્ષાના વિદ્વાન ડૉ. બિનયતોષ ભટ્ટાચાર્યના તા. ૨૨મી જૂન, ૧૯૬૪ને રોજ, આકસ્મિક અને એકદમ થયેલા ખેદજનક અવસાનની જાણ વિદ્વજ્જગતને કરતાં, વડોદરા પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર, પોતાના ભૂતપૂર્વ નિયામક માટે, ઊંડા શોકની લાગણી વ્યક્ત કરે છે.

તા. ૬ઠ્ઠી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૭ના રોજ બંગાળના દેઆસીન (જિલ્લો બર્દ્વાન)માં ડૉ. ભટ્ટાચાર્યનો જન્મ, સંસ્કૃત વિદ્વાનોના કુટુંબમાં થયો હતો, અને તેથી સંસ્કૃતના શિક્ષણનો વારસો, તેમને જન્મથી જ પ્રાપ્ત થયો હતો. તેમના પિતા મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી સંસ્કૃતના વિદ્વાનોની દુનિયાને સારી પેઠે જાણીતા છે. તેમનાં માતાનું નામ હેમંતકુમારી દેવી હતું. કલકત્તાની 'સ્કૉટીશ ચર્ચ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતાં, તેઓએ ૧૯૦૭માં બી.એ.ની અને ૧૯૦૯માં એમ. એ.ની ડીગ્રી પ્રાપ્ત કરી; હતી; ત્યાર પછી, ઢાકા યુનિવર્સિટીમાંથી પીએચ.ડી. ડીગ્રી મેળવી હતી. ઢાકા યુનિવર્સિટીમાંથી પીએચ.ડી.ની ડીગ્રી પ્રાપ્ત કરનાર તેઓ પ્રથમ વિદ્યાર્થી હતા. તેઓનો પીએચ.ડી.નો મહાનિબંધ—'Elements of Indian Buddhist Iconography'—ભારતીય કલા, પુરાવસ્તુ વિદ્યા (Archaeology) અને ખાસ કરીને બૌદ્ધ અધ્યયનના ક્ષેત્રમાં એક મહત્ત્વનો ફાળો છે. ૧૯૨૪માં પ્રસિદ્ધ થયેલી, આ મહાનિબંધની પ્રથમ આવૃત્તિ થોડાં વર્ષોમાં જ વેચાઈ ગઈ હતી. અને તેની બીજી આવૃત્તિના પ્રકાશન માટે ભારતીય સંસ્કૃતિના વિદ્વાનો આતુરતાથી રાહ જોતા હતા. સુધારાવધારા સાથેની, ૧૯૫૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલી તેની બીજી આવૃત્તિ દેશપરદેશના ભારતીય વિદ્યાવિદોમાં સારો આવકાર પામી છે. આજે તો એ આવૃત્તિ પણ ખલાસ થવા આવી છે. ડૉ. ભટ્ટાચાર્યજી ત્રીજી આવૃત્તિ તૈયાર કરતા હતા, વચમાં તેઓશ્રીનું અવસાન થયું એટલે એ કામ એમના વતી એમના શિષ્યવર્ગને માથે આવી પડ્યું છે.

૧૯૨૪માં તેઓ, ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરિઝના પ્રધાન સંપાદક તરીકે, વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા હતા, અને સાથે સાથે વિરલ હસ્તપ્રતો અને મુદ્રિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ ધરાવતી સંસ્કૃત લાયબ્રેરીના તેઓ અધ્યક્ષ પણ હતા. યુવાન બિનયતોષે ભારતના એ મહાન રાજવી સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ પર એવી સુંદર છાપ પાડી કે, ૧૯૨૭માં સંસ્કૃત લાયબ્રેરીને પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિરનો દરજ્જો આપવાની તેઓની દરખાસ્ત શ્રીમન્ત મહારાજાએ મંજૂર કરી હતી; તે સમયથી તે ૧૯૫૨માં નિવૃત્ત થતા સુધી ડૉ. ભટ્ટાચાર્યે વડોદરા પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિરના ચણતરમાં અને ઘડતરમાં અતિ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. પ્રાચ્યવિદ્યા-વિષયક ઊંડી સૂઝ અને દીર્ઘદૃષ્ટિના કારણે, ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરિઝના પ્રધાન સંપાદક તરીકે તેઓએ સંપાદન કરવાનાં પુસ્તકોની એવી પસંદગી કરી કે, વડોદરા પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર ભારતીય વિદ્યાવિદોની એક માનીતી સંસ્થા બની ગઈ. ડૉ. ભટ્ટાચાર્યે પોતે જે પુસ્તકોનું સંપાદન કરેલું છે તે તેમ જ પ્રધાન સંપાદક તરીકે જે પુસ્તકોની તેમણે વિદ્વત્તાપૂર્ણ પ્રસ્તાવનાઓ લખી છે તે સર્વ પુસ્તકો ઘણાં પ્રસિદ્ધ છે, અને તે

પુસ્તકોએ સંસ્કૃતવાઙ્મયની જુદી જુદી શાખાઓના જ્ઞાનમાં સારા પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ કરી છે. પ્રધાન સંપાદક તરીકેની તેઓની કારકીર્દિ દરમ્યાન, ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરિઝમાં, આશરે ૮૦ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં.

૧૯૩૩માં વડોદરામાં મળેલી, ૭મી પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદ (Oriental Conference)ના આયોજક અને મુખ્ય વ્યવસ્થાપક તરીકે ડૉ. ભટ્ટાચાર્યજી સ્થાનિક મંત્રી હતા અને ૧૯૨૨ની બંગીય સાહિત્યપરિષદના તેઓ સ્થાનિક મંત્રી હતા.

ભાણ્ડારકર ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂના, અને બંગાલ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીના તેઓ આજીવન સભ્ય હતા. તેઓ, બિહાર-ઓરિસા સંશોધનમંડળ, પટણા બંગીય સાહિત્ય-પરિષદ, કલકત્તા, આંતરરાષ્ટ્રીય મનોવૈજ્ઞાનિક સંશોધન-કૉંગ્રેસ, લંડન, અને કર્ન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, લાઈડેન, (હૉલેન્ડ)ના પણ સભ્ય હતા.

તેમની વિદ્વત્તાની કદર કરી, વડોદરાનરેશે, તેમને 'રાજ્યરત્ન (સુવર્ણ ચંદ્રક) અને 'જ્ઞાનજ્યોતિ' (રૌપ્ય ચંદ્રક)ના ઇલ્કાબોની નવાજેશ કરી હતી, અને તેમને 'સુવર્ણ મહોત્સવ ચંદ્રક' પણ આપવામાં આવ્યો હતો.

જુદાં જુદાં સંશોધન ત્રૈમાસિકોમાં, ડૉ. ભટ્ટાચાર્યના ૨૦૦ ઉપરાંત સંશોધન-લેખો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. તેમની પ્રસિદ્ધ થયેલી કૃતિઓ પૈકી ખાસ નોંધપાત્ર કૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છે:— 'Elements of Buddhist Iconography' (१९२४, १९५८), 'An Introduction to Buddhist Esoterism' (१९३२), 'साधनमाला', भाग १, २ (१९२५, १९२८); 'गुह्यसमाजतन्त्र' (१९३१), 'Two Vajrayana works' (१९०९); 'निष्पन्न योगावली' (१९४९); 'शक्तिसंगमतन्त्र,' भाग १, २, ३ (१९३२, १९४१, १९४७).

તેઓએ, એકલે હાથે, 'ભારતીય મૂર્તિવિજ્ઞાન કોશ' તૈયાર કરવાની યોજના ઘડી હતી, પણ સંજોગોવશાત્ તે કાર્ય પૂરું થઈ શક્યું નહિ.

વડોદરા પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિરના નિયામક તરીકે, તેમના માર્ગદર્શન નીચે, 'શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા,' 'શ્રી સયાજી બાલજ્ઞાનમાળા' અને 'શ્રી સયાજી ગ્રામવિકાસમાળા' નામની ગ્રન્થમાળાઓમાં, લોકશિક્ષણના હેતુથી, મરાઠી અને ગુજરાતી જેવી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય ચાલતું હતું. આ પુસ્તકો દ્વારા માનવવિદ્યાઓ અને વિવિધ વિજ્ઞાનની શાખાઓનું જ્ઞાન લોકભોગ્ય શૈલી અને ભાષામાં, લોકો સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવતું હતું.

એક તેજસ્વી વિદ્વાન અને સંશોધક હોવા ઉપરાંત, ડૉ. ભટ્ટાચાર્યમાં અખૂટ માનવપ્રેમ હતો; ઘણાં વર્ષો સુધી, કંઈ પણ ફી લીધા વિના, એક હોશિયાર હોમિયોપથ ડૉક્ટર તરીકે તેઓએ વડોદરામાં તથા તેમના મૂળ વતન નૈહાટીમાં ઘણા દર્દીઓની સારવાર કરી હતી. તેઓએ કેટલાક ધનિક દર્દીઓની સારવાર કરી, તેમનાં દર્દ મટાડેલાં; તે ધનિકોના દાન વડે, ડૉ. ભટ્ટાચાર્યે પોતે, ૧૯૨૭ની સાલથી 'ધર્માદા હોમિયોપથી દવાખાનાઓ' શરૂ કરાવ્યાં હતાં. માનવસેવા માટે કુદરતની ગુપ્ત શક્તિઓની ખોજ કરવી, એ એમની સાહજિક વૃત્તિ સાથે, તેઓનું ભારતીય

અગમ્યવાદનું અને તન્ત્રશાસ્ત્રનું ઊંડું જ્ઞાન ભળતાં, રત્નો અને લોહચુંબકોની, માનવીનાં દર્દ મટાડવાની શક્તિ વિષે સંશોધન કરવા તેઓ પ્રેરાયા; તેમનાં આ વિષય પરનાં સંશોધન તેમનાં 'Science of Cosmic Ray Therapy,' 'Gem Therapy,' 'Magnet Dowsing,' 'Science of Tridosha.' 'Septenate Mistures in Homeopathy' આદિ પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. નિવૃત્તિ બાદ, દર્દ નાબૂદ કરવાની નવીન પદ્ધતિઓની તાલીમ અન્ય વ્યક્તિઓને આપવાનું કાર્ય તેઓએ શરૂ કર્યું હતું અને તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ, દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાં 'Teletherapy 'નાં ઘણાં કેન્દ્ર કાર્ય કરતાં હતાં.

નિખાલસ હૃદયના ડૉ. ભટ્ટાચાર્ય, સ્પષ્ટવક્તા, ચકોર મનુષ્યપરીક્ષક અને પ્રતિભાસંપન્ન પંડિત હતા. તેઓ ઉચ્ચા કક્ષાના લેખક હતા અને સંવાદકલામાં ઘણા પ્રવીણ હતા. આ સર્વ ઉપરાંત, તેમના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વથી ઘણા વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓ તેમના તરફ આકર્ષાતા હતા અને તેનાથી જ સર્વને તેમના પ્રત્યે માન અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થતાં હતાં. તેમણે કરેલી સેવાઓ બદલ વડોદરા પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર તેમનું ઘણું ઋણી છે.

પ્રભુ એમના આત્માને સદ્ગતિ અર્પો એ જ પ્રાર્થના !

ઉમાકાન્ત પ્રે. શાહ

ગ્રન્થાવલોકન

માનવસર્જિત વસ્ત્રતંતુઓ : લેખક—પદ્મકાન્ત ર. શાહ; પ્રકાશક-પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા. પૃષ્ઠ ૨૪૪+૨૦. મૂલ્ય રૂા. ૮=૦૦

ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદુદ્દેશથી સયાજીરાવ ગાયકવાડે સ્થાપેલી શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળામાં આ પુસ્તક ૩૩૭મું પુષ્પ છે.

કુદરતનું અનુકરણ કરવાના માનવીના પ્રયત્નો ઘણા જૂના છે, પણ એ પ્રયત્નોમાં માનવીને એક મોટું નડતર હતું—જે વસ્તુનું અનુકરણ કરવાનું હોય એની આંતરિક રચના અને બંધારણની માહિતીનો અભાવ. એ ખામી વિજ્ઞાનની પ્રગતિએ દૂર કરી. જેમ જેમ વિજ્ઞાનમાં માનવીએ પારંગતતા પ્રાપ્ત કરવા માંડી તેમ તેમ કુદરતી જેવા અને તેને મળતા આવતા પદાર્થો તૈયાર કરવામાં માનવીને સફળતા મળતી ગઈ. ગઈ સદીમાં બનાવટી ગળી, કપૂર આદિ પદાર્થો આનાં જાણીતાં દૃષ્ટાંતો છે. હિંદના ગળીના વાવેતર દુનિયાભરને કુદરતી ગળી પૂરી પાડતા. ગળી હિંદનો એક ધીકતો ઉદ્યોગ હતો. જર્મનીમાં મહાન રસાયણવિદ્ પ્રોફેસર બેયરે ગળીની રાસાયણિક રચનાનો અભ્યાસ કર્યો અને ગળીની બનાવટ પ્રયોગશાળામાં સિદ્ધ કરી. કપૂર અંગે પણ એ પ્રમાણે બન્યું. આજે આ બનાવટી પદાર્થો સામાન્ય બની ગયા છે અને કુદરતી ગળી અને કપૂરનું સ્થાન લઈ લીધું છે. રસાયણવિજ્ઞાનમાં પ્રગતિ થતાં તેના સિદ્ધાંતો સમજાતા ગયા: એનો ઉપયોગ કરીને પદાર્થોની રાસાયણિક રચના અને બંધારણ અંગે આપણું જ્ઞાન વિસ્તરતું ગયું. કાર્બનિક રસાયણના ક્ષેત્રમાં જ્યારથી વિજ્ઞાનીઓએ મૂળભૂત બાબતો સમજી પદાર્થોનું સંશ્લેષણ શકય બનાવ્યું ત્યારથી ersatz પદાર્થો વધારે ને વધારે બનવા લાગ્યા. રૂ, ઊન, શણ જેવા કુદરતી વસ્ત્રતંતુઓની રચના કેવી રીતે થયેલ છે તે સમજવાનું શકય બન્યું ત્યારથી બનાવટી તંતુઓ પેદા કરવાના મનસૂબા થવા લાગ્યા. શરૂઆતમાં આ બનાવટ અનુભવ-નિર્ણિત (empirical) હતી. એમાંથી નીકળીને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશાવવાનું વિજ્ઞાને શકય બનાવ્યું અને યંત્રવિજ્ઞાનની ખિલવણીએ તેનું મોટા પાયા પર ઉત્પાદન શકય બનાવ્યું.

જર્મનીના સુપ્રસિદ્ધ રસાયણવિદ્ એમિલ ફિશરે કાર્બોહાઈડ્રેટ વર્ગના પદાર્થોના-રૂ કાર્બોહાઈડ્રેટ વર્ગના પોલીસેકરાઈડ વિભાગમાં આવે છે—રસાયણમાં ચંચુપાત કરી તેના પર બુનિયાદી સંશોધન પુષ્કળ પ્રમાણમાં આગળ વધાર્યું. ત્યારબાદ રૂના તાંતણાની રચના સમજવામાં પ્રગતિ થવા લાગી. ભૌતિક વિજ્ઞાનની શોધોએ એમાં સાથ આપ્યો. દરેક શોધમાં બને છે તેમ બનાવટી તંતુઓના પ્રારંભિક પ્રયાસો 'લાગ્યું તો તીર નહીંતર થોથાં' જેવા હતા.

બધાંય વસ્ત્રતંતુઓ લાંબાં અને સાંકડાં હોય છે: અમુક મજબૂતાઈ ધરાવે છે અને તેઓની રચનામાં તંતુમય અણુઓ આવેલા છે. વસ્ત્રતંતુઓનાં અણુઓ તંતુમય હોય છે એ શોધ ખૂબ મહત્તાપૂર્ણ નીવડી. આ શોધને લીધે બનાવટી તંતુઓ બનાવવાનો માર્ગ ખુલ્લો થયો. આ શોધ ન થઈ હોત તો નાઈલોન, વીનાઈલોન, ટેરીલીન યા બીજાં બનાવટી તંતુઓનું સર્જન માનવી કરી શક્યો હોત કે નહિ એ એક પ્રશ્ન છે.

આ પુસ્તકના ચાર વિભાગો કરવામાં આવેલા છે: પ્રથમ વિભાગમાં, માનવસર્જિત વસ્ત્રતંતુઓનો વિકાસ અને વિજ્ઞાન; બીજા વિભાગમાં, તેમનું સર્જન અને ઉપયોગ; ત્રીજા વિભાગમાં, તેમના ઉપચારો અને ગુણધર્મો; અને ચોથામાં, ઔદ્યોગિક, આર્થિક, વ્યાવહારિક અને સામાજિક પાસાંનું દર્શન—એમ વિષયોનું નિરૂપણ લેખકે કર્યું છે.

શરૂઆતમાં નાઈટ્રોસેલ્યુલોઝ, વિસ્કોઝ, સેલ્યુલોઝ એસિટેટ જેવા બનાવટી તંતુઓ શોધાયાં હતાં. આ બધાં તંતુઓ રૂ, લાકડા જેવા કુદરતી પદાર્થોમાંથી રાસાયણિક ક્રિયા કરીને તૈયાર કરવામાં આવ્યા. એટલે કુદરતી તાંતણામાં રાસાયણિક ક્રિયા વડે ફેરફાર કરીને નવો તંતુ બનાવાયો. પુસ્તકમાં આને અર્ધકૃત્રિમ વસ્ત્રતંતુઓનું નામ આપી વર્ણવ્યા છે.

નાઈલોન માનવકૃત સૌ પ્રથમ તંતુ છે. કેવળ કાર્બનિક રસાયણોમાંથી રાસાયણિક ક્રિયા કરીને એ તૈયાર કરવામાં આવે છે. આમ નાઈલોનની ઉત્પત્તિ રસાયણવિજ્ઞાનની એક મોટી સિદ્ધિ છે. નાઈલોનની બનાવટમાં જરૂરી રસાયણો મોટા પાયા પર કોલસાના ડામરમાંથી યા પેટ્રોકેમિકલમાંથી સસ્તાં તૈયાર કરવામાં આવે છે. નાઈલોનના ઉદ્યોગે બીજા ઉદ્યોગો વિકસાવવામાં ફાળો આપ્યો છે.

માનવકૃત વસ્ત્રતંતુઓનું વિજ્ઞાન હવે સુસ્થાપિત બની ગયું છે. તેના સિદ્ધાંતો પણ રચાતા જાય છે, જેનો આધાર લઈને આ ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ શક્ય બની છે.—તંતુઓની બનાવટ અનુભવ-પરંપરાના ક્ષેત્રમાંથી નીકળી જઈને વૈજ્ઞાનિક બની છે. ભાઈ પદ્મકાન્તે આ પુસ્તકમાં તાંતણાઓનું રસાયણ અને ક્રિયાઓ સરળ રીતે સમજાવ્યાં છે; ચિત્રો મૂકી પુસ્તકને વિશેષ ઉપયોગી કર્યું છે, વિશેષ વાચન માટે સંદર્ભપુસ્તકોની સૂચિ અને વિષયસૂચિ પુસ્તકની ઉપયોગીતામાં વધારો કરે છે. ભાઈ પદ્મકાન્ત આ ઉદ્યોગ સાથે વર્ષો થયાં જોડાયેલા છે. એટલે હિંદમાં આ ઉદ્યોગ વિકાસ પામતો જાય છે એ અંગે યોગ્ય માહિતી આપી છે. માનવસર્જિત વસ્ત્રતંતુઓની બનાવટમાં આપણા દેશનો નંબર લગભગ 'ડાબી બાજુથી પહેલો' છે. ઢાકાની મલમલ જેવું મુલાયમ કાપડ પેદા કરનાર આપણો દેશ સંશોધનમાં નિષ્ક્રિયતાને લીધે વસ્ત્રવિજ્ઞાનમાં આજે ક્યાંય પછાત રહી ગયો છે. એ આનંદની વાત છે કે આપણા કાપડઉદ્યોગે સંશોધનની મહત્તા પિછાની છે અને પ્રગતિ સધાતી જાય છે—જો કે અન્ય દેશોના મુકાબલે આપણે ત્યાં 'પાશેરામાં પહેલી પૂણી' જેવું છે.

માનવીકૃત તંતુઓના વિજ્ઞાન અંગે ખૂબ સંશોધન ચાલી રહ્યું છે. આજે કુદરતી તાંતણાની બરોબરી કરી શકે યા તેથી પણ ચડે એવાં વસ્ત્રતંતુઓ વિજ્ઞાનીઓ પ્રયોગશાળામાં પેદા કરી શક્યા છે. તેમાંથી વણેલું કાપડ રૂ અને ઊનના કાપડ સામે ટક્કર ઝીલે છે. જુદા જુદા દેશો પોતાને પ્રાપ્ત સાધનસામગ્રી અનુસાર એક યા બીજી જાતના તાંતણાઓ બનાવે છે. દરેકનું ટ્રેડ નેઈમ (વેપારી નામ) જુદું હોય છે. અત્યારે લગભગ ૧૫૦ ઉપરાંત બનાવટી વસ્ત્રતંતુઓ બજારમાં જુદાં જુદાં નામે ચાલુ છે.

માનવસર્જિત વસ્ત્રતંતુઓની આટલી બધી પ્રગતિ છતાં, "રૂ રાજાનું સિંહાસન ડગ્યું નથી. બનાવટી તતુંઓની હરીફાઈ છતાં રૂને સ્થાનભ્રષ્ટ કરી શકાયું નથી. બલ્કે તે રોજ-બ-રોજ વિશેષ પ્રબળ થતું જાય છે." (થોમસ એલ.બી. બેઈલી, અમેરિકાના ખેતીવાડી ખાતાના ટેકનોલોજીસ્ટ).

રસાયણના અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓને ઔદ્યોગિક રસાયણના વિષયમાં બનાવટી તતુંઓનો વિષય શીખવાનો હોય છે. એમને આ પુસ્તક ખરેખર ઉપયોગી નીવડશે. માનવકૃત વસ્ત્રતંતુઓને વિષયમાં સમગ્રતયા ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરીને ગુજરાતી ભાષામાં આવું પ્રથમ પુસ્તક આપ્યું છે તે માટે શ્રી પદ્મકાન્ત શાહને હાર્દિક અભિનંદન.

નરસિંહ મૂ. શાહ

* * * *

વાગીશ્વરીનાં કર્ણફૂલો : લેખક :—'દર્શક,' પ્રકાશક : બાલગોવિંદ કુબેરદાસની કંપની, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૧. પૃ. સંખ્યા ૧૨+૨૪૮=૨૬૦, કિંમત : સાડાચાર રૂપિયા.

શ્રી મનુભાઈ રાજારામ પંચોળી 'દર્શક' આપણી ભાષાના સારા નવલકથાકાર છે. 'બંધન અને મુક્તિ,' 'દીપનિર્વાણ' તથા 'ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી' ભાગ ૧-૨ એમની સફળ અને લોકપ્રિય નવલકથાઓ છે. 'વાગીશ્વરીનાં કર્ણફૂલો' એ સાહિત્યવિવેચનોનો તેમનો પ્રથમ સંગ્રહ છે. આ સંગ્રહમાં નાનામોટા એક ડઝન લેખો છે અને એની પૃષ્ઠસંખ્યા ૨૪૮ છે. તેમાંથી 'યુદ્ધમાંથી શાંતિ' એ પ્રથમ લેખને ફાળે ખાસ્સાં ૭૩ પાનાં જાય છે. યુરોપીય સાહિત્યમાં ઈલિયડ સિવાય જેની જોડ નથી એવી ટૉલ્સ્ટોયની મહાનવલ 'વૉર ઍન્ડ પીસ'નો માર્મિક ને પ્રાસાદિક રસાસ્વાદ કરાવવાનો 'દર્શક'નો આ સબળ, સમર્થ ને સફળ પ્રયાસ છે, 'વૉર ઍન્ડ પીસ'નાં મુખ્ય પાત્રો : ઍન્ડ્રી, નટાશા, પીયર, મેરી ને નિકૉલસના સૂક્ષ્મ ને સંકુલ ભાવોનો પ્રાસાદિક પરિચય એ આ લેખની એક મુખ્ય વિશેષતા છે. સરસ્વતીચંદ્ર'ના આકારસૌષ્ઠવ અંગે પ્રો. રામનારાયણ પાઠકે જે કહ્યું છે. તેવું જ લગભગ 'દર્શકે' 'યુદ્ધ અને શાંતિ' માટે કહ્યું છે. આ મહાનવલના કવિન્યાય અંગે ચર્ચા કરતાં 'દર્શકે' સોન્યાને 'યુદ્ધ અને શાંતિ'માંની 'કાવ્યેર ઉપેક્ષિતા' ગણાવી છે તે યોગ્ય લાગે છે. લેખના અંતમાં 'દર્શકે' ટૉલ્સ્ટોયની ઇતિહાસ-આકલનની દૃષ્ટિ તેમ જ તેની પાછળના મર્મની ચર્ચા કરી છે. અહીં સુધીમાં લેખનાં લગભગ ૪૫ પાનાં પૂરાં થાય છે. એ પછી પૃ. ૪૬ થી ૫૮ સુધી શ્રી મુકુંદરાય મુનિએ 'યુદ્ધ અને શાંતિ' પરનું 'દર્શક'નું લખાણ વાંચીને 'દર્શક'ને લખેલો દીર્ઘ પણ સુંદર પત્ર છે. ભાઈ મુનિનો પ્રશ્ન એ છે કે 'ટૉલ્સ્ટોયે જ્યારથી નીતિમય જીવનની શોધ કરી ત્યારથી તેની કળા ઝાંખી પડી ગઈ ને નીતિને ખાતર કળાનો ત્યાગ કર્યો. તેમાં સરવાળે તેમને તથા જગતને નુકસાન થયું. પૃ. ૫૯ થી ૭૩ સુધીનાં પૃષ્ઠોમાં 'દર્શકે' ભાઈ મુનિના પ્રશ્નોના સચોટ જવાબ આપ્યા છે. એકંદરે 'યુદ્ધ અને શાંતિ' જેવી મહાકાય નવલનું રસગ્રાહી દર્શન કરાવતો આ અભ્યાસપૂર્ણ લેખ—આ 'ગંગાજળનું આચમન ગંગોત્રી સુધી પહોંચવા' પ્રેરે તેવો બન્યો છે.

'મીરાંની સાધના' એ મીરાંજયંતી પ્રસંગે રાજકોટ રાષ્ટ્રીય શાળામાં લખીને આપેલું વ્યાખ્યાન. છે 'મીરાં સૂત જાયો નહિ, શિષ્ય ન મૂંડ્યો કોઈ'—એટલે એના જીવન માટે ઇતિહાસ, લોકસ્મૃતિ અને ખુદ મીરાંનાં કાવ્યો—એ સાધનોની મદદથી 'દર્શકે' બ્રહ્મજ્ઞાની કવયિત્રીના જીવનકવનનો યથાર્થ ખ્યાલ આપ્યો છે. મીરાં મહાપ્રાણ છે, પ્રયોગવીર સાધિકા છે, એકલમલ્લ છે. તે પ્રાંતીય નથી, ભારતીય છે. એની સચોટતાનું મુખ્ય કારણ તેનાં સચ્ચાઈ ને સરળતા છે. મધ્યયુગમાં સંતમાર્ગ, યોગમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ—એ માર્ગત્રિપુટી એણે નાણી જોઈ છે અને અંતે બૃહત્ ને મહત્ - બ્રહ્મનો સતત સ્પર્શ તેણે અનુભવ્યો છે—એવો 'દર્શક'નો પ્રતીતિકર અભિપ્રાય છે.

'ઘરે બાહિરે' એ ટાગોરની 'રાષ્ટ્રોદ્ધારક નવલકથા' છે. (રાજકારણની ગંદકીમાંથી ટાગોરે આ ગંગાની ધારા પ્રગટાવી છે.) ભાવાનુભવ અને ભાવશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ જગતની મહાનવલો જેવો જ 'ઘરે બાહિરે'નો અનુભવ છે—એવો 'દર્શક'નો યથાર્થ અભિપ્રાય છે; એટલું જ નહીં પણ ટાગોરની, આ નવલકથા લાલિત્ય અને લાઘવમાં ચડે એમ 'દર્શક'નું માનવું છે. લાઘવની વાત યોગ્ય લાગે છે, લાલિત્યની પ્રતીતિકર લાગતી નથી. 'ઘરે બાહિરે'ની પ્રસ્તાવનારૂપ લખાયેલા એક માર્મિક અભ્યાસલેખમાં કાકાસાહેબ કાલેલકર, રાષ્ટ્રભક્તિ અને સત્યભક્તિની સમર્થ મીમાંસા કરે છે તો અહીં 'દર્શક' નિખિલ, વિમલા અને સંદીપનાં પાત્રોનું સુંદર વિશ્લેષણ કરે છે.

'ત્રણ નવલકથાઓ'માં 'દર્શકે' ગોવર્ધનરામની 'સરસ્વતીચંદ્ર,' મુનશીની 'ગુજરાતનો-નાથ' અને પન્નાલાલની 'માનવીની ભવાઈ' એ નવલત્રિપુટીની વિશેષતાઓ દર્શાવી છે. જનકલ્યાણ માટે સરસ્વતીચંદ્ર-કુમુદના સ્નેહનો હોમ એ એની વિશેષતા છે. વ્યક્તિ-સ્નેહ કરતાં જનકલ્યાણનો આદર્શ ઉચ્ચ સ્થાને મૂકાતાં નિઃસ્વાર્થી, કાર્યકુશળ અને દીર્ઘદર્શી નેતાઓ જનસમાજને પ્રાપ્ત થાય. એમ થતાં ભારતીય સમાજ રાષ્ટ્રમાં પરિવર્તન પામે—ને રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા દૃઢ થાય. 'ગુજરાતનો નાથે' અસ્મિતાનો મહિમા ગાયો ને તે અસ્મિતા એટલે ભારતવર્ષીય અસ્મિતા એમ ઈંગિત કર્યું; તે આ નવલકથાને વ્યાપક ને અસરકારક બનાવનારું હતું. ગોવર્ધનરામના પ્રસ્થાનને મુનશીજીએ બીજા તબક્કે પહોંચાડયું ને 'માનવીની ભવાઈ'માં લોકો માટે, લોકો દ્વારા ને લોકોનો જ નેતા નિર્માણ કરીને પન્નાલાલે એ પ્રસ્થાનને ત્રીજે મુકામે પહોંચાડયું. મૂળ સુધી પહોંચેલા કલાકારો સમાનધર્મી અને સમાનમર્મી શી રીતે હોય છે તે 'દર્શકે' આ લેખમાં સમર્થ રીતે દર્શાવ્યું છે. લેખના પ્રારંભની ત્રણ કંડિકાઓમાં વાકયરચનાની અશુદ્ધિ અને ભાષાની કિલષ્ટતા સારા પ્રમાણમાં છે જે 'દર્શક' જેવાના લખાણમાં કઠે છે. પુસ્તકમાં અન્યત્ર પણ આવાં કેટલાંક સ્થાનો છે.

'તૃપ્તિનો ઘૂંટ' એ પન્નાલાલ પટેલની 'માનવીની ભવાઈ' નામે નવલકથાની 'દર્શકે' લખેલી પ્રસ્તાવના છે. પ્રસંગપ્રધાન અને પાત્રપ્રધાન નવલકથા કરતાં 'માનવીની ભવાઈ' જેવી કાળપ્રધાન નવલકથા લખવાનો કસબ કઠિન છે ને એમાં વિશેષ પ્રકારની વિશિષ્ટ શક્તિઓની જરૂર પડે છે તે 'દર્શકે' સમર્થ રીતે દર્શાવ્યું છે. સૌષ્ઠવની દૃષ્ટિએ નવલમાં પ્રથમ પ્રકરણ બિનજરૂરી અને છેલ્લું પ્રકરણ બેહૂદું લાગે છે તે પણ તેમણે યથાર્થ રીતે કહ્યું છે.

'ડેલ્ફીની દેવદર્શિની'—'સિબિલ' એ લેગરકિવસ્ટની 'ગંભીર અર્થઘટન કરતી, મથી નાખનારા ભાવો આલેખતી' કદે નાની પણ કળાએ મોટી નવલકથા છે. 'દર્શકે' સ્વ. રામનારાયણ પાઠકસાહેબની વિવરણશૈલીએ એનું રસદર્શન કરાવ્યું છે. ખ્રિસ્તી ધર્મને માન્ય, જગત અને ઇશ્વરનો વિરોધ, ડેલ્ફીની ગ્રીક દેવદર્શિનીના મુખમાં મૂકવામાં ઐતિહાસિક ઔચિત્ય જળવાતું ન હોય એવી શંકા 'દર્શકે' સ-કારણ વ્યક્ત કરી છે.

'આરણ્યક'—ઉચ્છ્વસિત વનવાણી—એ વિભૂતિબાબુની નવલકથા આત્મવૃત્તની ઢબે નિરૂપાઈ છે. તેમાં લેખકે એ વન્ય પ્રદેશ તેમ જ વન્યજાતિનાં વર્તમાન, ભૂત ને ભાવિનું રહસ્ય આપણી પાસે ઉચ્છ્વસિત કેવી હૃદયસ્પર્શી રીતે કર્યું છે તેનું સુંદર રસદર્શન 'દર્શકે' કરાવ્યું છે. 'નદી જેવી સ્વયંગતિના સ્વયંધર્મી સૌંદર્યવાળી' આ નવલકથામાં કથાવસ્તુની એકસૂત્રતા કમ છે એ દોષદર્શન કરાવવાનું પણ 'દર્શક' ચૂકયા નથી.

'ડૉ. ઝીવાગો : પ્રથમ પરિચય 'માં લેખકે પત્રની રીત અપનાવી, ટૉલ્સ્ટોયની 'યુદ્ધ અને શાંતિ' અને 'ડૉ. ઝીવાગો'ની અમુક હદ સુધી તુલના કરી છે અને 'વિવિધ પ્રકારના સમૂહવાદો અને સરમુખત્યારોની સાઠમારી'માં પણ પાસ્તરનાકે ક્રાંતિનાં બલાબલ તોળી માનવના અધિકારની નિર્ભય રજૂઆત કરી છે એ હકીકતને બિરદાવી છે.

'શરચ્ચંદ્રની ઉપાસના' એ લેખમાં, નવીન ભારતની રચના કરવામાં અને હીનમાં હીન માનવીનું પણ ગૌરવ કરવામાં શરત્સાહિત્યનો કેવડો મોટો ફાળો છે તે 'દર્શકે' શરદબાબુની અનેક કૃતિઓના અભ્યાસ દ્વારા અસરકારક રીતે દર્શાવ્યું છે.

'સાહિત્યકારની સાધના' એ 'ભાવનગર સાહિત્યસભા'ના ઉપક્રમે અપાયેલ એક વ્યાખ્યાન છે. રવિ ઠાકુરના 'અંતર મમ વિકસિત કરો અંતરતર હે' એ ગીતના ભાષ્ય સમું એ વ્યાખ્યાન છે. માનવીના ચિત્તને વ્યાપક કરવું, એનો ચેતોવિસ્તાર કરવો, અભેદનો અનુભવ કરાવવો એ સાહિત્યકારનું ઇતિકર્તવ્ય છે એવું એ વ્યાખ્યાનમાં પ્રતિપાદિત થયું છે. વ્યાખ્યાનના અંતમાં, લક્ષ્મીના લોભે લખતા અને શક્તિ ન હોય છતાં સાહિત્યના બધા જ પ્રકારો ઉપર હાથ અજમાવતા લેખકોને ચીમકી આપી છે. જે સર્જક 'સ્વાન્તઃ સુખાય' લખે છે તે જ માનવજાતનો ચેતોવિકાસ અને ચેતોવિસ્તાર સાધી શકે છે.

'સર્જનમાં સાવચેતી' એ ટૂંકો નિબંધ છે અને લેખક તેમાં સર્જકને, બદલાતી, સુધરતી કે બગડતી લોકરુચિને બદલે સુરુચિ કે સૌંદર્યને લક્ષ્યમાં રાખી સર્જન કરવા સૂચવે છે.

'સ્વાંતઃ સુખાય' એ આકાશવાણી પરથી આપેલો વાર્તાલાપ છે અને તેમાં 'દર્શકે' પોતાની સર્જનપ્રવૃત્તિ પાછળનાં પ્રેરક બળોનું સુંદર પૃથક્કરણ કર્યું છે. અંતમાં તે કહે છેઃ 'સર્જન કોઈને માટે થતું નથી, કોઇને ઉપયોગી અવશ્ય થાય છે, પણ સર્જનનાં ફૂલો તો ચડે છે અંતરદેવતાને.' એમના આ વિવેચનગ્રંથને માટે પણ એ વિધાન યથાર્થ રીતે બંધબેસતું છે.

ચાર પાનાંનું 'શુદ્ધિપત્રક' હજી પણ ઘટાડી શકાય !

રણજિત પટેલ

*　　　*　　　*　　　*

ચંદર ઊગ્યે ચાલવું !—સંપાદક–પુષ્કર ચંદરવાકર; પ્રકાશક–સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ; ક્રાઉન સોળ પેજી સાઈઝ, પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૧૬; કિંમત બે રૂપિયા.

લોકસાહિત્યના અભ્યાસી સંપાદકે અહીં નાનીમોટી પચીસ લોકકથાઓનો સંગ્રહ રજૂ કર્યો છે જેમાં સામાજિક કથાઓ, પ્રણયકથાઓ, મૃત્યુકથાઓ, પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક કથાઓ ઉપરાંત સંતકથા અને બહારવટે ચઢેલા વીરોની શૌર્યકથાઓનો પણ સમાવેશ થયો છે. અહીં માત્ર ગુજરાતના પ્રદેશની જ નહિ પણ અન્ય પ્રદેશની પ્રસિદ્ધ લોકકથાઓ પણ પ્રવેશ પામી છે.

કોઈ પણ પ્રજાના જીવનમાં એની પ્રારંભિક સ્થિતિના કાળથી એનું લોકસાહિત્ય લોકકંઠે વસેલું હોય છે જ. એ સાહિત્યની અસર શિષ્ટ સાહિત્યના યુગમાં પણ કેવી સાર્વજનીન

છે એ તો આપણા શિક્ષિતવર્ગની એ સાહિત્ય પ્રત્યેની અભિમુખતા જાગૃત થઈ ત્યારથી આપણને સુવિદિત છે. ઝડપથી બદલાતા જતા આજના યુગમાં પણ માનવહૃદયના મૂલગત ભાવોને કોઈ અજબ રીતે સ્પર્શવાની અને એ રીતે ભિન્ન ભિન્ન રુચિનાં આબાલવૃદ્ધોનાં ચિત્તનું સમારાધન કરવાની એક અમોઘ શક્તિ આ લોકગીતોમાં પડેલી છે. આ લોકગીતો કે લોકકથાઓ શહેરનાં નગરગૃહોના મંચ ઉપરથી ધ્વનિવર્ધક યંત્રો દ્વારા મોટા જનસમૂહો આગળ પ્રસારિત કરવા માટે રચાઈ નથી. આ વિષે ગ્રંથના સંપાદક યોગ્ય રીતે જ જણાવે છે કે ' ઉઘાડા આકાશમાં અંધારી રાતે ટમટમતા અનેક તારલાઓના મરકાટ સામે મીટ માંડી રાવણહથ્થાના માથે આરોહઅવરોહમાં કામઠીને ફેરવી, કામઠીમાં મૂકેલ ઘૂઘરીઓનો રણકાર અને એ રણકાર શમ્યે બુલંદ સ્વરે આલાપનાર કોઈ તૂરી, કોઈ નાથબાવો કે કોઈ ભગત જ એ રસતરસ છિપાવી શકે છે. ' અર્થાત્ આ સાહિત્ય રજૂ કરવાનો મંચ એ તો ઉઘાડા આકાશ નીચેની ધરતી છે, જ્યાં રાવણહથ્થાના અવાજ માત્રથી પ્રેરાઈને આજુબાજુની વસ્તી ભેગી થઈ જાય છે અને કલાકો સુધી એ રસ માણે છે. એ સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન પણ શહેરની ઉન્નતભ્રૂ પ્રજા કરતાં નિર્વ્યાજ ગ્રામપ્રજાને મન અદકું છે, કારણ એમાં રજૂ થતાં પાત્રો અને એમના ભાવો સાથે એમને સવિશેષ આત્મીયતા લાગે છે; અને છે પણ એ કથાઓ એમનાં જેવાં ' ધરતીનાં છોરું 'ની જ ને ?

સંસારમાં બહેન અને ભાઈના સ્નેહને ન્યારો જ ગણ્યો છે. એ સ્નેહની અનેક કરુણકથાઓ ભરથરીઓના અને ભાટચારણોના કંઠે વસી છે. એવી એક કરુણકથા અહીં પણ રજૂ થઈ છે. જેને નાની મૂકીને માવતર મરી ગયાં છે અને કાકીકાકાની પાસે જે જેમતેમ મોટી થઈ છે અને જેને મામાએ પૈસા લઈ દૂરના પ્રદેશમાં પરણાવી વળાવી દીધી છે એવી ભાઈ વિનાની બહેનને સાસુ-નણંદ વહુને પિયરમાં કોઈ નથી એમ કહી મહેણાં મારે છે:

વહુ ! તારી કેડચે ઊગ્યો આકડો, વહુના કુળમાં ઊગ્યો ડાભ,
વહુ ! તું તો નાળિયેરી નાર, તારા કુળમાં નથી ભાઈ.

આથી બહેન વીરાને પોતાને આંગણે આવવાનું આજીજીભર્યું આમંત્રણ આપે છે. વીરા પાસે તો કોડી પણ નથી. એટલે નોકરી કરી ચાર ઊંટ ઉપર મામેરાની સામગ્રી ભરી બહેનને ઘેર આવવા નીકળે છે ત્યાં વાટમાં એને સર્પદંશ થાય છે. બહેન વીરાની શોધમાં આવે છે. અહીં સંપાદક જણાવે છે કે '...અંતે આશાભરી બહેનની અને ભાઈની સાથે જ ચિતાઓ સળગે છે.' પણ ગીતમાંની

' બોને પડતાં મેલ્યાં માંય, કે ભઈને લીધો ખોળામાંય,
ભઈને લીધો ખોળામાંય, કે બળે છે ભઈની સગી બોન. '

એ લીટીઓ જોતાં બંને એક જ ચિતામાં બળે છે એ જ સાચું લાગે છે.

આષાઢમાં કોળતા આંબા જેવી કોળણ કલાને કુટુંબીજનોના વિરોધ છતાં ઘરમાં ન લાવી શકનાર વજેસંગ ઘરબાર તજી તેની સાથે સંસાર માંડે છે, અને ધાડપાડુ બનતાં એને શરીરે ખોડ આવે છે. આથી કલા તેને તરછોડે છે, પણ જ્યારે પોતાના જ આંગણામાં તેનું શબ પડેલું જુએ છે ત્યારે એની સાથે સતી થાય છે.

'વિજોગણુ ચૂડ'ની પ્રણયકથા એ ઠગારી પ્રીતની અદ્‌ભુત રમ્ય કથા છે. પરણ્યાને છેતરી નગરશેઠના પુત્ર અમિયલ માટે પ્રાણ પાથરતી રાજકુમારીને તેનો પતિ મારી નાખે છે તો તે ચૂડ બનીને પણ વાસનાપ્રેમી અમિયલને જ ઝંખે છે; પણ ભડકેલો પ્રણયી અમિયલ તેનાથી બચવા ગિરનાર પર ગુરુ દત્તાત્રેયનું શરણું લે છે. અહીં કથાકારે તો ગુરુ દત્તાત્રેયને પણ ચૂડને આણ દેતા અને અમિયલને બચાવતા ચીતર્યા છે! પણ આ તો લોકકથા! એમાં અશ્રદ્ધા રાખો તો કથારસ ગુમાવો! વાસનાક્ષય જેનો નથી થયો એવી વિજોગણુ ચૂડ આખો ગિરનાર ભમીને પાછા ફરતાં કહે છે:

'જૂનાંણેથી જંલનને, અમે આવ્યાં વડની છાંય
ટપટપ ચૂવે આંખડી, ઈમ આંસુડે કંચવો ભીંજાય!'

'મશરી અને સાયબો' એ 'પ્રથમ દર્શને પ્રેમ'ની કથા છે. એમાં ખેતરમાં વાવેતર કરવાથી માંડીને પાક લેવા સુધીનું પતિ-પત્ની વચ્ચેનું સંવાદાત્મક વર્ણન સુંદર છે.

'ચંદની અને લોરિક' એ ગુજરાતની નહિ પણ ગુજરાતની બહારના પ્રદેશની લોકકથા છે. છત્તીસગઢની રૂપવતી ચંદની બંસરી વગાડતા લોરિકમાં પોતાની જાતને ભૂલી જાય છે. માણસમાંથી ગયેલો ભરથાર બવાન એના રૂપયૌવનની અગ્નિશિખાને જાળવી શકતો નથી. બંને પ્રણયી પાછળ બવાનનાં દળકટક આવ્યાં. લોરિક એકલો અને સામે ચાળીસ! અને તો ય સંધાયને તેણે ધમરોળ્યા!' અને અંતે પ્રણયીજનો સુખી થયાં!

જેમાંથી 'ચંદર ઊગ્યે ચાલવું' એ શીર્ષક યોજવામાં આવ્યું છે તે 'સોન-લાખો'ની નિર્વ્યાજ પ્રેમકથા એક હૃદયસ્પર્શી કરુણ કથા છે. રાતદિવસ બળદનાં પૂંછડાં આમળનાર લાખાને પણ

'લાખા લેને લાવ, સવારે છાંડશું પ્રાણ,
મારી તારી પ્રીતની, આ છે છેલ્લી લ્હાણ!'

એ સોનવાણીથી પાંખો આવે છે—સોનની આજુબાજુ ગોઠવાયેલા ભાઈભાંડુના ચોકીપહેરાને વટાવી છાપરું કોચી જ્યાં તે નીચે ઊતરવા જાય છે ત્યાં ભેટે ખોસેલી કટારી નીચે પડી સોનના પ્રાણ લે છે! રૂપેરી રાતમાં લોહીના ખાબોચિયામાં પડેલી પ્રિયતમાને લઈ લાખો બેસી રહે છે અને પ્રાતઃકાળે સોનની કાયા સાથે ચિતામાં અદ્વૈત સાધે છે.

સંપાદકે ઇતિહાસપ્રસંગોના રાસડા રજૂ કર્યા છે તેમાં 'વેણીભાઈનો રાસડો'નું મહત્ત્વ સવિશેષ છે. મરાઠાઓના માનીતા પાટીદાર પરાક્રમી વેણીભાઈને ખંભાતના ગુલાબરાયે ખંભાતની દીવાનગીરી આપવાની લાલચ આપી પૂનાથી બોલાવી કપટથી મારી નાખ્યો હતો એમ શ્રી રત્નમણિરાવ જોટેના 'ખંભાતનો ઇતિહાસ'માં ઉલ્લેખ છે. નવાપુરાના એ વીર પુરુષનું લોકહૃદયમાં કેવું સ્થાન હતું એની પ્રતીતિ એનું શબ ખંભાતના ભાટચારણોએ લઈ એને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો તે ઉપરથી થાય છે.

'જોબનની મસ્તાન' અને કોઈનું કહ્યું ન માનતી એવી 'ગઢમલની ગુજરી'ની પ્રસિદ્ધ લોકકથા પણ અહીં ગીતરૂપે રજૂ થઈ છે. દિલ્હીમાં પ્રવેશ કરતાં વેંત ગુજરી સૌનાં હૈયામાં પ્રવેશ

પામે છે. બાદશાહ સલામત એને મહેલમાં આવવાનાં તેડાં મોકલે છે. પ્રલોભનોને વશ ન થનાર ગુજરીને તે કેદ કરે છે, જ્યાંથી તેનો પરણ્યો છોડાવવા તૈયાર નથી થતો પણ એનો મર્દ બહાદર હીરિયો દિયર 'પાણી પીતો એક રેવત' લઈ દિલ્હી પર ચઢી આવે છે અને બાદશાહ દિલ્હીના દરવાજા બંધ કરીને મહેલમાં ભરાઇ જાય છે! અંતે હીરિયો વિજયી બનીને ભાભીને લઈ જાય છે તો સાસુનણંદ 'તું ભલી રમી હોળીના ફાગજી!' કહી મહેણું મારે છે જેના પરિણામે ગુજરી પાવાગઢ ઉપર જઈ સતી થાય છે.

આ જ કથા અંગેનાં 'ગુજરી-ગુજરાતણ અને બુંદેલી' અને 'ગુજર ગુજરી'નાં ગીતો ભાષા, ભાવ અને લોકકલ્પનાની દૃષ્ટિએ તેમ જ કાળતત્ત્વની દૃષ્ટિએ અભ્યાસીઓને ઉપકારક થાય એ હેતુથી અહીં સમાવી લેવામાં આવ્યા છે જે ઉચિત જ થયું છે.

લોકગીતોમાં અતિશયોક્તિ તો હોવાની જ અને તેમાં ય બહારવટે ચઢેલા વીરોની કથાઓમાં આવી અતિશયોક્તિ ભારોભાર હોવાનો સંભવ સ્વીકારવો જ જોઈએ. કાંથડનો જુમલો અમદાવાદના માણેકચોક કે રતનપોળ જેવા લત્તામાં લૂંટ કરે, ચાર 'સોજીર' ને મારે, 'ભૂરિયા બાર'ને ઠાર કરે એ કથનને તો સંપાદક પોતે જ વહેમાળવું ગણે છે. શિરોહી રાજ્ય સામે ધ્રોડશ (યુદ્ધ) કરતો નાથુજી દેવડો, ખંભાતના નવાબને હંફાવતો, જેલ તોડીને પાંચ પોલીસને મારી પાંચસો ઘોડામાં સોંસરો પડનારો પરાક્રમી સૈદો અને સયાજીરાવ ગાયકવાડની ચિંતાનો વિષય થઈ પડેલો મીરખાં, તથા વેવાઈને ઘેર લાડવા જમતાં ફાંસીનો હુકમ સાંભળી પાંચને મારનાર, ફાંસીએ જતાં આઠને અને ફાંસીએ ચઢતાં પચ્ચીસને મારનાર તલોજી ઠાકોર અને બબ્બે જોટાની બંદૂકો રાખનાર, અંગ્રેજી રાજ્યમાં ડંકો દેનાર ડુંગરે ડુંગરે ડાયરા જમાવનાર, એભલ—આ સૌએ કવિકલ્પનાના કનકવાને છૂટો દોર આપ્યો છે અને ચારણ, તૂરી, ભરથરી, નાથબાવા કે જોગીના ગળામાં પ્રવેશી સૌ જનહૃદયમાં પ્રવેશ પામ્યા છે. આ કથાઓ માત્ર કરુણ કે વીરરસની જ નથી પણ હાસ્ય, શૃંગાર, અદ્‌ભુત, ભયાનક અને રૌદ્ર પણ એમાં લહેરિયાં લે છે.

આજના દ્રુત ગતિએ બદલાતા જીવનપ્રવાહમાં આવા સંગ્રહોનું આગવું સાહિત્યમૂલ્ય છે, પણ તે ઉપરાંત સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસી માટે પણ એમાં પૂરતી સામગ્રી પડેલી છે એ એમની બીજી વિશેષતા છે.

સંપાદકની આ નિજાનંદપ્રવૃત્તિનો આપણે ઉચિત સમાદર કરીએ.

ભાઈલાલ પ્ર. કોઠારી

* * * *

તૃણનો ગ્રહ—કર્તા: ઉશનસ્; પ્રકાશક: શ્રી હરિહર પુસ્તકાલય ટાવર રોડ: સુરત, પૃ. ૧૩૨; મૂલ્ય રૂા. ૨=૫૦

'પ્રસૂન'ના પ્રથમ પ્રકાશનથી શ્રી. ઉશનસ્ (પ્રા. નટવરલાલ પંડ્યા)ની કવિતાસિદ્ધિના અને અને કવિ તરીકની પ્રસિદ્ધિના પણ શ્રીગણેશ મંડાયા. ત્યારબાદ તેમણે જે કૃતિઓ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકી તેમાં તેમની કવિતાકલાનો—'પ્રસૂન'ની અપેક્ષાએ—બહુ ધ્યાનપાત્ર વિકાસ થયેલો જણાયો નહીં.

અલબત્ત ‘ મનોમુદ્રા ’ અને ‘ આર્દ્રા ’નાં—(આઠ દીર્ઘકાવ્યોનો સંગ્રહ ‘ નેપથ્યે ’માં પણ કવિએ આશાસ્પદ વિકાસ દર્શાવ્યો છે)—કેટલાંક કાવ્યોમાં શ્રી ઉશનસ્‌ની પ્રતિભાના નવા ઉન્મેષનાં બીજ અંકુરિત થયેલાં જોવા મળે છે. તેમની છેલ્લી કૃતિ ‘ તૃણનો ગ્રહ ’ વાંચતાં, કવિની કાવ્યકલા અને અભિવ્યક્તિની નવી છટાનો અવનવો આનંદાનુભવ સહૃદયને થયા વિના રહેતો નથી.

શ્રી ઉમાશંકર-સુંદરમ્‌ની કાવ્યકેડી પર ચાલનારા છેલ્લી વીસીના કેટલાક કવિઓ પૈકીના શ્રી ઉશનસ્ મુખ્ય છે. વિશેષત: વૃત્તવિધાન અને રૂપરચનાની બાબતમાં તેઓ (‘ વસુધા ’ના) સુંદરમ્‌ની કાવ્યવિભાવનાની પરંપરાને અનુસરતા આવ્યા છે. એમનું આ વલણ અને બન્ને કવિઓ પ્રતિનો તેમનો આદરભાવ, તેમણે ‘ તૃણનો ગ્રહ ’ની કલાકૃતિ એ વડીલ કવિઓને—પાંચ પંક્તિના કાવ્યમાં—જે રીતે અર્પણ કરી છે તેમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

૧૧૧ કાવ્યોના આ સંગ્રહની ધ્યાનપાત્ર વિશિષ્ટતા તેનાં લગભગ ૭૫ જેટલાં સૉનેટ છે. મોટા ભાગનાં શેક્સ્પિયરશાઈ સૉનેટોમાં કવિનું મનોગત કૌશલપૂર્વક વ્યક્ત થવા પામ્યું છે. છેલ્લા દશકામાં શ્રી પૂજાલાલ દલવાડી સિવાય અન્ય કવિએ આટલી સંખ્યામાં આવાં સરસ સૉનેટ પ્રકટ કર્યાનું જાણવામાં નથી. તેમાં એક જ વિષયનું ભાવસાતત્ય જાળવતાં સૉનેટયુગ્મો છે: ‘ હવે તો ...! ’ ‘ વસંત-તડકો ’, ‘ પ્રથમ રેલો. ’ તો ‘ ઉપેક્ષક પ્રિયાને ’ તથા ‘ વળી પાછા વતનમાં ’ એ બન્ને સુંદર સૉનેટચતુષ્ટય છે. ‘ મુંબઈ ’ વિષયક સૉનેટષટ્‌ક છે. ‘ પૂ. બાપા જતાં ’ એ વિભાગમાં સૉનેટ-અષ્ટક છે. તો ‘ રસ્તો અને ચહેરા ’નો ૨૦ સૉનેટોનો કમનીય કાવ્યકલાપ છે.

દરેક કાવ્યની નીચે કવિએ તારીખ ન આપી હોત તો આ સંગ્રહની સંકલના પ્રમાણે વિચારતાં કોઈ પણ વાચકને એવા અનુમાન પર આવવાનું મન થાય કે, કવિએ જાણે કે સમગ્ર પ્રકૃતિને—તેનાં અંગોપાંગોને—સંવત્સરના સમયવિભાગ અનુસાર મનોમય ભૂમિકા પર આત્મસાત્ કરી લીધી હોઈ, એ અંગોનાં નખશિખ સૌન્દર્યનું ક્રમશ: નિરૂપણ કરવા તેઓ ઉદ્યુક્ત થયા છે ! ઋતુઓની દૃષ્ટિએ જ વિચારીએ તો ‘ તડકાળા મેદાનમાં શિશિર ’થી શરૂ કરી ‘ પોષી પૂનમે પૃથ્વી ,’ ‘ વસંત-તડકો, ’ ‘ વસંતરથ, ’ ‘ વસંતની પરીઓ ’ ‘ ચૈત્રલક્ષ્મી ’...વગેરે કાવ્યોમાં વસંતનાં વિવિધ પાસાંઓનાં દૃશ્ય-શ્રાવ્ય મનોરમ શબ્દચિત્રો ઉપરાંત કવિહૃદયે અનુભવેલાં સંવેદનોનું વિશદ આલેખન થયેલું જોવા મળે છે.

શિખરિણી છંદની ૧૨ પંક્તિમાં ચૈત્રના દિવસનું છટાભર્યું વર્ણન કરી અંતે સ્રગ્ધરાના પ્રલંબલયમાં ‘ ચૈત્રલક્ષ્મી ’નું હૂબહૂ ચિત્ર કવિએ ઉપસાવ્યું છે. છેલ્લી પંક્તિમાં ‘ ઈ ’નું સ્વરાનુવર્તન તથા ‘ કુલીન મહિષી ’ની ઉપમા સૉનેટના અંતને સચોટ અને ચમત્કૃતિપૂર્ણ બનાવે છે.

“ સાંજે અકલાન્ત ન્યાળે નયન ઉઘડતાં વ્હેંત સૌંદર્યજખ્મી
પ્રાચીપ્રાસાદગોખે કુલીન મહિષી શી ચૈત્રની ચાંદ્રલક્ષ્મી. ”

ત્યાર પછીનાં ‘ બેસતા અષાઢે ’ થી શરૂ થતાં દસેક કાવ્યોમાં કવિ નીતરતા નભની વિવિધ છટાઓ, ધરતી પર અને કવિહૃદયમાં અનુભવાતી વિવિધ અસરોને પ્રાસાદિક—અને કદી કદી તો રંગદર્શી બની જતી—શૈલીમાં પ્રકટ કરે છે. પ્રકૃતિવિષયક આ કાવ્યોમાં કવિની ચિત્રનિર્માણશક્તિનો તથા કેટલેક સ્થળે કલ્પનાનાં મૂર્ત સ્વરૂપો સર્જવામાં તેમની સૌન્દર્યદૃષ્ટિનો આપણને સારો

પરિચય થાય છે. જો કે એકનાં એક પ્રતિરૂપો પુનઃ પુનઃ એના એ સ્વરૂપે અથવા રૂપાંતરે આવે છેઃ દા. ત. તૃણનો ઉપમાન તરીકેનો ઉપયોગ અથવા ઉલ્લેખ આ સંગ્રહમાં ૧૫-૧૬ કાવ્યોમાં થયો છે. સુરભિભર્યા રૉકેટની કલ્પના આપતા 'કળી' કાવ્યમાં કવિ ચિંતા વ્યક્ત કરે છેઃ

"આકાશ કેરી શૂન્યતાનું આજ તો
આવી બન્યું લાગે."

તો 'તાજની ટૂંખ' કાવ્યના અંતમાં કવિ કહે છેઃ

"આ ગાગવો ઘુમ્મટ કાઢી ફાટશે
આ આભના ભૅંવર લુબ્ધનું હાય, શું થશે?"

વસંતનો રથ, સમયનો રથ, નિશીથતરુ નીચે વિસામો લેતો રથ—આ પ્રતીકો મૌલિક છે અને ઔચિત્યપૂર્વક વપરાયાં છે, પરંતુ વારંવાર વપરાયાં છે! "અરે, સમય એકમાર્ગી ગલી"—માં શબ્દલાઘવ દ્વારા કવિએ સમયનું સ્વરૂપ ખડું કર્યું છે. તો 'સમયરથ'ની કલ્પનાવાળાં કાવ્યોમાં સમયનું ગતિશીલ સ્વરૂપ આલેખ્યું છે.

વ્યોમની ત્રાંબાકૂંડીમાંની ગળીબોળેલ તડકાવસ્ત્રના તાકા (પૃ. ૨૮)ની કલ્પના કેવી મનોરમ છે! એવાં જ સુંદર કલ્પનો અને ભાવચિત્રો 'પોષીપૂનમે પૃથ્વી' 'શરન્નભ,' 'તાપ અને ભીડ' વગેરે કાવ્યોમાં ધ્યાનપાત્ર છે.

ઋતુઓ ઉપરાંત કવિએ પ્રકૃતિનો કોઈ સમયવિભાગ બાકી નથી રાખ્યો. પ્રભાત, સંધ્યા, બપોર, રાત, નિશીથ—એમ દિનના દરેક સમયની વિશેષતાના અનુભવને આલેખનારાં દરેકનાં ત્રણચાર કાવ્યો કવિએ લખ્યાં છે.

રૂપ, રસ, તેજ, ગંધ અને વાયુ—ના પંચેન્દ્રિયસંતર્પક અનુભવના નિરૂપણમાં કવિની સંવિત્તિની અભિવ્યક્તિ આનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. તેમાં મૂર્ત ઉપમેયને અમૂર્ત ઉપમાન દ્વારા કવિ વિલક્ષણ રૂપસંયોજનો વડે આબેહૂબ શબ્દચિત્રો ઉપસાવી શકે છે. કવિની સંવેદનશક્તિની તીવ્રતા, તેમનો ચાંચલ્યવેગ–આવેગ અને ગતિશીલતા આવાં કાવ્યોમાં વરતાય છે. કવિ અવાજોને પણ આકાર આપી તેનાં આંદોલનોને ભાવકના કર્ણ સુધી જ નહીં પણ અંતઃકરણ સુધી વિસ્તારે છેઃ

"પાછળ વાડે ખરખર ખરતાં સાંભળું પારિજાત,
ગગનશીશીમાં રેતશી સૂણું ખરતી પાછલી રાત." ('પ્રભાતધ્વનિ')

તેમ જ, "ભૂમિ નીચે
ધાણી ફૂટે ત્યમ તડાતડ બીજ ફાટે
કાલે હશે તૃણ કૂણું લીલું જે પરોઢે." (રાત્રિધ્વનિ)

કવિ આંખો મીંચીને "ખગોળની નૂપુરકિંકિણી ઝીલી રણકંત" સાંભળી શકે છે. કવિએ 'વસંતસમય'માં રજનીને "રજનીગંધા જેવી સુવાસિત" કહી છે. શરદના ધવલ તડકાને કવિ વિશિષ્ટ છટાથી પ્રિય હરિણીમાં આલેખે છે:

"ધવલ તડકા તાજા તાજા દહીંદડકા સમા:
જળહળી ઊઠયા જાળેજાળાંતણા તનુ-તાંતણા!" ('શરન્નભ')

'કેદી' જેવાં કાવ્યોમાંની સુંદર નવીન કલ્પનાઓ અને ઉપમાઓમાં તથા વિરોધચિત્ર દોરવામાં કવિપ્રતિભાના કૌશલનો અણસાર મળે છે:

"મેદાનમાં તડકો શિયાળુ કામળા જેવો પડ્યો ખુલ્લો."

× × ×

"જક્કી ઘેટા જેવું આ મુજ મન ધસે.
કો બાહુઓ મુજથી જ ફૂટી આગળા જેવા
મન રોકી રહે—ના જઈ શકાય."
કારણ? "હું સભ્યતાનો જન્મટીપ-કેદી."

'સનાતન કૌતુક'ની પ્રેરક એવી અજબની 'ગગન–મન'ની મુહબ્બત-બેલડી જામી છે:

'ગગન મનને છાંટે નિત્યે નવા ઋતુરંગથી,
ઘટ ગગનનો માથે મેલી નચે મનનર્તકી."

પ્રણયના કેટલાક ખટમીઠા પણ રમણીય અનુભવોનું આલેખન, પ્રકૃતિકાવ્યોની જેમ, ખરેખર આસ્વાદ્ય બન્યું છે. તેમાં કવિની કલ્પનાકલા અને વર્ણનશક્તિનો સુંદર સુમેળ હોવા ઉપરાંત, કવિ-નાયકના મનોમંથનનાં સૂક્ષ્મ સંવેદનોનું ચિત્રાત્મક ભાવસૌન્દર્ય નીતરતું હોય છે. પ્રણયની મુગ્ધતા અને ચારુતાની મુદ્રા સરલ પણ સચોટ પ્રાસાદિક વાણીમાં પ્રકટ થઈ છે. તેમાં ભાવની શુચિતાને વહન કરતો દિલનો એકરાર કથયિતવ્યને ઉપકારક નીવડે છે. 'પરસ્પર પરોક્ષેય'ના સૉનેટયુગ્મમાં પ્રેમના વિષાદની વ્યથા કે વલવલાટને વ્યક્ત કર્યા વિના કવિ 'પુરુષ' અને 'સ્ત્રી' બન્નેની પાસે સ્પષ્ટ નિખાલસ ભાવોદ્‌ગાર કઢાવે છે. સ્ત્રી સખીને પ્રશ્ન પૂછે છે કે: ગાડાંની ધુરાથી છૂટેલા બળદ અરધાં નેન મીંચીને સુખની સ્મૃતિ સહ પૂળાનો કોળિયો વાગોળે તેમ—પોતે પણ, પતિના ઑફિસે ગયા પછી પરવારીને નવરી થતાં પોતાના ચિત્તની ધુરા છોડી,

"અતીતે, આઘેના સ્થળમહીં, બીજા એક જણની
સ્મૃતિનો વાગોળે કવલ, પૂછું: એ પાપ જ હશે?"

વળી, 'ઉપેક્ષક પ્રિયાને' એ સુંદર સૉનેટમાળામાં કવિ રંગે ચઢયા લાગે છે. ભાવનો આવિર્ભાવ કરવામાં તે કાંઈ શેષ કે અસ્પષ્ટ રાખતા નથી. તે પ્રિયાને શ્રદ્ધાવાણી સંભળાવે છે કે, અંગોપાંગ અને આભૂષણો પર લાગેલી તેની પ્રણયમુદ્રા કદી પણ

"ઘસી ધોતાં ન્હાતાં સમય વીતતાં જે નહીં ફીટે." ('ઊલટું')

"રસ્તો અને ચહેરો' એ સૉનેટગુચ્છમાં તો કવિની આંખ મધુર નમણા ચહેરાઓ પર ઠરી છે. કવિને ભવોભવના ઋણી બનાવનાર એ ચહેરાઓને તે મદિરાપ્યાલીઓ, વનફૂલ, છાયાદ્રુમો અને દીપકો સાથે સરખાવે છે. પોતાની જીવનયાત્રામાં પ્રગતિપ્રેરક આ રસ્તા પરના ચહેરાઓને ચાહી લેવામાં જ કવિ પોતાનો મોક્ષ માને છે:

"ચહ્યા ચ્હેરાઓની ગણતરીથી માપું મુજ ગતિ,
નથી મારે માટે અવર વળી કો મોક્ષની રીતિ."

'શબ્દત્રયી' 'તું ધારે તો,' 'પ્રિયે ચાલો પાછાં,' 'વૃદ્ધપ્રીતિ'—વગેરેમાં ભિન્ન ભિન્ન ભાસતી છતાં સંકલિત સ્નેહરસિત ભાવસ્થિતિનાં સુરેખ ચિત્રો—ઉત્કટ ઊર્મિઆવેગ છતાં—સ્વસ્થતાપૂર્વક આલેખાયાં છે.

'પૂ. બાપા જતાં'નાં આઠ સૉનેટોમાં કવિસાધનાનો વિસ્મયકારક વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. કરુણપ્રશાસ્ત કરતાં ઉત્તમ ચિંતનકાવ્યો તરીકે તે આસ્વાદ્ય બને છે. આ ગુચ્છમાં છેલ્લાં બે કાવ્યોનું કથયિતવ્ય અને ભાવનિરુપણ તો કવિની પ્રતિભાને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડે છે. 'હું જાણું'માં કવિ કહે છે:

"મનુષ્યે વ્હાલાંના મરણ થકી ટેવાવું જ રહ્યું;
બને તો મૃત્યુને શિવ-વર-કહી ગાવું ય રહ્યું,
પરંતુ પૃથ્વીને મરણ હજી કોઠે નથી પડયું."

જીવનતણી ખાંધે ચઢી ચઢી ધોરી રસ્તે મૃત્યુને લઈ જવાતું જોનાર કવિ 'હું મુજ પિતા'ના ઊર્મિરસિત સૉનેટમાં છેવટે છળી ઊઠે છે:

"નનામીયે મારી નીરખું પછી—ને ભડભડ ચિતા,
રહું જોઈ મારું શબ બળતું હું; હું, મુજ પિતા!"

આ સંગ્રહમાં ઠેર ઠેર તરંગલીલાના નમૂનાઓ પણ જોવા મળે છે. પોતાની કમનસીબી પર ઝનૂની 'ખીજ' ચઢતાં કવિ, વ્યોમપત્રની નિર્ઘૃણ જન્મકુંડળીને ફાડી તેની કરચોને ઉડાડી મૂકવા અથવા ફૂંક મારી-હોલવીને કરેલી તેની રાખ પર સમુદ્રોને ઢોળી દેવા ઇચ્છે છે! 'અમદાવાદના સ્કેચિઝ' વિષયનાં કાવ્યોમાં પણ કાવ્યત્વ અને કલ્પનાતત્ત્વ કરતાં તરંગનાં તત્ત્વો આગળ પડતાં તરી આવે છે. 'મુંબઇ' વિષયક સૉનેટગુચ્છને શ્રી નિરંજન ભગતનાં એ પ્રકારનાં કાવ્યો સાથે સરખાવવાનું મન થાય છે. રૂપાળી લૂખી સડકો અને વીજદીવાઓવાળી 'ઠગનગર' સંસ્કૃતિ કરતાં કવિને ગ્રામસીમની સંસ્કૃતિ વધુ પ્રિય છે. 'યુરોપી ફૂલો'માં અપરિચયની પાલખીમાં અજાણી સીમોમાં મનભૅંવરને વહી જતાં પરદેશી પુષ્પોના નામોલ્લેખ સિવાય કાંઈ નથી. 'ગાંધીવારસો' કાવ્યમાં ગાંધીજીનું સુંદર સુરેખ શબ્દચિત્ર અને તેની પાર્શ્વભૂમિકા પર ગાંધીના વારસ બનવાની ચાહના રાખનારા પ્રતિ મર્મકટાક્ષભર્યા ઉપાલંભ કવિતાનો ઉત્તમ નમૂનો પૂરો પાડે છે.

પ્રાસના મેળની વધુ પડતી ચીવટને લીધે કેટલાંક કાવ્યોમાં કૃત્રિમતા સરજાય છે તો કદી કદી કવિતા વ્યાકરણદોષનો શિકાર પણ બની ગઈ છે. નાટયાત્મક સુંદર ઉપાડવાળા 'પ્રભાતે' કાવ્યમાં રાખવા, નાખવા, હવા—નો પ્રાસ મેળવવા કવિ કહે છે:

"પંખીનાં ગીત મધુર-રવા
કોઈ ન મને આવશો અટકાવવા"

અહીં 'મધુર-રવા' નારી જાતિના વિશેષણનું વિશેષ્ય કયું? ગીત કે પંખી? તે જ પ્રમાણે

'પ્રભાત'માં વંટોળ, ખગોળ, ભૂગોળ, દ્રુમો, લૂમો—ના પ્રાસ અને 'પ્રભાતધ્વનિ'માં કફ, ડફ, તરફ, તટ, કટ—ના પ્રાસ સભાન આયાસને સૂચવે છે. 'આષાઢસ્ય પ્રથમ દિવસે'માં તો ઘાસ, વાસ, કાલિદાસ—ના પ્રાસ મેળવીને કવિ પોતે જ કહે છે:

"ખેંચાતી રે પણ પછીથી તો દીર્ઘપંક્તિ અપ્રાસઃ"

આ કવિની બીજી લાક્ષણિકતા નવા-કદી મોટા-મિશ્ર ભાષાના-સમાસોનો, શિખરિણી શાર્દૂલ જેવા છંદોની પંક્તિના અંત્ય ગુરુને બદલે લઘુ વાપરવાની કવિછૂટનો, અને કવિને પ્રિય પણ વાચકને અલ્પપરિચિત શબ્દોનો—વધુ પડતો ઉપયોગ છે. યતિભંગ પણ ક્યાંક ક્યાંક ડોકિયું કરી જાય છે. રૂપમેળ વૃત્તા પરનો કવિનો કાબૂ તેમની સ્વાભાવિક અભિરુચિ અને આસક્તિને અનુરૂપ છે. 'અમદાવાદના સ્કેચિઝ'માંના વૃત્તપ્રયોગો પ્રયોગો જેવા જ લાગે છે! દા૦ ત૦ ઘનાંધાર, વેલાન્દોલે, મહાર્ણવવેષ્ટિતે, મહાદર્વાજાઓ, રવીંન્દુની, દિનદ્યુતિકાલિમા, પદન્યાસક્રમ, અલિસ્વન, દરદી-ખાટલી, ટેકરી, ધણ, વછલરસ, મુખરિત, નિઃસ્વન, હડૂડૂડૂ, છનચ્છની ઊઘટ્ટીને, ક્લિન્ન, વ્યવહરી, ચંદ્રાયલી ચેતોહરા ઢબૂરી, ડબાક, જમીં, અશી, અશા, (છેલ્લા ત્રણ શબ્દો તો પુષ્કળ પ્રમાણમાં વપરાયા છે). વિચિત્રતાની વાત તો એ છે કે, કવિની મર્યાદારૂપ બની જતાં આ બધાં લક્ષણો-પ્રયોગો મોટે ભાગે કવિનાં ઉત્તમ કહી શકાય એવાં જ કાવ્યોમાં જોવા મળે છે.—જો કે કોઈ પણ કબૂલ કરશે જ કે શબ્દ કરતાં અર્થ અને અભિવ્યક્તિ પર સભાનપૂર્વક લક્ષ્ય આપનાર કવિ ઉશનસ્, 'તૃણનો ગ્રહ'માં છંદોલય અને સ્વર-સામંજસ્યને (તેમની અગાઉની કૃતિઓ કરતાં) ઘણા સારા પ્રમાણમાં સંભાળી શક્યા છે. વળી, કેટલેક સ્થળે તેમનાં કાવ્યો ઉપમાઓની ખીંટીઓ પર લટકતાં હોય એવો પણ ભાસ કરાવે છે. અલંકારોનો અતિ-ઉપયોગ સ્વયંભૂઆવેગ કરતાં આયાસનું સૂચન કરે છે, તે સહૃદયને કઠે છે—કોઈ કોઈ સ્થળે દલપતશાઈ અનુરણન પણ સંભળાય છે!

સામાન્ય રીતે ગીતકવિ તરીકે શ્રી ઉશનસ્ બહુ સફળ થયા હોવાનું મનાતું નથી. આ સંગ્રહમાં માત્ર ૪-૫ ગીતો છે. 'ચરણરસ,' 'વાયરે વળી જાય,' એ ગીતો કવિનો આ દિશામાં આશાસ્પદ વિકાસ સૂચવે છે.

અંતમાં, કવિની પ્રકૃતિ અને ચિંતનની દિશાના સૂચક નવીન કુતૂહલપ્રેરક (પુસ્તકના) શીર્ષકને સંબંધકર્તા કાવ્યોનો અલ્પ વિચાર કરીએ. પૃથ્વીપટ પરની માટીને કવિ નર્યા મસૃણ 'તૃણનો ગ્રહ' કહે છે:

"શિશુલખી રેખ જેવી કેડી જરા વાંકી
તૃણલિપિ લખવા જ હશે અહીં આંકી,
વૃક્ષતણા વચ્ચે વચ્ચે ગોળાકાર
તે તો જાણે-શિશુલીલા-લીલા લીલા અનુસ્વાાર!"

આ શિશુલિપિ જેવી તૃણલીલાની ધન્યતા પોતાના પિંડમાં પણ કવિ અનુભવે છે:

"હું યે પૃથ્વી, માટી; તૃણપુલક અંગે અનુભવું!
રૂંવાડામાં લીલા વરણતણું માણું ફરકવું." ('હરિયાળી')

'ગ્રામ અને સીમ 'માં પણ "વનસિંધુવેલાતણી સુરભિની છોળ" કવિના વાડા સુધી ધસી આવે છે:

"સકરુણ તૃણ
વનશ્રીની પગદંડી થઈ દોરે વન છેક મારે વાડે (ઓ રે ઋણ)."

'લેખ 'માં તો "ઘાસતણો આ પત્ર," પેન, પાટી, શાહી (સ્યાહી?) વગેરે સાધનો તો કાચાં ક્ષણભંગુર હોઈ કવિ 'લોહીની લિપિથી' ચીપી ચીપીને લખવા ચાહે છે:

"આભનો શિલાલેખ સનાતન, જુગજુગ પાર પઢાય,
ઘૂંટવો એવો શબ્દ ગહન કે આભ રહે અંકાઈ,
કાળ પે લખવું, ભાઈ!"

પરંતુ કવિને પોતાની શક્તિની મર્યાદાનું પૂરેપૂરું ભાન છે. "શબ્દસૃષ્ટિનો ભંગાર"માં તેમના ઉગ્ર અસંતોષને વ્યક્ત કરતાં કવિ એકરાર કરે છે કે:

"મને મારો સાચ્ચો લય નથી મળ્યો, જે ગલ વડે
વળાંકે સ્વાતિની મછલી વીંધું."

પોતાની ચેતનાનો–સંવિત્તિનો પરિપૂર્ણ વાચક બને એવા વ્યંજના–લયમય ગહન શબ્દની કવિએ સેવેલી અભીપ્સા વડે જ આપણે આ લેખને પૂર્ણ કરીએ:

"મને આત્મા છે, એ પતીજ લહું જેના પ્રકટને,
હું વાણીનું ઝાંખી કંઈક શકું એ બ્રહ્મરૂપને."

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ (કુમાર)

* * * *

શ્રીમોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી-સ્મારક-ગ્રંથ: સમ્પાદક શ્રી મૃગેન્દ્રમુનિજી; પ્રકાશક—શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી-સ્મારક-ગ્રન્થ-પ્રકાશન-સમિતિ; શારદાસદન, ૧૧ પારસી બજાર સ્ટ્રીટ, મુંબઈ—૧; ૧૯૬૪. પૃ. ૪૦+૧૮+૮૮+૪૬+૭૪+૨૬+છવિફલક ૪૭+ત્રિરંગી ચિત્ર ૬ + નકશા ૨. મૂલ્ય રૂ. ૧૦=૦૦

પ્રસ્તુત ગ્રન્થ શ્વેતામ્બર જૈન મુનિ શ્રીમોહનલાલજી મહારાજની ૫૦મી સંવત્સરી (વિ. સં. ૨૦૧૩ના ચૈત્ર વ. ૧૨)ની સ્મૃતિમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. તે "આત્માર્થી, હળુકર્મી, પાપભીરુ, અલ્પકષાયી અને ધર્મનિરત સંતપુરુષ"ની સંક્ષિપ્ત જીવનરૂપરેખા આ પ્રમાણે છે:—

વિ. સં. ૧૮૮૫માં બ્રાહ્મણકુલમાં જન્મ—૧૮૯૫માં યતિશ્રી રૂપચંદ્રજીના પ્રશ્રયની પ્રાપ્તિ–૧૯૦૩માં, યતિદીક્ષા–૧૯૩૦માં શ્રમણત્વનો સ્વીકાર–૧૯૪૧માં ગચ્છ-સામાચારીનું વિશાળદષ્ટિના પ્રતીક સમું ઐતિહાસિક પરિવર્તન—૧૯૪૭માં જૈન સાધુનો પ્રથમ મુંબઈ-વિહાર—૧૯૬૩માં અન્તિમ વિદાય.

આ ગ્રન્થને 'આવકાર' આપતાં આગમ-પ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી લખે છે કે શ્રી મોહનલાલજીએ "જ્ઞાનયોગદ્વારા પોતાના બ્રહ્મત્વને ઉજાળ્યું હતું અને ચારિત્રયોગદ્વારા પોતાના શ્રમણત્વને શોભાવ્યું હતું."

ગ્રન્થને ચાર વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે:

પ્રથમ કાવ્યવિભાગમાં ગુજરાતી-હિંદી ઉપરાંત ૫ સંસ્કૃતકાવ્યોનો પણ સમાવેશ થયો છે. અન્તે આપેલ अष्टदलकमल, मुरजबन्ध તથા हारबन्ध આ વિભાગની સમૃદ્ધિમાં ઉમેરો કરે છે.

દ્વિતીય જીવનચરિત્રવિભાગમાં સમ્પાદકે જાતે સુંદર રોચક સાહિત્યિક શૈલીમાં શ્રી મોહનલાલજીનું જીવનચરિત્ર આલેખ્યું છે, જે દરમિયાન જૈન પરમ્પરાનું સ્પષ્ટ રેખાદર્શન પણ કરવામાં આવ્યું છે. અન્તે મૂકેલ તવારીખ-પરિશિષ્ટો, સ્વાભાવિક રીતે જ, ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવે છે.

તૃતીય વિભાગમાં ચરિત્રનાયકવિષયક લેખો આપવામાં આવ્યા છે, જેમાં વિ. સં. ૧૯૬૩માં જ લખાયેલ શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈનો લેખ તથા "શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ અને ક્રિયોદ્ધાર" નામક શ્રી લબ્ધિમુનિજીનો લેખ વિશેષ મનનીય છે. સદ્ગત મુનિશ્રીની ઉપલબ્ધ પાંચ લઘુકૃતિઓ પણ વિવેચનપૂર્વક અહીં રજૂ કરાઈ છે, જેમાંનાં ચાર સ્તવનો સરળ છે તથા પાંચમી—સજ્ઝાય—નું રૂપક સુશ્લિષ્ટ છે.

અન્યવિષયક લેખસંગ્રહનો વિભાગ અન્તિમ છતાં—પ્રસ્તુત ચરિત્રચિત્રણની દૃષ્ટિ ન રાખીએ તો—સૌથી વધારે મહત્ત્વનો ગણાય. તેમાંના કુલ ૧૩ લેખોમાંથી નીચેના સવિશેષ આકર્ષક છે:—

(૧) ભારતમાં ખનિજ તેલનો ઉપયોગ પ્રમાણમાં આધુનિક છે તેવી માન્યતાને અસત્ય ઠરાવતો "જૈન આગમસાહિત્યમાં ખનિજ તેલનો ઉલ્લેખ" નામક ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાનો વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખ, જેમાં આશરે ઈ. સ.ના ૬ઠ્ઠા સૈકામાં મળતા "मरुतैल्ल"ના ઉલ્લેખનો સાધાર ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. (૨) શત્રુંજય પર્વત પરના એક લુપ્ત શિલાલેખની ૩૨ પંક્તિની પ્રાચીન પ્રતને પ્રથમ વાર પ્રકાશમાં લાવતો ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહનો તેનું અનેકવિધ ઐતિહાસિક મહત્ત્વ સમજાવતો લેખ. (૩) હેમચન્દ્રાચાર્ય-રચિત देशीनाममालाની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓનું સોદાહરણ નિરૂપણ કરતો પ્રા. નેમિચન્દ્ર શાસ્ત્રીનો હિન્દી લેખ. આવા ગ્રન્થોનો આ દૃષ્ટિએ અભ્યાસ થવો હજી બાકી છે. (૪) सुपासनाहचरियं નામક પ્રાકૃત ગ્રન્થની સં. ૧૪૮૦માં લખાયેલ પ્રતિમાંનાં રંગીન ચિત્રોનો પરિચય આપતો મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનો લેખ, જેને તેઓના "ચિત્રકલ્પદ્રુમ"માં પ્રકટ થયેલા "ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને જૈન લેખનકળા" એ નામના વિસ્તૃત લેખની પૂર્તિરૂપ લેખી શકાય. (૫) "આબુ-દેલવાડાનાં જૈનમન્દિરોની શિલ્પ-સમૃદ્ધિ"નો વિશદ ખ્યાલ અર્પતો ગુજરાતના કલાગુરુ શ્રી રવિશંકર રાવળનો લેખ.

આ રીતે આ સ્મૃતિ-ગ્રન્થ ઠીક ઠીક સમૃદ્ધ બન્યો છે. મુનિશ્રી મોહનલાલજી વિષે તો તે એક સર્વ-સંગ્રહ સમો બની ગયો છે. તેમના હસ્તાક્ષરમાં જ આપેલા તેમના પત્રો (જેમાંથી તે કેવા વિચિત્ર પ્રકારના સંક્ષેપોનો ઉપયોગ કરતા તે જણાય છે). ઉપરાન્ત પુષ્કળ છબિફલકો, પ્રાચીન પ્રતિમાંનાં ૭ રંગીન ચિત્રો, બે નકશા તથા સામાન્ય સુશોભન પણ ગ્રન્થને અધિક મહત્ત્વ અર્પે છે.

તથાપિ કેટલીક લઘુક્ષતિઓનો નિર્દેશ જરૂરી જણાય છે: (૧) ઉપાધ્યાય શ્રી લબ્ધિમુનિ-રચિત સંસ્કૃત चरित्रनायकस्तुत्यष्टकના વૃત્તનું નામ દ્રુતવિલમ્બિત આપ્યું છે તે બરાબર નથી, એ આખું

કાવ્ય તોટકવૃત્તમાં જ લખાયેલું છે. (૨) પં. રુદ્રદેવ ત્રિપાઠીના "धन्यास्ते खलु तपोधनाः" નામના સંસ્કૃત લેખમાં સ્થળે સ્થળે સુન્દર શ્લોકો મૂકવામાં આવ્યા છે, પરંતુ તેમાંના ઘણાખરામાં છન્દોભંગ થયો છે અને ૬ઠ્ઠા શ્લોકમાં તો છન્દઃસંકર થઈ ગયો છે. (૩) આ લેખમાં ચરિત્રનાયકની મૃત્યુસંવત્ ૧૯૬૨ આપી છે, જ્યારે અન્યત્ર ૧૯૬૩ છે જે સાચી છે. તે જ રીતે અહીં તથા 'બોલતી તારીખ'માં તેઓની જન્મસંવત્ ૧૮૮૭ આપી છે, જ્યારે ચરિત્રનાયકના સ્વર્ગવાસ પછી થોડા માસમાં જ લખાયેલ શ્રી. મો. દ. દેશાઈના લેખમાં તેમ જ શ્રી મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરીના અંગ્રેજી લેખમાં તે ૧૮૮૫ આપવામાં આવી છે. આ અંગ્રેજી લેખમાં યતિદીક્ષાની સાલ ૧૯૬૩ આપી છે તેને બદલે ૧૯૦૩ જોઈએ. આવી ક્ષતિઓ ઐતિહાસિક મહત્ત્વને અવરોધે એવો ભય હોવાથી અહીં એમનો નિર્દેશ કર્યો છે. (૪) આ પ્રકારના ગ્રન્થોમાં પુનરુક્તિ થાય તે સ્વાભાવિક છે. તેની એકવિધતાના નિવારણ માટે સંકલન પામતો દરેક લેખ ચરિત્રનાયકના જીવનનાં અનેકવિધ પાસાંમાંથી એકાદ-બેને જ સ્પર્શતો હોય તે વધારે ઇષ્ટ ગણાય.

જીવન-ચરિત્રો ઉત્તમ વાચન પૂરું પાડતાં હોઈ ઊગતી પેઢીના જીવન-ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપી શકે છે. વળી મહાપુરુષોના જીવનકાળ દરમિયાન તેમના જે સરસ જીવનપ્રસંગો પ્રકટ થઈ શકતા નથી તેમને પ્રકાશમાં લાવવા તે હિતકર છે. તદુપરાન્ત તેવાઓનાં સત્કૃત્યોની ધારણાના ઋણમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન પ્રજાએ કરવો રહ્યો. આ હેતુત્રયને કારણે આવા ગુણશાલી મહાનુભાવોના સ્મૃતિગ્રન્થો સદૈવ આવકારને પાત્ર છે.

જયન્ત પ્રે. ઠાકર

સાભાર સ્વીકાર

ભગવાન કૌટિલ્ય : લેખક : કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, છઠ્ઠું પુનર્મુદ્રણ, પૃ. ૨૮૬+૧૨, રૂ. ૫=૦૦; પ્રકાશક : ગુર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

સોનેરી મૌન : લેખક : ભરત ઠક્કર, પૃ. ૫૩+૬, રૂ. ૨=૦૦; પ્રકાશક : ચેતન પ્રકાશન ગૃહ પ્રા. લિ., વડોદરા.

માટીપગો માનવી : લેખક : યોગીન્દ્ર જ. ત્રિપાઠી, પૃ. ૧૧૧+૧૦; રૂ. ૨=૦૦; પ્રકાશક : ઉદય પ્રકાશન, વડોદરા.

જળ પર અક્ષર : લેખક : રણછોડભાઈ પટેલ, પૃ. ૧૦૧+૮; રૂ. ૨=૦૦ પ્રકાશક : ઉદય પ્રકાશન, વડોદરા.

મુસ્લીમ વૈષ્ણવો : લેખક : ડૉ. ચિમનલાલ મગનલાલ વૈદ્ય, પૃ. ૧–૧૨૮, રૂા. ૧=૫૦ ન.પૈ.; પ્રકાશક : ચિમનલાલ ન. કાંટાવાળા, મંત્રી, શ્રી શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ, દેસાઈ શેરી, ઘડીઆળી પોળ, વડોદરા–૧.

કિસલય : લેખક : મધુ બાંધવ, પૃ. ૧–૨૪, રૂા. ૦=૫૦ ન.પૈ.; પ્રકાશક : મધુસુદન ચિમનલાલ બુટાલા, બુટાલા બાંધવ પ્રકાશન વિભાગ, કપડવણજ.

દીપદાન ને બીજી વાતો : લેખક : ડૉ. ચિમનલાલ મગનલાલ વૈદ્ય, પૃ. ૧–૧૦૪+૬; રૂા. ૧=૦૦; પ્રકાશક : ચિમનલાલ ન. કાંટાવાળા, મંત્રી, શ્રી શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ, દેસાઈ શેરી, ઘડીઆળી પોળ, વડોદરા–૧.

સ્વાધ્યાય

પુસ્તક ૨ : અંક ૧ વિ. સં. ૨૦૨૦
દીપોત્સવી અંક નવેમ્બર, ૧૯૬૪

અનુક્રમ

		પૃષ્ઠાંક
૧.	અમૃતકલશકૃત ‘હમ્મીરપ્રબન્ધ’—ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા ...	૧–૧૧
૨.	ધર્મારણ્યનાં પંચાવન ગામો—જેઠાલાલ ત્રિવેદી	૧૨–૨૫
૩.	વડોદરાનું સરકારી દફતરખાનું—ગણેશ કૃષ્ણ ગોખલે	૨૬–૩૦
૪.	જહાંગીરની આત્મકથા—એમ. એફ. લોખંડવાલા	૩૧–૩૫
૫.	કવિ દયારામકૃત ‘કમલલીલા’—સુભાષ દવે	૩૬–૪૧
૬.	સાહિત્યસર્જનનાં મૂળ—પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક	૪૨–૪૯
૭.	શ્રી લોંકાશાહની એક કૃતિ—દલસુખ માલવણિયા	૫૦–૮૨
૮.	ભારતીય કલાસંસ્કૃતિમાં ‘રસ’નું તત્ત્વ—પ્રિયબાળા શાહ ...	૮૩–૯૦
૯.	વિજ્ઞાનની રીત અને સાધન—નરસિંહ મૂળજીભાઈ શાહ... ...	૯૧–૯૬
૧૦.	સ્ફટિકોનો ઉષ્મીય પ્રસાર—પી. ડી. પાઠક	૯૭–૧૦૧
૧૧.	સ્વ. બિનયતોષ ભટ્ટાચાર્યને અંજલિ—ઉમાકાન્ત પ્રે. શાહ ...	૧૦૨–૧૦૪
૧૨.	ગ્રન્થાવલોકન :	
	૧. માનવસર્જિત વસ્ત્રતંતુઓ	૧૦૫–૧૦૭
	૨. વાગીશ્વરીનાં કર્ણફૂલો	૧૦૭–૧૦૯
	૩. ચંદર ઊગ્યે ચાલવું	૧૦૯–૧૧૨
	૪. તૃણનો ગ્રહ	૧૧૨–૧૧૮
	૫. શ્રી મોહનલાલજી અર્ધશતાબ્દી સ્મારક-ગ્રંથ	૧૧૮–૧૨૦

પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રન્થમાલા

		રૂ. ન.પૈ.
૧.	**પ્રાચીન ફાગુ-સંગ્રહ**—સંપાદક: ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા અને ડૉ. સોમાભાઈ પારેખ; દેવનાગરી ટાઈપ	૮=૦૦
	વિદ્યાર્થી આવૃત્તિ, ગુજરાતી ટાઈપ	૫=૦૦
૨.	**વર્ણક-સમુચ્ચય, ભાગ ૧—મૂલ પાઠ**—સં.: ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા	૭=૫૦
૩.	ભાલણકૃત **નલાખ્યાન**—સંપાદક: પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી	૮=૦૦
૪.	ઉદયભાનુકૃત **વિક્રમચરિત્ર રાસ**—સં.: સ્વ. પ્રો. બ. ક. ઠાકોર	૨=૦૦
૫.	**ભાલણ: એક અધ્યયન**—લેખક: પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી	૪=૭૫
૬.	**વર્ણક-સમુચ્ચય, ભાગ ૨**—સાંસ્કૃતિક અધ્યયન અને શબ્દસૂચિઓ. કર્તા: ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા અને ડૉ. રમણલાલ ના. મહેતા	૮=૨૫
૭.	**પંચાખ્યાન બાલાવબોધ ભાગ ૧**—સં.: ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા અને ડૉ. સોમાભાઈ પારેખ	૧૮=૬૦

સ્વ. પ્રો. બ. ક. ઠાકોરકૃત ગ્રન્થમાલા

૧.	**વિવિધ વ્યાખ્યાનો ગુચ્છ ૧**	૧=૭૫
૨.	,, ,, ,, ૨	૧=૭૫
૩.	,, ,, ,, ૩	૪=૦૦
૪.	**નિરુત્તમા**	૨=૦૦
૫.	**વિક્રમોર્વશી**—(અનુવાદ: મનનિકા સહિત)	૧=૭૫
૬.	**પ્રવેશકો, ગુચ્છ પહેલો**	૩=૫૦
૭.	,, ,, **બીજો**	૨=૪૦
૮.	**અંબડ વિદ્યાધર રાસ**	૩=૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન:

યુનિવર્સિટી પુસ્તકવેચાણ વિભાગ,
મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી પ્રેસ,
રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ,
વડોદરા

એક પ્રગતિશીલ બૅન્ક

અત્યારે દેશ-પરદેશમાં ૨૦૫થી ય વધુ શાખાઓ છે

બરોડા બૅન્ક સને ૧૯૦૮માં સ્થાપવામાં આવી હતી. ત્યાર પછીના ગાળામાં તેણે એટલી બધી પ્રગતિ સાધી છે કે અત્યારે ભારતમાં તેમ જ લંડન, પૂર્વ આફ્રિકા, ફીજી ટાપુઓ, મોરિશિયસ અને પાકિસ્તાનમાં તેની ૨૦૫થી ય વધુ શાખાઓ છે.

આજે બૅન્કિંગને લગતી ભલેને આપની કોઈ પણ મુશ્કેલીઓ હોય, તેમનો ઉકેલ આણવામાં આપને મદદ કરવા બરોડા બૅન્ક પૂરેપૂરી રીતે સજ્જ છે!

ધી બૅન્ક ઑફ બરોડા લિમિટેડ

એક પ્રગતિમાન બૅન્ક

"ગ્રંથ"ના દશ અંકો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા

આવું માસિક ગુજરાતીમાં આ પહેલાં કદી
પ્રસિદ્ધ થયું ન હતું તે સૌએ સ્વીકાર્યું છે.

આવા માસિકની જરૂર હતી તે વાચકો-ગ્રાહકો
લેખકોના ઉત્સાહથી દેખાયું છે.

ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી અને
બીજી ભાષાઓનાં પુસ્તકોની
વિશ્વસનીય માહિતી "ગ્રંથ"માં મળશે.

એક જ માસિકમાં આટલી બધી માહિતી એક
સાથે ફક્ત "ગ્રંથ"માં જ મળે છે.

ગ્રંથ

તંત્રી : યશવંત દોશી

વાર્ષિક લવાજમ : ૧૦ રૂપિયા
પરદેશમાં : ૨૦ શિલિંગ

પરિચય ટ્રસ્ટ

૧૯ ૨૧, હમામ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ—૧.

જ્યોતિ

પાવર બીલમાં બચાવ

પંપ રચના, પાણીની આવક, ટકાઉ-પણું અને ચાલુ ખર્ચની દૃષ્ટિએ **જ્યોતિ વર્ટીકલ ટરબાઈન પંપ** ભારતભરમાં અગ્રીમ સ્થાને છે.

૪" થી ૨૪"વ્યાસના નલકૂપ માટે સુયોગ્ય.
કાર્યશક્તિઃ કલાકે ૪,૦૦,૦૦૦ ગેલન પર્યંત.
ચઢાવઃ ૩૦૦ ફૂટ સુધી.

Quality is our Creed

જ્યોતિ લિમિટેડ, વડોદરા-૩

JY-884-GJ EVEREST

THE GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

GOS. Nos.

129 PĀDA-INDEX OF VĀLMĪKI RĀMĀYAṆA, Vol. I, edited by Prof. G. H. Bhatt. Rs. 8.00

130 VIṢṆUDHARMOTTARA PURĀṆA—III KHAṆḌA—Vol. I: Critically edited text, with introduction: by Dr. Priyabālā Shah, M.A., Ph.D., D.Litt.; 1958. Rs. 25.00

132 ULLĀGHARĀGHAVA NĀṬAKA OF SOMEŚVARA, the Royal-priest of the Chaulukyas of Gujarat, composed in about the 12th century A.D., edited by Muni Shri Puṇyavijayajī and Dr. B. J. Sandesara. Rs. 12.00

133 SAṄGĪTOPANIṢADSĀRODDHĀRA OF VĀCANĀCĀRYA SUDHĀKALAŚA: A work on Indian Music and Dance by a Jaina author, composed in 1350 A.D., edited by Dr. Umakant P. Shah. Rs. 12.00

134 A DICTIONARY OF SANSKRIT GRAMMAR, prepared by Prof. K. V. Abhyankar. An indispensable reference-work for all students of Sanskrit Language. Rs. 25.00

135 **Descriptive Catalogue of Palm-Leaf Manuscripts in the Śāntināth Bhaṇḍāra, Cambay,** ed. by Muni Shri Puṇyavijayajī, Vol. I. Rs. 18.00

136 VAIŚEṢIKASŪTRA with Vṛtti of Candrānanda and some original passages from Tibetan texts on Vaiśeṣikadarśana; critically edited by Muni Jambuvijayaji. Rs. 25.00

137 VIṢṆUDHARMOTTARA-PURĀṆA (विष्णुधर्मोत्तर-पुराण) Khaṇḍa IV; Vol. II; Introduction, appendices, indices etc., by Dr. Priyabālā Shah. Rs. 25.00

138 MĀNASOLLĀSA (मानसोल्लास) OR ABHILAṢITĀRTHACINTĀMAṆI OF SOMEŚVARA: Vol. III; edited by Shri G. K. Shrigondekar, M.A. Rs. 22.00

145 NĀṬYAŚĀSTRA (नाट्यशास्त्र) of Bharata with the commentary of Abhinavagupta of Kashmir; Vol. IV, edited by M. Ramkrishna Kavi and J. S. Pade Shastri, with introduction. Rs. ~~25.00~~

Can be had of:

MANAGER, UNIVERSITY PUBLICATIONS SALES UNIT, University Press Premises, Near Palace Gate, Palace Road, Baroda-1, India.

ખાંસીને દૂર કરો!

ખાંસી

માટે સત્વર, સચોટ, હાનિરહિત ઈલાજ

ગ્લાયકોડીન

ટર્પ વસાકા

આ ૬ વિશિષ્ટતાઓને લીધે ગ્લાયકોડીન ખાંસીનો શ્રેષ્ઠ ઈલાજ છે:

૧. વિવિધ પ્રકારની ખાંસીમાં એકધારી રીતે અસરકારક
૨. ડૉક્ટરોએ માન્ય રાખેલી સુયોજિત 'ફોર્મ્યુલા'
૩. બાળકો સહિત સૌને મનપસંદ મધુર સ્વાદ
૪. સૂચિત પ્રમાણમાં હાનિરહિત
૫. ચાર કિફાયત 'સાઈઝ'માં વેચાણ
૬. એલેમ્બિકની વિશ્વસનીય ઉત્કૃષ્ટતા

Alembic

૩૦ ઉપરાંત વર્ષોથી ખાંસીનો ઘરગથ્થુ ઈલાજ

GTV 1282 GUJ EVEREST

ભારતીય સંગીત-નૃત્ય-નાટ્ય-ગ્રંથશ્રેણી

		રૂ. ન.પૈ.
૧	**એકાંકી-સ્વરૂપ અને સાહિત્ય**—શ્રી નંદકુમાર પાઠક (૧૯૫૬)	૨=૫૦
૨	**નાટ્યશિક્ષણનાં મૂળતત્ત્વો**—શ્રી જશવંત ઠાકર (૧૯૫૬)	૩=૫૦
૩	**ગુજરાતી બિનધંધાદારી રંગભૂમિનો ઇતિહાસ** —શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા (૧૯૫૬)	૨=૫૦
૪	**Bharat Natyam and other Dances of Tamilnad** – E. K. Iyer	૧=૭૫
૫	**નાટ્યશાસ્ત્ર અને આચાર્ય અભિનવગુપ્તાચાર્ય** —શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી (૧૯૫૬)	૨=૭૫
૬	**અભિનેય નાટકો**—શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકર (૧૯૫૮)	૪=૦૦
૭	**સંક્ષિપ્ત ભારતનાટ્યશાસ્ત્ર**—શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી (૧૯૫૮)	૩=૦૦
૮	**ગુલાબ**—(૧૯૫૮) શ્રી નગીનભાઈ મારફતિયા	૨=૦૦
૯	**सितार दर्पण**—मरहूम उस्ताद भिकनखाँ	३=७५
૧૦	**નાટ્યપ્રયોગ શિલ્પ**—શ્રી જશવંત ઠાકર	૫=૦૦

લલિત કલાવિભાગ ગ્રંથમાળા

૧	**ભારતીય સૌન્દર્યશાસ્ત્ર**—લક્ષ્મીનાથ બ. શાસ્ત્રી	૨=૭૫
૨	**પ્રાચીન સાહિત્યમાં કલા સંબંધી વિવેચનાત્મક અને વર્ણનાત્મક ઉલ્લેખો**— લક્ષ્મીનાથ બ. શાસ્ત્રી	૩=૦૦

हिन्दी ग्रंथमाला

१	गोविंद हुलास नाटक सं. कुँवर चन्द्रप्रकाशसिंह	१०=००

ગુજરાતીમાં અન્ય પ્રકાશનો

૧	**રાગ અને રસ**—પંડિત ઓમકારનાથ ઠાકુર	૧=૭૫
૨	**ગુજરાતી પિંગલ-નવી દૃષ્ટિએ**—રામનારાયણ વિ. પાઠક	૧=૩૮
૩	**ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા**—પંડિત સુખલાલજી સંઘવી	૩=૫૦
૪	**સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વ્યાખ્યાનમાળા**	૧=૫૦
૫	**સમાજવિદ્યા તરફ એક નવો દૃષ્ટિકોણ**—યાજ્ઞિક અને દેસાઈ	૪=૦૦
૬	**ભારતના સમાજમાં વિધવાનું સ્થાન**—વત્સલા મહેતા	૩=૪૦

પ્રાપ્તિસ્થાન :

યુનિવર્સિટી પુસ્તકવેચાણ વિભાગ

મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી પ્રેસ,
રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ,
વડોદરા

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાલા

		રૂ. ન.પૈ.
૧.	**કહેવત કથાનકો**—પ્રણવતીર્થજી	૬=૫૦
૨.	**પ્રો. ત્રિ. ક. ગજ્જરની જીવનકથા**—ડૉ. અશ્વિન ત્રિવેદી અને બીજા	૪=૭૫
૩.	**ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્ર** (ભાગ ૨, ખંડ ૩)—કે. કા. શાસ્ત્રી	૮=૦૦
૪.	**આપણું વિશ્વ**—છોટુભાઈ સુથાર	૬=૮૦
૫.	**આપણી ખનિજસંપત્તિ**—ન. મૂ. શાહ	૩=૦૦
૬.	**ભારતીય સંસ્કૃતિ**—(મૂળ લેખક: રમણલાલ વ. દેસાઈ) સંક્ષેપકાર: કિશોરકાન્ત યાજ્ઞિક	૩=૦૦
૭.	**મીરાંબાઈ-એક મનન**—ડૉ. મંજુલાલ મજમુદાર	૬=૭૫
૮.	**કૈલાસ**—સ્વામી પ્રણવતીર્થજી	૧૦=૦૦
૯.	**અંબિકા, કોટેશ્વર અને કુંભારિયા**—કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે	૪=૨૫
૧૦.	**ઐતિહાસિક લેખસંગ્રહ**—પંડિત લાલચંદ ગાંધી	૧૪=૦૦
૧૧.	**હરિભદ્રસૂરિ**—હીરાલાલ ર. કાપડિયા	૮=૫૦

શ્રી સયાજી ગ્રામવિકાસમાલા

૧.	**ઘઉં**—માર્તંડ શિવભદ્ર પંડ્યા	૩=૦૦
૨.	**આબાદીને માર્ગે**—કેશવલાલ વ્યાસ	૧=૭૫
૩.	**લોકનાટય અને ગામડું**—જશવંત ઠાકર	૧=૨૦
૪.	**ગુજરાતની જમીનો અને તેનું સંરક્ષણ**—કાન્તિલાલ પટવા	૨=૩૦
૫.	**સમાજશિક્ષણ**—શાન્તિલાલ શાહ	૨=૮૦

પ્રાપ્તિસ્થાન :

યુનિવર્સિટી પુસ્તકવેચાણ વિભાગ,
મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી પ્રેસ,
રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ,
વડોદરા

મુદ્રક: શ્રી રમણલાલ જીવણલાલ પટેલ, મૅનેજર, ધી મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઑફ બરોડા પ્રેસ (સાધના પ્રેસ), રાજમહેલ રોડ, વડોદરા. પ્રકાશક: ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા, નિયામક, પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર, મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા. [redacted] ૧૯૬૪.

નવેમ્બર, ૧૯૬૪

શ્રી-લક્ષ્મી

(વિમલવસહી, આબુના મન્દિરના મંડપમાંથી)